

**Ponovno iscrtavanje
granica:
transformacije identiteta
i redefiniranje kulturnih
regija u novim političkim
okolnostima**

12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele

**Ponovno izrisovanje
meja:
transformacije identitet
in redefiniranje kulturnih
regij v novih političnih
okoliščinah**

12. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice

Uredili: Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matković, Tita Porenta i Nevena Škrbić Alempijević

Ponovno iscrtavanje granica:
transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih
regija u novim političkim okolnostima

12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele

/

Ponovno izrisovanje meja:
transformacije identitet in redefiniranje kulturnih
regij v novih političnih okoliščinah

12. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice

Uredili

Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matković,
Tita Porenta, Nevena Škrbić Alempijević

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih
regija u novim političkim okolnostima

12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele

Ponovno izrisovanje meja: transformacije identitet in redefiniranje kulturnih
regij v novih političnih okoliščinah

12. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice

Izdavači:

Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, Hrvatska

Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, Slovenija

Urednici:

Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matković, Tita Porenta,

Nevena Škrbić Alempijević

Recenzenti:

Bojan Baskar, Melanija Belaj, Tanja Bukovčan, Joško Čaleta, Jadranka Grbić,

Nataša Gregorič Bon, Valentina Gulin Zrnić, Renata Jambrešić Kirin,

Ljiljana Marks, Lidija Nikočević, Ana Perinić Lewis, Jaka Repič, Tihana Rubić,

Lynette Šikić-Mićanović

Lektura:

Anita Celinić (hrvatski jezik), Kristian Lewis (hrvatski jezik),

Irena Destovnik (slovenski jezik)

Prijevod sažetaka:

Karin Taylor, Nives Sulić-Dular

Prijelom:

Janko Belaj

Naklada: 300 primjeraka

Tisak: Tiskara Zelina d. d.

Fotografija na naslovnici: © Goran Boričić: dance, 2013.

ISBN: 978-953-55302-6-8

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 889309.

Zbornik je izdan uz potporu MZOS-a

© 2014. Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, Hrvatska i

Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, Slovenija

SADRŽAJ

Bojan Baskar

Regije in prečkanje „nevidnih“ meja: Cesta iz Kotorja na Cetinje5

Nevena Škrbić Alempijević

Zašto trebamo Mediteran? Pozivanje na sredozemni imaginarij u suvremenoj Hrvatskoj27

Ivana Šarić Žic

Maslina kao čimbenik transformacije identiteta49

Miha Kozorog

Identitetne politike, evropsko povezovanje in slovenska etničnost v Benečiji71

Kristina Uzelac

Gdje se u Zagrebu smjestila Europa?87

Špela Ledinek Lozej in Nataša Rogelja

Vloga preprodajalk med osrednjo Istro in obalnim mestima z začetka 20. stoletja v procesih regionalizacije in nacionalizacije Istre109

Barbara Riman in Vesna Markelj

„Živ Hrvat, mrtev Slovenec“: vpliv meje na prebivalstvo na primeru občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja127

Marta Zorko, Ivan Šulc i Marko Kovačić

Lokalni identitet i socijalna kohezija u pograničnome području Hrvatskoga zagorja149

Sanja Lončar

Što i kako s Banijom ili Banovinom dva desetljeća poslije? Baština, sjećanje i identitet na prostorima stradalima u Domovinskom ratu (1991. – 1995.).161

Jadranka Galiot Kovačić i Sandra Cvikić Ženske udruge Vukovarsko-srijemske županije u suvremenome procesu regionalne identifikacije.	199
Mojca Ramšak Telo v oglasih za promocijo zdravja: primer raka dojk	221
Marjeta Pisk Meja kot ustvarjalka pomena fenomena slovenske ljudske pesmi	245
Jelka Vukobratović Lokalna tradicija kao nositelj etničkog identiteta — novois crtane granice o jkanja.	263
O autorima	275

Bojan Baskar

REGIJE IN PREČKANJE „NEVIDNIH“ MEJA: CESTA IZ KOTORJA NA CETINJE

Prehod iz Kotorskega zaliva v hribe stare Črne gore, ki se strmo dvigujejo nad obalo, je eden najizrazitejših primerov medsebojnega prežemanja morja in hribov v Mediteranu. V zadnjih dveh stoletjih je ta kričeči kontrast dveh krajin, ki naj bi ga bilo mogoče opazovati blizu vrha v serpentinah speljane ceste, ki vodi iz Kotorja na Cetinje, v potopisih opisala dolga vrsta popotnikov. Neredko so ga opisovali kot kontrast med mediteransko kulturno krajino in aridnimi, jalovimi, brezupnimi prostranstvi Balkana. Upoštevajoč na vzhodni jadranski obali zelo razširjeno razmejevanje ljudi z obale od nekulturnih gorjancev nad njihovimi glavami, bi pričakovali, da bo kotorski prezir do gorjanskih Črnogorcev še posebej močan. Vendar pa etnografsko opazovanje ne potrdi tega pričakovanja; nasprotno, izkaže se, da je razmejevanje dokaj šibko. Njegov relativni izostanek je toliko bolj presenetljiv, če upoštevamo, da je cesta na Cetinje več stoletij prečkala mejo dveh držav (beneške in nato avstrijske na eni strani in črnogorske na drugi).

Avtor bo v prispevku poskušal predložiti smiselno interpretacijo te „izjeme glede na pravilo“. Pri tem bo izhajal iz lastnega etnografskega opazovanja današnjih percepcij „starih“ Črnogorcev v Kotorskem zalivu, poglobil pa ga bo z obravnavo historičnih interakcij med obema populacijama. Te interakcije avtor obravnava kot izrazit primer mediteranske konektivnosti (Horden in Purcell 2000), ki hkrati nudi elemente za oblikovanje danes hegemonične mediteransko orientirane naracije o črnogorski nacionalni identiteti.

Uvod

V pričujočem članku obravnavam potopisne naracije o izkušnji prečkanja zamišljene kulturne meje ob vstopu v Črno goro. Za analizo smo izbrali tri opise, ki so vstop v Črno goro, se pravi izkušnjo prečkanja avstrijsko-črnogorske meje, artikulirali s pomočjo retoričnega toposa kontrastnega prehoda iz Mediterana na Balkan. Ta topos, katerega pripadnost dispozitivu balkanističnega diskurza je dokaj očitna, s svojo veliko evokativno močjo sugerira opozicijo, diskontinuiteto, nepovezanost dveh svetov: spodnjega in zgornjega, „mediteranskega“ in „balkanskega“, „civiliziranega“ in „barbarskega“. S takim učinkovanjem je prispeval nezanemarljiv delež k popačenju resničnih relacij med Kotorjem in Staro Črno goro, ki sta bila dolga stoletja tesno medsebojno povezana in soodvisna.

V svoji analizi potopisnih opisov prehoda se ne bom omejil na tekstualno razsežnost balkanističnega diskurza. Pokazal bom, da

„vzhičenost“ popotnikov, ki se jim je na eni strani odprl kultivirani Mediteran, na drugi pa prostrani in aridni Balkan, ni bila zgolj retorična, saj je imela neposredno materialno podlago v izkušnji nestabilnosti, ki je bila posledica zavoja ceste v erozijski jarek. Popotniki so izkušnjo „nereda“ v erozijskem jarku pomešali z „balkanskim neredom“. To spoznanje mi je seveda omogočilo zanimanje za geografijo, zanimanje za *materialnost* t. i. avstrijske ceste, ki vodi iz Kotorja na Cetinje, in še posebej za geografijo tistega njenega segmenta, kjer je nekdanj stal mejni prehod.

Odkritje, da je retorična vznesenost potopiscev imela prozaičen temelj v nestabilnih tleh, je prišlo na vrsto v sklepnem delu naše etnografske raziskave v Boki Kotorski.¹ Opisi potovanj iz Kotorja na Cetinje so me gotovo zanimali že od samega začetka bivanja v Kotorskem zalivu, saj je želja po ponovnem etnogeografskem preučevanju percepcij in diskurzov mediteranskega kontrasta med obalo in gorami nad njo gotovo pomembno vplivala na izbiro terenske lokacije v Črni gori. Vendar pa je moral, tako kot za vsako stvar, preteči potreben čas za razumevanje, ki ga je moja akrofobija verjetno še podaljšala.

Regionalizem – ki se v primeru Črne gore manifestira bolj s svojo odsotnostjo kakor prisotnostjo – se v današnjem času vse bolj uveljavlja kot optimalen institucionalni organizacijski okvir lokalnih razvojnih in ekonomskih pobud kakor tudi skrbi za kulturno dediščino. Invencija kulturnih meja se napaja bodisi iz nacionalizma bodisi iz regionalizma – in kadar je povezana z regionalizmom, so njene rabe bolj ali manj povezane z zamislimi o lokalnem/regionalnem razvoju, ekonomiji in kulturi. Čeprav v Črni gori te povezave – tako kot zvečine v Jugovzhodni Evropi – ni mogoče vzpostaviti, je povezava virtualna. V tem smislu je tudi zgodba o prečkanju „nevidne meje“ na vstopu v Staro Črno goro v pričujočem članku artikulirana z zornega kota evropske regionalizacije in regionalizma.

¹ Na tem mestu se želim zahvaliti nacionalni raziskovalni agenciji (ARRS) za finančno podporo raziskovalnega projekta J6-9660, „Državne in kulturne meje v jugovzhodni Evropi (Integracija ekspertnega znanja in revizija politik odpravljanja konfliktov)“. Etnografska raziskava v Črni gori je bila v okviru projekta zastavljena kot študija konstrukcije kulturnih meja in politik kulturne dediščine ter turizma. Terenska raziskava je potekala v pomladnih mesecih v letih 2009 in 2010 in se podaljšala z obiski v naslednjih letih.

Evropa in regije

Ponovno oživljanje ali redefiniranje kulturnih meja v današnji Evropi se praviloma izraža bodisi v regionalistični bodisi v nacionalistični govorici. Potem ko so nacionalizmi po kulminaciji nacionalističnih čustev ob propadu komunističnih režimov in razpadu multinacionalnih federacij v Vzhodni in Srednji Evropi na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja zgubili precej svoje agresivnosti in virulentnosti, je napočila ura regionalizmov. Regionalizmi imajo tako kot nacionalizmi svojo zgodovino plimovanja. Če bi jih hoteli periodizirati, bi morali upoštevati štiri glavne valove regionalizma v Evropi. Prvi tak val se je dvignil v zadnjih desetletjih 19. stoletja in ga poznamo tudi pod imenoma *le réveil des provinces* in *Heimathbewegung*. Drugi val regionalizma naj bi zaznamoval obdobje med obema svetovnima vojnoma. A glede na to, da drugi val *neposredno sledi prvemu*, ki ga zlasti Francozi časovno umeščajo z izrazoma *fin de siècle* (konec 19. stoletja) in *Belle Époque* (obdobje 1871–1914), ni najbolj jasno, zakaj s tem v zvezi govorimo o dveh in ne o enem samem valu. Začetek naslednjega vala radi datiramo z letom 1968, kdaj se je končal, pa navadno ne povemo. In nato še zadnji val po letu 1989, ki ga antropologinja Pamela Ballinger v nasprotju z „novim“ regionalizmom iz sedemdesetih let označi za „novi“ „novi regionalizem“ (2007: 65).

Pri tej periodizaciji je lahko presenetljivo dvoje. Prvič, z izjemo prvih dveh desetletij po drugi svetovni vojni (in ob nejasni dataciji obdobja med tretjim in četrtem valom) so bili v Evropi regionalizmi bolj ali manj stalnica vsaj zadnjih sto štirideset let. Ali tedaj sploh lahko govorimo o valovih? Drugič, periodizacija se fascinantno ujema s periodizacijo nacionalizmov pa tudi z datiranjem etničnih *revivals* v antropoloških teorijah etničnosti. Ujemanje dinamičnih faz regionalizma in nacionalizma je seveda lahko videti paradokсно edino ob predpostavki, da sta regionalizem in nacionalizem nezdružljiva in nasprotna pojava. V resnici pa sta to ideologiji in gibanji, ki ne le da imata marsikaj skupnega, temveč je njuna narava do neke mere identična. To, da se v določenih položajih postavljata drug nasproti drugemu, da sta v rivalskem in lahko tudi v sovražnem razmerju, ne spremeni dejstva, da sta oba ideologiji identitetne pripadnosti, ki na različne načine medsebojno povezuje in artikulira pojme potomstva in sorodstva („krvi“) in teritorija.

Vzpon „novega novega“ regionalizma po letu 1989 sam po sebi torej ne implicira zatona nacionalizma, čeprav se je virulentni nacionalizem z začetka devetdesetih let vsaj v Evropi unesel. Prej nasprotno: izhajajoč iz teorije je videti bolj verjetno, da imamo plimo obojega. Seveda pa se nacionalizem ne kaže in razvema zgolj zaradi spornih državnih meja, temveč se z enako lahkoto mobilizira proti „notranjemu tujcu“, največkrat imigrantu in muslimanu, v sicer stabilni, z nespornimi mejami obkroženi nacionalni državi. To pojavno obliko, ki se časovno ujema z „novim novim“ regionalizmom, so nekateri antropologi poimenovali neonacionalizem (Gingrich in Banks 2005).

Obe ti najnovejši pojavni obliki teritorialno-identitetne ideologije povezujejo skupne okoliščine nastanka, ki so jih ideologi neoliberalizma in številni družboslovci sumarno poimenovali globalizacija. Standardne družboslovne razlage teh dveh identitetnih ideologij in gibanj trdijo, da gre za odziv na globalizacijo, za obrambo pred njo, za občutek ogroženosti zaradi izginevanja meja nacionalnih držav in vsepovsodnjega prodora globalnih tokov. V nekaterih teorijah je identitetni *backlash* razumljen celo kot integralna sestavina globalizacije; temu so rekli tudi glokalizacija. Čeprav teh teorij ne moremo kar brez kritike zavrni kot zmotne, si po dveh desetletjih nekritičnega slavljenja globalizacije v družboslovju in po izkušnji najnovejših kriz finančnega kapitalizma težko privoščimo zatiskati oči pred dejstvom, da so najpopularnejši družboslovni opisi globalizacije privzeli nekatere temeljne podmene diskurza gurujev neoliberalne globalizacije tipa Thomas Friedman ali Kenichi Ohmae. Med temi popularnimi opisi prominentno izstopa tudi Appaduraieva antropološka freska (Appadurai 1996), ki jo je zgodovinar Frederic Cooper ironično uvrstil v „*flows and fractals*“ žanr globalizacijske literature. Dve najbolj temeljni podmeni, skupni ideologom neoliberalizma in tedanjemu Appaduraju, sta bili, da globalizacija nima alternative in da je svet po razpadu komunističnih imperijev postal veliko igrišče, na katerem lahko vsi enakopravno tekmujemo.

Če se je zadnji val evropskih regionalizmov dvignil v okoliščinah, ki jih bolj ali manj ustrezno opisujemo kot globalizacijo, pa ob tem ne smemo prezreti odločilne specifične najnovejših evropskih regionalizmov, in sicer te, da jih spodbuja in jih na različne načine podpira EU kot nadnacionalna instanca. Spodbuda in podpora, ki ju evropski regionalizmi dobivajo od EU, sta posredni, saj EU podpira

regije in regionalizacijo, ne pa konstrukcije regionalnih identitet same po sebi. Bruselj je ob svoji promociji regij, ki je postala zlasti aktivna po reorganizaciji EU leta 1992, vselej imel pred očmi predvsem njihovo ekonomsko in socialno viabilnost. To viabilnost je tudi opredelila kot ključni kriterij pri regionalizaciji držav članic. Od regij – kot vmesne ravni med nacionalno in lokalno ravno – se pričakuje, da bodo geografsko definirane oziroma zamejene tako, da se bodo lahko ekonomsko in geografsko optimalno razvijale. Ali se bodo njihove meje ujemale z mejami historičnih pokrajin, je torej z zornega kota EU nebitno vprašanje. Ideja historične pokrajine – regije s historično, skozi stoletja oblikovano identitetno pripadnostjo – ni bila za EU nikoli pomemben kriterij regionalizacije. To sicer ne pomeni, da bi EU imela kaj posebno proti historičnim regijam: gre le za to, da je ekonomskim in demografskim pogojem viabilnosti regij oziroma njihovi funkcionalnosti zmeraj dajala prednost pred identitetno, pripadnostno razsežnostjo regionalizmov. In izkušnje so bruseljskim „birokratom“ kazale, da identitet dejansko ni priporočljivo postavljati na prvo mesto, na mesto „infrastrukture“. Regionalne identitete so namreč „nadstavba“: mogoče jih je, prav tako kot nacionalne identitete, iznajti, izdelati, proizvesti.

Eden od razlogov, zakaj imajo regije v EU ureditvi tolikšen pomen, da v njeni institucionalni arhitekturi predstavljajo eno od treh oziroma štirih ravni vladavine, je globoko zakoreninjena ideja, da so bile v Evropi regije (pokrajine, dežele) zmeraj ključne enote gospodarskega in družbenega razvoja. Zato so tudi v sedanji institucionalni zgradbi, skladno z vizijo „Evrope regij“, regije zamišljene kot teritorialne enote, ki se same odločajo o svojih razvojnih usmeritvah. Zaradi večje bližine regionalnih vlad ljudem naj bi svoje strateške usmeritve in odločitve sprejemale z večjim posluhom in bolj kakovostno kot nacionalne države. Z afirmacijo načela subsidiarnosti je Bruselj tako poskusil narediti iz regij svoje privilegirane partnerice; to zavezništvo med nadnacionalno in subnacionalno ravno je do neke mere uperjeno proti nacionalnim državam, katerih moč bi EU rada do neke mere oslabila, da bi bilo razmerje moči med tremi ravni bolj uravnovešeno. Decentralizacija oziroma devolucija naj bi s tem, ko bi omogočila prenos procesov odločanja na nižje ravni, prispevala tudi k enakomernjši razvitosti in večji socialni in politični kohezivnosti Evrope. Regije so po letu 1992, ko je reformirana EU začela aktivneje voditi politiko enakomernega razvoja, podprto z ustanovitvijo

strukturnih in kohezijskih skladov, pridobile opazno večjo vlogo, vendar pa so bile viden dejavnik že vsa desetletja po institucionalnem začetku evropskega združevanja. Tudi ideja „Evrope regij“ ni zamisel iz osemdesetih ali devetdesetih let, temveč so jo federalisti in regionalisti formulirali že na samem začetku evropskega združevanja in je bila tudi eden od sloganov nekaterih regionalističnih gibanj v sedemdesetih letih.

Današnji regionalizmi v Evropi imajo v primerjavi s predhodnimi torej močno institucionalno spodbudo. V okoliščinah, ki jih je regijam pripravila EU, sta invencija in promocija regionalnih identitet tesneje povezani z razvojnimi regionalnimi projekti in njihovo ekonomsko logiko. V današnjih regionalizmih je več ekonomske računice in regionalizmi v večji meri govorijo razvojno in ekonomsko govorico. V večji meri kot zgodnejši regionalizmi se osredotočajo na tipične ekonomske dejavnosti „trženja regije“, kot so turizem in pridelava tipičnih regionalnih proizvodov. V nekaterih kontekstih se celo zdi, da je današnji regionalizem le še trženje regije, vključno z njenimi bolj „duhovnimi“ proizvodi (identiteta, simboli ...). Vendar pa se današnji regionalizmi še zdaleč ne zvedejo na promocijo, oglaševanje in trženje regije, saj ohranjajo konstitutivno napetost v razmerju do nacionalnega centra, ki ga še zmeraj, pa naj gre za „regionalizem bogatih“ ali za „regionalizem revnih“, doživljajo kot izkoriščevalskega, okupatorskega, parazitskega in tujega.

Na periferijah Evrope sta regionalna ureditev in regionalizem seveda v drugačnem položaju kakor v jedru. Videnje regij kot temeljnih razvojnih enot je zakoreninjena realnost predvsem v jedru, nekaterim periferijam pa je lahko precej tuje. Zakoreninjeno dožemanje regij kot pomembnih enot močno vpliva na uspešnost regionalizacije oziroma uspešnost delovanja regij. Na nekaterih periferijah so regije le „evropski“ diktat, ki dejansko sploh ne zaživi ali pa je učinek regij minimalen. To je v veliki meri značilnost evropskega Juga. Dožemanje regionalizacije in regionalizma kot nečesa uvoženega ali vsiljevanega in irelevantnega je zlasti močno prisotno na jugovzhodu Evrope, natančneje, na območju nekdanjega osmanskega imperija. Osmanska vladavina ni poznala deželnih samouprav in nezadovoljstvo periferij praviloma ni uspelo kristalizirati v izdelano regionalistično ideologijo, temveč se je izražalo v sporadičnih odpovedih pokornosti in oboroženih uporih. Etničnim nacionalizmom, ki so se porajali znotraj tega imperija, sta bili skupni zagrizenost in abstraktnost, ki

jih karakterizirata še danes. Nacionalizmi na tem območju ponavljajo nekatere temeljne poteze nacionalizmov 19. stoletja. Ena teh potez je sovražnost do regionalizma, ki je dojet kot nevarnost za nacionalno enotnost, regionalna zavest pa kot še ne prebujena nacionalna zavest. Slabo funkcioniranje regij ima zato na jugovzhodu (primer Grčije) še dodaten razlog: moč nacionalizma ali natančneje: moč „zastarele“ nacionalistične ideologije, ki ji nikdar ni uspelo pobotati regionalizma z nacionalizmom in ga vpreči v skupni nacionalni projekt. Perspektive regionalizacije in regionalizma v državah Zahodnega Balkana, ki so na poti integracije v EU, so videti podobne grški perspektivi.

Primer Črne gore, ki je prizorišče naše tukajšnje obravnave, pa prinaša s seboj še dodatno komplikacijo, saj je država premajhna, da bi jo bilo po merilih EU sploh smiselno regionalizirati.

Črnogorske regije, kulturni areali in nevidne meje

Tematika „Evrope regij“, ki smo jo skicirali v uvodu, je s črnogorskega zornega kota kontekst, v katerega Črna gora počasi vstopa, vendar je za črnogorsko družbo v tem trenutku še dokaj irelevanten. Med političnimi subjekti, ki se zavzemajo za regionalizacijo, izstopajo stranke etničnih manjšin, v prvi vrsti Bošnjaška stranka na severu države, ki se zavzema za ustanovitev čezmejne (evro)regije Sandžak. Dominantne stranke so do tovrstnih predlogov regionalizacije, ki jih označujejo za „etnične“, odklonilne in jih rade zavračajo z argumentom, da je treba razlikovati med politično decentralizacijo, ki da je dobrodošla, in etnično fragmentacijo, ki da je nevarna za obstoj multietnične nacionalne države. Poleg politikov govorijo o regionalizaciji še redki strokovnjaki iz raznih ved, ki se, soočeni s temi vprašanji tudi zaradi „približevanja“ Črne gore EU, ukvarjajo predvsem z njenimi tehničnimi in pragmatičnimi organizacijskimi vidiki. Čeprav Črna gora nima uradnih regij, se najpogosteje govori o treh regijah, in sicer Severni, Osrednji in Južni (ali Primorski). Regionalizacija na osi sever–jug je vsaj na prvi pogled, seveda če odmislimo problem majhnosti, videti racionalna, saj je tudi notranja razvojna neenakost države strukturirana po tej isti osi in se v najbolj poenostavljeni obliki polarizira kot opozicija med razvitim jugom in nerazvitim severom.

Da ta zamisel treh regij ni sentimentalna do historičnih regij, je najbolj očitno ob primeru Južne regije, ki združuje – poenostavljeno gledano – tri historično heterogene subregije, in sicer Boko Kotsko,

Paštroviće (med Budvo in Barom) in albansko obalo (med Barom in Ulcinjem). Od teh treh manjših regionalnih enot je Boka Kotorska edina, ki premore nekaj regionalistične zavesti, imenovane *bokeška* ali *bokeljska* identiteta. Ulcinj, denimo, nima regionalistične ideologije. Regionalizem albanskih politikov, kolikor je prisoten, je izrazito etničen, kar se jasno kaže v zamisli o enotni albanski regiji, ki naj bi obsegala vsa območja z (večinskim) albanskim prebivalstvom, pri čemer se takšna območja raztezajo na vzhodu države od severa do juga in niso nujno povsod kontinuirana. Po drugi strani pa je Cetinje kot center t. i. Stare Črne gore preveč narodotvorno, da bi se v tem „srcu črnogorstva“, kjer se je na zadnjem popisu prebivalstva iz leta 2011 za Črnogorce izjasnilo čez 90 odstotkov prebivalcev, lahko oblikoval regionalizem. Na zadnjem popisu se je regionalno opredelilo samo 0,19 odstotka državljanov Črne gore in ti naj bi bili domnevno v veliki večini Bokelji. Moji sogovorniki iz Kotorskega zaliva glede tega niso imeli nobenih dvomov. Pomembna indica bokeljskega regionalizma sta obstoj regionalistične književnosti, ki se opazno razvija v zadnjem desetletju, in soobstoj bokeljskega regionalizma tako v „katoliških“ zalivih (Kotorskem in Tivatskem, kjer bokeljski identiteti daje ton intelektualna elita hrvaške manjšine) kakor v „pravoslavih“ (Hercegovski in Risanski zaliv), in zlasti v Hercegovem kot „trdnjavi srbstva“. „Hrvaški“ in „srbski“ bokeljski regionalizem danes predvsem previdno sobivata drug zraven drugega, se vzajemno pripoznavata, vendar ne brez zadržkov, saj zlasti bokelji iz hrvaškega „kulturnega kroga“ radi dodajo, da so bili današnji hercegovski *bokelji* „še včeraj“ „veliki Srbi“.

Čeprav je dokaj očitno, da se neuradna regionalizacija Črne gore na Sever, Center in Jug ne ozira na historične pokrajine, pa vendarle nekoliko spominja na starejšo etnološko-historiografsko členitev Črne gore na tri kulturne regije oziroma areale. Po tej členitvi je Črna gora sestavljena iz Primorja ali Mediterana, iz Stare Črne gore (s središčem na Cetinju) in iz Brd (plemenskega severa). Nekateri avtorji so tej tridelni členitvi dodali še Severno Albanijo (na primer Knežević 2007: 256) kot poznejšo ozemeljsko pridobitev. Odmeve te členitve sem slišal iz ust različnih sogovornikov iz Kotorskega in Tivatskega zaliva. Najbolj razdelano verzijo mi je predstavil prijatelj Igor Stjepčević iz Tivta, ki je obžaloval, da ni imel možnosti študirati etnologije. (Za kraj študija si je malo pred začetkom vojne v BiH namreč izbral sarajevsko univerzo, da bi se izognil alternativni med

hrvaškim in srbskim nacionalizmom, a v Sarajevu študij etnologije kajpada ni obstajal.) Na mojo pripombo, da plemenska družba ne more biti merilo razlikovanja med Staro Črno goro in Brdi, saj sta bili obe družbi rodovno-plemenski, me je presenetil s stališčem, da Brda niso plemenska, pač pa so to orientalski vplivi. Kot distinktivno kulturno potezo Stare Črne gore pa mi je navedel položaj ženske: dokler je bil njen mož živ, ni imela nobene besede, a ko je ovdovela, je postala prva avtoriteta in so se vsi obračali nanjo.

Z natančnejšo analizo bi lahko pokazali, da je v tej „klasični“ členitvi Črne gore na tri oziroma štiri kulturne areale prostorska členitev hkrati časovna členitev, saj areali tvorijo historično sosledje in predstavljajo tri oziroma štiri faze ekspanzije črnogorske države, od najstarejšega jedra (Stara Črna gora) do najnovejše ozemeljske pridobitve (albanski vzhod). Meje med temi areali, se pravi *kulturne meje*, so tako zmeraj meje dveh svetov z različno zgodovino in so v določenem smislu meje med starejšim in mlajšim ali novejšim. Ko politolog Radule Knežević piše, da „naša istorija liči na našu geografiju“ in da zato „naša geografija, uveliko, krije ključ za odgonetanje naše istorije“ (2007: 256), govori prav o tej prostorski črnogorske zgodovine in zgodovinskosti črnogorskega prostora, katerih koincidenca je rezultirala v jukstapoziciji štirih črnogorskih svetov. Pod površinskim slojem sodobne Črne gore, še piše Knežević, ki na tem mestu navaja sociologa Dragana Vukčevića, potekajo nevidne „razpoke in mejne črte“ (2007: 250), ki jih v omenjeni knjigi obravnava kot meje različnih političnih kultur in potemtakem kot kulturne meje.

Pojem *nevidne meje* je v regionalističnem diskurzu s konca 20. stoletja dokaj razširjen, skorajda bi lahko rekli značilen zanj, čeprav se pojavlja tudi zunaj regionalizmov. Njegovi pomeni se lahko do neke mere razlikujejo, a kar je različnim variantam skupno, je to, da je nevidna meja vselej postavljena v nasprotje z mejo nacionalne države – mejo, ki je označena in zato „vidna“. Raba pojma nevidne meje praviloma problematizira ali spodbija legitimnost in „resničnost“ državne meje. Regionalistom, nacionalistom in vsem drugim, ki spodbijajo legitimnost državne meje, pomeni *nevidna meja* tisto edino pravo mejo, ki bi ji morala državna meja slediti, v resnici pa je zaradi višjih in tujih političnih interesov zabrisana, prikrita, zamolčevana. Slovenskoistrski regionalisti, denimo, so v devetdesetih letih govorili o nevidni meji Istre in „kontinentalne“ Slovenije, ki poteka po Kraškem

robu mimo Črnega Kala. Prav tam je videl mejo tudi tržaški novinar in potopisec Paolo Rumiz, pri katerem najdemo izjemno pregnantne formulacije *nevidne meje* kot edine resnične meje, ki je po njegovem mnenju *kulturna meja*:

In tako avtentična, večstoletna meja znova vznikne nasproti efemerni meji, ki jo je načrtala politika. To je kraški greben, bela črta, ki z Učke teče proti severozahodu in se dotakne Trsta. To je črta, ki ločuje dve kulturi: na eni strani Mediteran, individualizem, svet vinogradov in brd, na drugi strani sušna pastirska postranstva dinarskega sveta, dežela, bogata z močnimi miti in pogosto surovo samozadostna (Rumiz 1994: 111).

To je znamenje, da istrska identiteta prevladuje nad nacionalnimi identitetami, in zlasti, da resnična meja, ne politična, temveč kulturna meja, nima nič opraviti z zemljevidi (Rumiz 1994: 79).

Rumiz s tovrstnimi opisi sugerira, da se kulturna meja med Mediteranom in Balkanom ujema s fizičnogeografsko mejo („kraški greben, bela črta“) in da se v tej njeni „naravni“ utemeljenosti skriva tudi odgovor na vprašanje o njeni trajnosti in častitljivi starosti. Kulturna meja je v tej podobi izraz naselitvene meje dveh ljudstev, ki sta trčili drugo ob drugo ob fizični geografski meji. Politična meja pa je efemerna in nestalna, ker ne spoštuje te zakonitosti; je torej implicitno obsojena na izginotje oziroma na korekcijo, ki jo bo uskladila z naravno in s kulturno mejo. Rumizov potopis ne vsebuje nobenih verodostojnih podatkov o tem, ali ljudje, ki živijo v bližini te domnevne kulturne meje, to mejo sploh percipirajo, in če jo, kako jo doživljajo. Kot sta opozorila etnologa Christian Bromberger in Alain Morel, je mogoče z ljudmi onkraj (percipiranih) kulturnih meja imeti najrazličnejša razmerja, od nevednosti, ignorance in brezbržnosti prek previdnih stikov in napetosti do sovraštva. Navadni ljudje imajo o poteku meje navadno ohlapne predstave, ki se z naraščajočo oddaljenostjo od njihovega prebivališča hitro sprevrnejo v brezbržnost. Toda te nerazločne, ohlapne, nedoločne, nejasne, negotove, zabrisane meje – *limites floues* v njuni govorici – lahko oživijo in postanejo *frontières vives* (Bromberger in Morel 2000:

18–19). Meje oživijo, ko začnejo ljudje vanje investirati pomene in ko začnejo mejo uporabljati kot instrument razlikovanja od onih drugih na drugi strani meje. Zgled *žive meje* je tudi Barthova *boundary*, saj je v njegovi teoriji neločljiva od razmejevanja, od „vzdrževanja meje“ (*boundary maintenance*; Barth 1969: 14 in nasl.), čeprav se je Barth že odmaknil od arealne topografije in, sledeč sociologom, prenesel prostor meje v „atopografski“ prostor družbene razlike. *Živa meja* lahko postane v skrajnem primeru meja, zaradi katere in za katero so eni in drugi pripravljeni žrtvovati življenja ... Rumizova „resnična“ meja, ki teče vzdolž roba Dinarskega pogorja, ni živa v tem zadnjem pomenu besede, temveč je *oživljena* le toliko, kolikor jo Rumiz opiše in z opisom konstruira kot mejo dveh svetov, ki da drug drugega vidita kot kontrastnega, civilizacijsko drugačnega. Regionalistični govor o nevidni meji načeloma pomeni oživljanje meje.

Iz Kotorja na Cetinje

Potovanje iz Kotorja na Cetinje in z njim povezana izkušnja prečkanja domnevne kulturne meje, ki so jo opisali nešteti potopisci in ki ji bomo v nadaljevanju posvetili osrednjo analitično pozornost, se kulturnogeografsko gledano nanaša na isto „dinarsko“ ločnico kakor izkušnja kontrasta dveh svetov v Istri izpod peresa Paola Rumiza in drugih potopiscev. Čeprav je bila Istra bližje Zahodu ter prehodnejša od Stare Črne gore in je zato potovalo skozi več popotnikov, je število opisov potovanja iz Kotorja na Cetinje s posebnim ozirom na vstop v Črno goro neprimerno večje. Opisi Črne gore, ki so jih pustili za sabo zunanji obiskovalci, so tako številčni, da bi bila potrebna obsežna bibliografska raziskava, ki bi omogočila zanesljivejšo oceno njihovega števila. Črnogorske založbe pridno prevajajo in izdajajo te potopise; podgoriški CID, ki je v tem pogledu najdejavnejši, jih je v zadnjih desetletjih sam publiciral nekaj deset. Če bi v popis vključili še krajše opise in popotna poročila, ki so izhajali v periodiki, bi celotno število bibliografskih enot po moji domnevi obsegalo nekaj sto. Opisa poti iz Kotorja na Cetinje seveda ne bomo našli v vsakem črnogorskem potopisu. Vseeno pa bi izčrpen popis verjetno razodel nekaj deset potopisov, ki vsebujejo tudi opis vstopa v Črno goro s kotorske strani.

Sam sem se terenskih etnografskih raziskav v Boki Kotorski in okolici lotil v pričakovanju, da bomo tam naleteli na še posebno izrazite in morda radikalizirane oblike kontrastiranja med ravnino/

obalo in gorami, med nižinci in gorjanci, med sedentarnimi meščani/poljedelci in nomadskimi pastoralisti, med civilizacijo in barbarstvom, med časom in prostorom, med Mediteranom in Balkanom. Pred tem sem se v drugi polovici devetdesetih let in v prvih letih novega tisočletja ukvarjal z istrskim in s tržaškim regionalizmom in z njegovimi samorazmejevanji od Balkana, ki so gradila na tem istem nizu opozicij (Baskar 2002). K pričakovanju, da bo vse to v Boki Kotorski le še bolj intenzivno, me ni napeljal le reliefni *kontrast* med morjem in iz morja strmo dvigajočim se gorovjem, ki je na vsej vzhodni jadranski obali najimpresivnejši prav v Kotorskem zalivu. Zdelo se je, da bi morali tudi kulturnozgodovinski dejavniki prispevati svoj delež k temu, denimo stoletja beneške prisotnosti, grozeča bližina osmanske države, tribalizem, kult junaške revščine. In seveda najnovejša zgodovina razpadanja jugoslovanske države, osamosvojitveni proces Črne gore, prisotnost katolikov v Boki Kotorski in njihova „mediteranska orientacija“. K temu pričakovanju, ki se je na terenu kmalu izkazalo za dokaj zmotno, pa so pomembno prispevali tudi potopisni opisi potovanja iz Kotorja na Cetinje, ki so me fascinirali z opisi izkušnje abruptnega, za nekatere celo „šokantnega“ prehoda kulturne meje (ki jo tam locirajo kot tako tudi prej omenjeni Knežević in drugi avtorji črnogorske regionalne členitve): prehoda iz enega sveta v „popolnoma drug“ svet.

Za analizo sem ob tej priložnosti izbral tri *britanske* opise prehoda na Cetinje, dva z začetka 20. stoletja in enega iz leta 1980. Potopisci se nasploh radi postavijo na domnevno mejo dveh svetov in rečejo: „Na levi strani se je pred našimi očmi odprl svet X, na desni strani pa njegovo nasprotje non-X.“ S tem retoričnim pripomočkom svojo pripoved dramatizirajo in jo naredijo za bralce privlačnejšo; stereotipno prikazovanje kontrastnih kultur, ki gre s tem z roko v roki, pa ima prav tako svojo draž. Viktorijanske britanske popotnice in popotniki so takšno kontrastiranje gotovo imeli precej radi, še toliko bolj zato, ker točka razmejitve, na katero se popotnica postavi, pogosto omogoča krajinski pogled, ki je na začetku 20. stoletja še veljal za bolj ali manj britanski *trade mark*. In pred očmi popotnice, ki je prečkala mejo visoko nad Kotorjem, so se nedvomno odpirale impresivne krajine.

Enega od zgodnejših dveh opisov je prispevala slavna popotnica in antropologinja Mary Durham v knjigi *Through the Lands of the Serb* iz leta 1904. Njen vzpon na Cetinje – in seveda prav tako vzpon

Reginalda Wyona in Geralda Prancea, avtorjev drugega izbranega opisa – pade v *belle époque* potovanj iz Kotorja na Cetinje. Ta se je začela z zgraditvijo nove cestne povezave, ki je omogočila potovanje na Cetinje s kočijo, in se končala s prvo svetovno vojno ter povojno nasilno odpravo samostojne črnogorske države. Potovanja na Cetinje so bila v tem obdobju, ki je v grobem sovpadlo z obdobjem črnogorske kraljevine, povezana s potovanji vzdolž vzhodne jadranske obale v režiji ladijskega prevoznika, Avstrijskega Lloyd (Österreichischer Lloyd), z upravo in matičnim pristaniščem v Trstu. Ko je parnik priplul do Kotorja, se je tam zasidral za daljši čas kot v drugih mestih, da so lahko potniki pred mestnim obzidjem najeli kočijaža in se odpravili na Cetinje, kjer so običajno prenočili in se v Kotor vrnili naslednjega dne. Potovanja na Cetinje kot del Lloydove rutinske turistične ponudbe so izvirala iz nekoliko starejše tradicije obiskovanja Cetinja, ki se je začela v časih vladike Petra Petrovića Njegoša, ki je bil znan po tem, da je zelo rad gostil tuje obiskovalce in se pogovarjal z njimi. Zato so se potniki, v upanju, da bodo gostje vladike in pesnika, odločali za potovanje na Cetinje že v času, ko so morali še potovati peš ali na muli po stari vrtoglavi poti, ki se dviguje v strmo pobočje nad Kotorjem. Modernejši, v hitrih kočijah potujoči Lloydovi turisti sicer niso mogli več računati, da bodo povabljeni v goste na dvor kralja Nikole, so pa lahko realistično pričakovali, da bodo v bližini dvora za hip videli kralja ali kraljico ali dvorjane, da bodo deležni visoke dobrodošlice ali da se bodo kako drugače znašli v vznemirljivi bližini kraljevskega življenja v miniaturi državi.

Poglejmo prva dva opisa:

V Črno goro se vstopi malce pod vrhom. A ker mesto označuje le vrsta tlakovcev, potnik opazi, da je prečkal mejo, šele ko kočija zdrvi skoz skalnato sotesko in pride ven na drugi strani v odprto kraško pokrajino. Nenadna sprememba od modrega morja in zelenih dolin v sivo maso apnenčastega skalovja in jalovega gorovja je osupljiva. To je Katunska, izvorna trdnjava Črnogorcev, iz katere so se upirali vsem prišlekem (Wyon in Prance 1903: 37).

Cesto s Kotorja na Cetinje so tako pogosto opisovali, da se zdi njeno ponovno opisovanje zguba časa, niti ni mogoče zanjo najti pravih besed. Po kakšnih treh urah vzpona pustimo

za sabo zadnjo avstrijsko črno-rumeno hišico, in kočijaž, sin teh gora, pokaže na tla in reče: „Črna gora“! Črna gora, mrka, siva, pusta, kaos apnenčastih sten, nametanih druga vrh druge v nepopisni zmedi, golo in od vetra prebičano ogrodje mrtvega sveta. Prvi pogled na deželo je šokanten. Groza zapuščenosti, neskončni niz jalovih gorskih vršacev, sušna divjina golega kamenja, veličastvena v svoji razdrapani samoti, pove z enim udarcem vse o trpljenju stoletij. V naslednjem trenutku prevzameta popotnika spoštovanje in občudovanje do ljudstva, ki je izbralo svobodo v tej divjini rajši kot suženjstvo na tolsti ravnini (Durham 1904: 4).

Doslej nismo povedali – oziroma smo le posredno nakazali – da je bila meja dveh kultur, meja dveh kontrastnih svetov, ki so jo na poti med Kotorjem in Cetinjem doživljali popotniki, hkrati tudi državna meja. Gornja opisa sta glede tega docela jasna. V njihovem času je bila to državna meja med avstro-ogrskim cesarstvom in črnogorsko kraljevino. Pred tem je bila to meja med beneškim in osmanskim imperijem (oziroma osmanskim pašalukom, kateremu je pripadala Črna gora). Kar je z današnje črnogorske, na primer s Kneževičeve perspektive, le nevidna meja oziroma meja dveh črnogorskih regij, je bila nekoč državna meja. Popotniki so prestop te meje lahko doživljali kot kontrast dveh naravnih in kulturnih krajin, lahko tudi kot civilizacijski kontrast, a hkrati je bil to zanje tudi prehod državne meje z vsemi njenimi formalnostmi in potencialnimi nevšečnostmi. Bil je tudi prehod iz velike, močne in sorazmerno razvite „evropske“ države v veliko manjšo, revno, nerazvito državico.

Poglejmo še tretji opis izpod peresa še živeče popotnice in poljudne kulturne zgodovinarke Jean Morris, znane po številnih potopisih, med katerimi velja omeniti tudi njeno nedavno knjigo o Trstu. Kontrastni relief morja in hribov je stalnica njenih vzhodnojadranskih potopisov:

Na dnu je mediteranski svet – stolpi in vile, ki so jih zgradili Benečani, oleandri poleg morja. Na vrhu je Balkan, bel, kamnit in negotov. Ko greš okoli zadnjega ovinka na tej vijugavi poti, vidiš vse naokoli sebe nekakšno raznešeno pokrajino, ki jo tu in tam brazdajo struge starodavnih plazov, izsušene, brez prsti, le tu in tam posejane z zaplatami suhega in bodičastega grmičevja. To je Črna gora. Pelješ se

mimo vetrovnega zaselka, ki se je zaklonil ob pobočje nad zasneženim ravnim poljem, in nato ni ničesar več, ne kolibe in niti ne skednja, dokler sredi puste pokrajine nenadoma ne zagledaš pred sabo vasi Cetinje v njeni mrzli kotlini (Morris 1980: 165).

Meja, ki je zares nestabilna

Da potopisci radi razširjajo stereotipe in retorične *topoi*, ki so jih pobrali iz predhodnih potopisov, je dobro znano dejstvo. Nekateri *topoi* imajo pri tem presenetljivo dolgo življenjsko dobo; drugače povedano, prenašajo in širijo se lahko skozi časovna obdobja nekaj stoletij. Topos zapuščene, jalove, razmetane, aridne, lunini površini podobne gorske krajine, ki ga zlahka prepoznamo v drugem in tretjem opisu, je eden lepših primerov trdoživosti retoričnih *topoi* v potopisni literaturi. Britanci (pa tudi drugi) so s temi podobami in metaforami opisovali hribe in gore že v 17. in 18. stoletju, se pravi v stoletjih pred romantičnim odkritjem lepote in sublimnosti gora, ko so gore še pretežno veljale za puste, jalove, brezupne, kaotične, od boga in ljudi zapuščene krajine. S temi podobami so Angleži opisovali tudi svoj Lake District, preden so ga romantični pesniki iznašli kot lepo romantično divjino in ga začeli opevati v popolnoma drugačnih podobah. Iz *locus horridus* so ga predelali v *locus amoenus*. A zanimivo, kljub novemu romantičnemu pogledu na gore – najprej na Alpe – so balkanska gorovja, in Dinarsko nemara najbolj, še naprej, vse do današnjega dne, ostajala v očeh številnih britanskih piscev grda: jalova, aridna, zapuščena, kaotična, zunajčasna. Še naprej so ostajala lunarne in moralizirane predromantične krajine. V obzorju tega toposa jih je leta 1980 opisala Jean Morris, v času razpada Jugoslavije in vojnega nasilja na Zahodnem Balkanu jih je z v osnovi istimi podobami (in specifičnimi tržaškimi dodatki) opisoval Rumiz, v kontekstu hladne vojne šestdesetih let prejšnjega stoletja pa Edmund Stillman (1966).

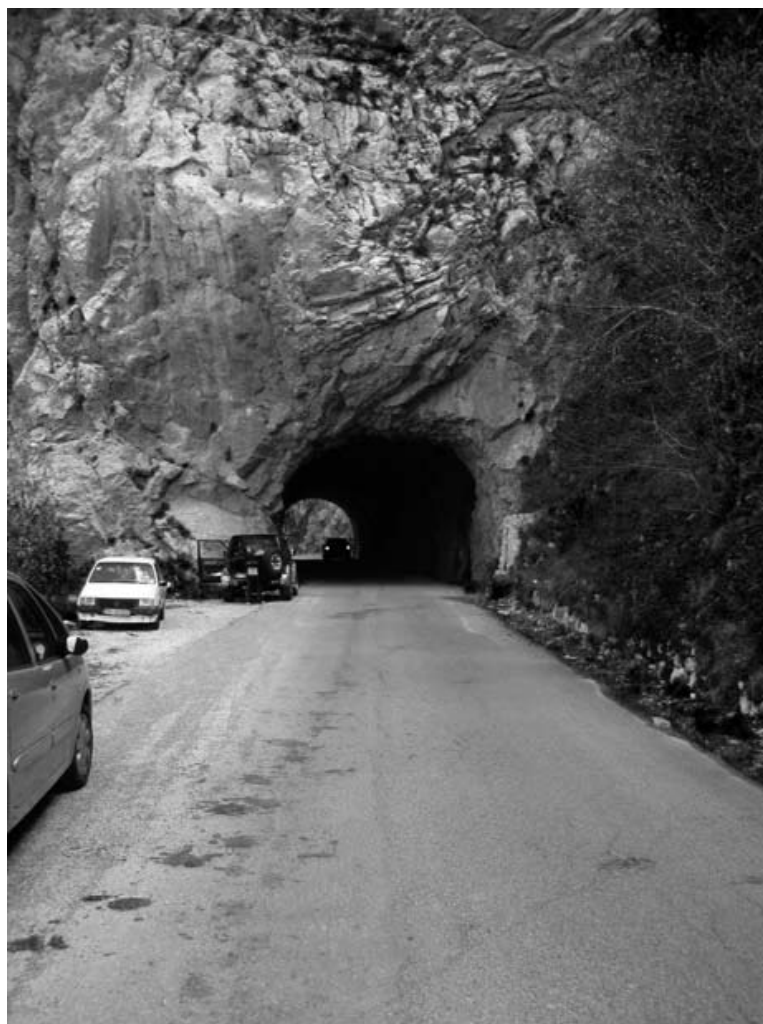
Retorična in diskurzivna analiza („dekonstrukcija“) teh *topoi* in njihova tematizacija pod rubriko balkanističnega ali orientalističnega diskurza pa se prej ali slej izkaže za nezadovoljivo. Če ostanemo le pri tekstu in opisanemu kraju – njegovi materialni konkretnosti, njegovi geografiji – ne namenimo nobene pozornosti, ostanemo prikrajšani za morda najpomembnejše uvide. Taka je bila tudi moja izkušnja srečanja s to „mejno črto“ visoko nad Kotorjem. Ko sem prvič vozil

po cesti iz Kotorja na Cetinje, sem tik pod vrhom prelaza Krstac, na lokaciji nekdanje državne meje, ki pa je takrat še nisem poznal, tudi sam doživel nenaden občutek negotovosti, nestabilnosti, nevarnosti, ko se je za močnim zavojem na desno okolica nenadoma močno spremenila. Postala je „neurejena“, lahko bi rekel tudi kaotična ali „razmetana“. Počutil sem se nekako tako, kot da vozim po nestabilnih tleh in da bi lahko vsak trenutek vse skupaj zgrmelo v globino. Zato se sploh nisem ustavil, čeprav je bil na levem robu ceste pred predorom skoz kamnito steno na voljo prostor, namenjen parkiranju, in je bilo mogoče slutiti, da se od tam obeta še zadnji, najvišji in morda največja pogled na Boko Kotorsko. Želel sem si, da bi čim prej spet dosegel trdna, stabilna tla. Nato sem se imel namen ustaviti na tistem kraju ob povratku s Cetinja, a ponovni občutek nestabilnosti, podkrepjen z mojim strahom pred višino, mi ponovno ni dal, da bi tam ustavil. Rezultat tega je bil, da si na koncu sploh nisem znal razložiti, kaj je tam sploh bilo in kaj me je tako destabiliziralo.

Šele pozneje, ko sem doumel, da je bila meja, ki so jo opisovali popotniki, prav na tistem mestu pred predorom skoz skalo, sem sklenil, da si moram priti glede geografije tega kraja na jasno (slika 1).

Ko sem se pri naših geografih podučil, da je eden od odtočnih jezikov Lovčenskega ledenika v času pleistocenske poledenitve segal do Kotorskega zaliva, in sicer natančno na lokaciji Kotorja (Žebre 2011: 30, 59), sem razumel, da je erozijski jarek nad mestom, ki sega visoko v pobočje, ledeniškega izvora. Slutnjo, ki je temu sledila, namreč, da zavoj na desno pod vrhom prelaza pomeni vstop ceste v ledeniški jarek in da je podlaga cestišča zaradi močne erozije v jarku relativno nestabilna, sem nato doma, pred enim od naslednjih obiskov Boke Kotorske, preverjal s pomočjo Google Eartha, ki me je potrdil v moji domnevi. Omogočil mi je, da sem si jarek ogledal z vseh strani, v vsem njegovem obsegu in v vsej njegovi erozivni nestabilnosti. Ko cesta zavije v jarek, v bistvu prečka vrh melišča oziroma je melišče pod njo posledica stopnjevanje erozije kot posledice izgradnje ceste. Nato sem si prizorišče ogledal še na kraju samem, kjer sem se prepričal, da se kvaliteta asfaltnega vozišča v jarku občutno poslabša, da se robovi ceste ponekod grdo krušijo, da je kovinska zaščitna ograja nad meliščem na več krajih poškodovana in ukrivljena in da je na obeh robovih cestišča kamenje, ki se je privarilo s pobočja navzdol. Moj občutek majavosti tal in „razmetanosti“ okolice torej ni bil neutemeljen (slika 2).

Slika 1: Točka
nekdanjega vstopa v
črnogorsko državo.

Slika 2: Cesta
naenkrat postane
„razmetana“.

V luči te izkušnje sem pri ponovnem branju opisov prehoda v Črno goro opazal stvari, ki jih prej nisem opazil ali pa sem si jih napačno razlagal. Potopisci, razen zelo redkih izjem, se niso zavedali, da jih je kočija za zavojem na desno zapeljala v ledeniški jarek, čeprav so imeli za opazovanje okolice več časa kakor današnji avtomobilisti, ki prečkajo jarek v približno dveh minutah. Cesta, po kateri so tedanji popotniki potovali, ni bila asfaltirana in ni imela kovinske varovalne ograje, toda erozija je morala biti dejavna tudi v njihovem času. Vtis majavosti, nereda, kaosa, „raznešenosti“ tudi pri njih ni bil nekaj izmišljenega ali artificialnega, čeprav so ga opisali ter podoživljali v podobah starega retoričnega toposa in ga pogosto integrirali v balkanistični diskurz. Kar so v potopisih prikazali kot šokantni vstop na razmetani Balkan, je bil v resnici destabilizirajoči vstop v ledeniški jarek. Mala goljufija, ki so si jo pri tem privoščili, je bila trik z mejno črto in s pogledom „na levo“ in „na desno“. Pogled „na desno“ oziroma „na vrh“, na „brezupna pastirska prostranstva Balkana“, se jim je v resnici začel postopno odpirati šele, ko so prišli čez prelaz Krstac. Šele takrat se je začela pred njimi razpirati močno kamnita kraška pokrajina s kraškimi gorskimi vršaci na obzorju. Od konca jarka do

Slika 3: Cesta prečka ledeniški jarek.

prelaza in čezenj, od koder se je začel odpirati pogled na „Balkan“, pa so potrebovali s kočijo še vsaj pet minut (slika 3).

Cesta postane dediščina

Cesta, ki je ob svojem času omogočila vitalno povezanost staročrnogorske prestolnice s kotorskim pristaniščem, danes vse bolj postaja panoramska turistična cesta. Odkar je bila zgrajena širša in hitrejša cesta med Cetinjem in Budvo, se nanjo navajajo tudi Bokelji, ko se odpravijo na Cetinje, saj je, čeprav nekoliko daljša, hitrejša in udobnejša. Ko so na Cetinju v zadnjih dveh desetletjih propadle praktično vse tovarne in podjetja in na Cetinju za domačine ni več služb, je Budva s svojim turizmom in z njim povezanimi storitvenimi dejavnostmi postala za Cetinjane poleg Podgorice najpomembnejša migracijska destinacija v neposredni bližini. Povečana odvisnost Cetinjanov od Budve je imela za posledico močno oslABLJENO vez Cetinja s Kotorjem – vez, ki je bila za Staro Črno goro stoletja vitalnega pomena.

S preobrazbo stare „avstrijske“ ceste v pretežno turistično ruto, priljubljeno med kolesarji in motoristi pa tudi med avtomobilisti in turisti, ki jih prevažajo po njenih ozkih in vrtoglavih serpentinah zvečine črnogorski avtobusni prevozniki, se cesta Kotor–Cetinje počasi konstituira kot kulturna dediščina. Zavoje serpentin, kjer se radi ustavljajo turisti in fotografirajo veličastne poglede na Boko, so pred kratkim oštevilčili, toda obcestnih kamnov in varovalnih zidov ali *parapetov*, ki so jih zgradili Avstrijci skupaj s cesto in ki se marsikje močno nagibljejo, krušijo in ponekod podirajo, država najbrž še zlepa ne bo uspela uvrstiti v svoj načrt sanacije regionalnih cest. Črnogorska fundacija za spomenike in lokalitete (Fomos.me) je leta 2011 podala Upravi za zaščito kulturnih dobrin predlog za zaščito trase segmenta ceste med Trojico in Krstacem kot kulturne krajine. Zanimivo je, da v utemeljitvi predloga nekdanji avstrijsko-črnogorski mejni prehod ni omenjen. Prav tako ni omenjena „nevidna“ oziroma regionalna meja. To je le eden indicev, da o zaznamovanju „točke prehoda“, ki jo je opisalo toliko potopiscev, med njimi tudi nekaj slavnih, v Kotorju in na Cetinju še ne razmišljajo. Pač pa je v utemeljitvi pobude za zaščito trase naveden argument, da se najvišja točka te trase na vrhu serpentin nahaja na „prelomni meji primorske in celinske klime in vegetacije“ (Fomosme 2011). Argument za varovanje kulturnega artefakta je tako biološki, ekološki, medtem ko je kulturnozgodovinska naracija,

ki edina lahko osmisli posebnost te ceste, v celoti odsotna. Cesta bi rabila zgodbo in obeležje, ob katerem bi se obiskovalci lahko seznanili z njo. Obeležje bi lahko turistom odprlo dodatni zorni kot, tako da se pred tunelom ne bi ustavljali več le zaradi razgleda. S tem bi nekdanja meja postala osrednja atrakcija te turistične rute, hkrati pa bi lahko obeležje postalo paradoksn simbol dolgotrajne življenjske povezanosti dveh regij in simbol konjunkcije dveh regionalnih kultur, ki sta se po dolгих stoletjih sosedске konektivnosti znašli integrirani v isti nacionalni državi.

Ker se nekdanji mejni prehod nahaja blizu meje kotorske in cetinjske občine, je še toliko očitneje, da bi strategija njegove turistične valorizacije za začetek zahtevala razmišljanje, ki seže čez občinske okvire – torej razmišljanje v terminih regij in regionalnega razvoja.

Literatura in viri

APPADURAI, Arjun. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

BALLINGER Pamela. 2007. „Beyond the ‘New’ Regional Question? Regions, Territoriality, and the Space of Anthropology in Southeastern Europe.“ V *Region, Regional Identity and Regionalism in Southeastern Europe*, ur. Klaus Roth in Ulf Brunnbauer. *Ethnologia Balkanica*, 11: 59–78.

BASKAR, Bojan. 2002. *Dvourni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju*. Koper: ZRS.

BARTH, Fredrik. 1969. Introduction. V *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, ur. F. Barth. Boston: Little, Brown and Company, 9–38.

BROMBERGER, Christian in Alain MOREL. 2000. „L’ethnologie à l’épreuve des frontières culturelles.“ V *Limites floues, frontières vives: Des variations culturelles en France et en Europe*, ur. Christian Bromberger in Alain Morel. Pariz: Éditions de la Maison des sciences de l’homme, 3–24.

COOPER, Frederick. 2009. „The Conceptual Limits of Globalization.“ V *Empirical Futures: Anthropologists and Historians Engage the Work of Sidney W. Mintz*, ur. George Baca, A. Khan in S. Palmié. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 31–57.

DURHAM, Mary E. 1904. *Through the Lands of the Serb*. London: Edward Arnold.

FOMOSOME. 2011. *Stari put Kotor Cetinje trasa Trojica Krstac*. <http://fomosme.wordpress.com/2011/06/24/stari-put-kotor-cet...> (dostop 21. 7. 2012).

GINGRICH, Andre in Marcus BANKS, ur. 2005. *Neo-Nationalism in Europe and Beyond: Perspectives from Social Anthropology*. New York: Berghahn.

KNEŽEVIĆ, Radule. 2007. *Istorija političke kulture u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.

MORRIS, Jean. 1980. *The Venetian Empire: A Sea Voyage*. London – Boston: Faber and Faber.

- RUMIZ, Paolo. 1994. *Vento di terra: Istria e Fiume, appunti di viaggio tra i Balcani e il Mediterraneo*. Trst: OTE Spa – MGS Press Sas.
- STILLMAN, Edmund. 1966. *The Balkans*. Amsterdam: Time-Life International.
- WYON, Reginald in Gerald PRANCE. 1903. *The Land of the Black Mountain: The Adventures of Two Englishmen in Montenegro*. London: Methuen & Co.
- ŽEBRE, Manja. 2011. *Glaciokras Lovčena*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

From Kotor to Cetinje: Geographical Contrasts and Cultural Boundaries in Eastern Adriatic

The passage from the Bay of Kotor to the mountains of former Montenegro rising steeply above the coastline is one of the most prominent examples in the Mediterranean of the intermingling of the sea and the hills. This distinctive contrast of the two landscapes that could be observed near the top of the curving road that connects Kotor and Cetinje was described during the last two centuries in the travel diaries of numerous travelers. It was often described as a stark contrast between the cultural landscape of the Mediterranean and the arid, barren, and hopeless expanse of the Balkans. In view of the fact that the population of the eastern Adriatic coast tends to draw up an imaginary boundary between themselves and the uncultured hicks living above their heads one might expect that the disdain of the people from Kotor toward those living in the mountainous parts of Montenegro would be particularly strong. However, ethnographic observation does not confirm this expectation; what is more, these alleged boundaries seem to be particularly weak in this case. This is even more surprising if we consider the fact that for centuries, the road leading to Cetinje crossed the border of two states, namely the Venetian Republic and later the Austria-Hungary on the one hand and Montenegro on the other.

The text will attempt to provide a reasonable interpretation of this “exception to the rule.” It will be based on this author’s own ethnographic observations of current perceptions of “native” Montenegrins living in the Bay of Kotor, and will be further expanded on by looking at historical interactions between the two populations. These interactions are regarded by the author as a distinct example of Mediterranean connectivity (Horden and Purcell 2000), which simultaneously provides elements for the formation of today’s hegemonic narrative of the Montenegrin national identity that strongly gravitates to the Mediterranean.

Nevena Škrbić Alempijević

**ZAŠTO TREBAMO MEDITERAN?
POZIVANJE NA SREDOZEMNI IMAGINARIJ U SUVREMENOJ
HRVATSKOJ**

„Mediteran kakav je nekad bio“, „duša Mediterana“ neke su od krilatica kojima se Hrvatska definira u europskim kulturnim i turističkim okvirima u posljednjih deset godina. U ovom se radu analizira upotreba koncepta Mediterana u suvremenoj Hrvatskoj te se preispituju razlozi iz kojih se njezina pripadnost mediteranskom kulturnom krugu predstavlja kao neupitna činjenica. Autorica se udaljava od pristupa regijama kao geografskim datostima, već Mediteran shvaća kao društveni i kulturni fenomen, kao prostorni konstrukt kreiran naracijama i praksama ljudi, kako onih koji nastavaju obale tog mora, tako i onih izvan njih. Da bi rasvijetlila stvaranje simboličnog imaginarija, vezanoga uz ovu regiju i načine na koje se prostor puni adekvatnim značenjima, poseže za sintagmom „praktičnoga mediteranizma“, kako je tumači Michael Herzfeld. Rasvjetljavanjem ovoga koncepta pruža se čitav niz odgovora na pitanje zašto je ljudima važno da budu Mediteranci, da Mediteran ugrade u strategije samoidentifikacije: od opravdavanja lokalnih muškaraca koji udvaranje posjetiteljicama turističkih odredišta pripisuju „vrućem mediteranskom temperamentu“ do promicanja onih slojeva lokalne i regionalne kulture, potiranih represivnim političkim sustavima u nedavnoj prošlosti.

U Hrvatskoj Sredozemlje poprima dodatnu ideološku dimenziju: ono se intenzivno „otkriva“ u znanstvenom, političkom i popularnom diskursu od devedesetih godina naovamo, usporedo s uspostavom Republike Hrvatske kao samostalne države. Pritom se Sredozemlje profilira kao označitelj hrvatskih političkih i ekonomskih stremljenja koja bi trebala biti zadovoljena u okviru Europske unije; kao niša na osnovu koje se Hrvatska nastoji izboriti za svoju prepoznatljivost na globalnom turističkom tržištu; kao pokazatelj da se hrvatska kultura ubraja u red onih „visokih“, pri čemu se analogije u pravilu povlače 36 sa susjedima sa sjevernih obala Sredozemlja, dok se jug uglavnom prešućuje; kao epitet kojim se opisuju društvena svakodnevnica, životni stil i svjetonazor stanovnika ovoga prostora. Današnje svrstavanje Hrvatske u jednu kulturnu regiju u ovom se prilogu ujedno promatra kao pokušaj udaljavanja od druge - od zamišljenoga Balkana.

Ovo je priča o zemlji tisuću otoka, čudesnoj prirodi, bogatoj baštini i njenim velikanima koji su svojim djelima zauvijek upisali Hrvatsku velikim slovima na karti svijeta. Ovo je priča o zemlji čije su ljepote opjevane još od najdavnijih vremena. [...] Ovo je jedan od ekološki najočuvanijih

prostora Europe! Ovo je prostor na kojem se boje sunčanog i uzavrelog Mediterana sretno plemene mirom i svježinom gorja i blagošću zlatnih žitorodnih ravnica Panonije. Zemlja prave božanske inspiracije, o kojoj su nadahnuto pisala i oduševljeno govorila mnoga svjetska pera, rijetki je europski krajolik koji se na tako malom prostoru diči brojkom od čak 8 nacionalnih parkova! [...] Dobro došli u Hrvatsku! U zemlju čija se bogata urbana baština ne otkriva samo unutar brojnih muzeja, galerija i crkava koje danas, kao spomenici nulte kategorije, čine nezaobilazno poglavlje UNESCO-ova popisa svjetske baštine, nego naprotiv, upravo ono čarobno mjesto na Mediteranu u kojem se i omanja šetnja pretvara u pravi silazak tisućljetnim stubama bogate i slavne povijesti. [...] Dobro došli u beskraj ljepote upravo onog Mediterana kakav je i nekad bio! (Orlić 2008:3–12)

Tim riječima Hrvatska turistička zajednica predstavlja Hrvatsku potencijalnim domaćim i inozemnim posjetiteljima u katalogu naslovljenom *Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio* (ibid.). Isti naziv, korišten i u engleskoj inačici *Croatia. The Mediterranean as it once was*, nosi projekt kulturno-turističkog brendiranja koji je ta krovna nacionalna turistička organizacija pokrenula 2002. godine (Huzak 2009:247). Tim svojim službenim sloganom Hrvatska turistička zajednica i danas nastoji ostvariti jednu od svojih temeljnih zadaća „stvaranja i promicanja identiteta i ugleda hrvatskog turizma“¹ te postići prepoznatljivost Hrvatske na globalnom planu.² Mediteranu na koji nailazimo u turističkim promidžbenim materijalima pristupam kao rezultatu izlučivanja i kreiranja onih naracija i praksi koje među potencijalnim gostima trebaju stvoriti laudabilnu, primamljivu i reprezentativnu sliku o hrvatskoj kulturi i identitetu. U ovom ću članku prikazati kako se motivi vezani uz Sredozemlje koriste u

¹ <http://business.croatia.hr/hr-HR/Hrvatska-turisticka-zajednica>, pristup 20. 2. 2013.

² U Hrvatskoj turističkoj zajednici slogan „Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio“ predstavljaju kao jedan od dvaju službenih slogana korištenih u turističkoj promidžbi na nacionalnoj razini od osamostaljenja Republike Hrvatske. Drugi je temeljni slogan bio „Mala zemlja za veliki odmor“, a uz njih se javlja i niz kampanjskih promotivnih slogana. Prema najavama iz Hrvatske turističke zajednice novi strateški marketinški plan, koji bi trebao stupiti na snagu iduće godine, zasnovan je na bitno drukčijem kreiranju imidža zemlje, što podrazumijeva i zamjenu aktualnoga slogana nakon više od desetljeća njegova korištenja (Kovačević 2013).

turističkom, znanstvenom, kulturnom i političkom diskursu od osamostaljenja Republike Hrvatske do danas.³ Naglasak ću staviti na (re)definiranje toposa Sredozemlja u kontekstu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji. Mediteran za kojim se u tu svrhu poseže i koji se ujedno u turističkom diskursu stvara ostvaruje se, naime, onkraj kategorije geografske regije. U skladu s postavkama antropologije krajolika, more, odnosno našu percepciju mora i obala koje ga okružuju, shvaćam kao dinamičan i procesan društveni fenomen pri kojem kultura, ili konkretnije naše kulturne predodžbe, iskustva, znanja i htijenja funkcioniraju kao očište kroz koje doživljavamo prirodu, punimo je uvijek iznova značenjima i činimo je djelatnom (usp. Hirsch i O'Hanlon 1995).

U spomenutom turističkom katalogu taj se Mediteran konstruira kao sinergija fizičkih ljepota i tisućljetne povijesti, odnosno kao ujednačen spoj vrijedne prirodne i kulturne baštine. Pritom se proces selekcije i proizvodnje **prirodne baštine** vodi kriterijima atraktivnosti, pri čemu se istodobno poseže za primjesama egzotičnosti, ali i dovoljne bliskosti ciljanim skupinama pretežito sa zapadnoeuropskog i srednjoeuropskog turističkog tržišta, kojima se promidžbene poruke ponajprije upućuju. To je priroda koju doživljavamo svim osjetilima – ona je, kako navode podnaslovi u tekstu, „priroda u punoj boji“ (Orlić 2008:6), „oaza mira i tišine nadomak mora“ (ibid.:29); u Hrvatskoj predloženoj takvim slikama otkrivamo „plavetnilo i potpuni sklad prirode“ (ibid.:41) koji nam nudi „prirodni bijeg od stresa“ (ibid.:14) i poziva da pronađemo „skrivena bogatstva netaknute prirode“ (ibid.:21). U njoj svjedočimo „epskim prizorima u plavetnilu mora“ (ibid.:26) i otkrivamo „pravi šarm mediteranskog juga“ (ibid.:40). Hrvatska kao „istinski Mediteran“ (ibid.:12) na stranicama tih promidžbenih materijala u pravilu je predstavljena ljetnim scenama. Na fotografijama i snimkama uz koje se vezuje navedena krilatica dominiraju prizori mora i priobalja, plaža, ljetnih zalazaka sunca te otoka snimanih iz ptičje perspektive (usp. Ogresta 2006). Kao glazbena

³ Ovu analizu temeljim na uvidu u različite vrste promidžbenih materijala, u reprezentativna izdanja, kataloge, turističke brošure, internetske stranice, promotivne filmove, reklamne spotove, članke u medijima, razglednice i sl., kojima se predstavlja Hrvatska u cjelini, poglavito u građu koju je proizvela Hrvatska turistička zajednica u skladu sa sloganom „Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio“. Uz to, usmjerila sam se na znanstvene i stručne radove, u prvom redu one etnološke i kulturnoantropološke, u kojima se definira značenje pojma Sredozemlje. Zanimale su me također tematske izložbe i konferencije koje su se bavile odnosom Mediterana i Hrvatske. U obzor istraživanja uzela sam i poruke i govore političara koji se pozivaju na sredozemnu dimenziju hrvatskoga identiteta.

podloga promotivnim filmovima uglavnom se koriste skladbe koje se u popularnom diskursu definiraju kao „glazba lakih nota“, zatim šum valova, kliktanje galebova, ponekad i tradicijska glazbala koja se vezuju uz jadransko područje (mandolina, lijerica, gitara i sl.).

Premda se Hrvatska u diskursu turističkih promotora također predstavlja kao „zemlja raznolikosti“ (ibid.:3), ta se raznolikost ne zrcali u ravnopravnoj zastupljenosti svih dijelova Hrvatske – prikazi mora i priobalja uvjerljivo prevladavaju u odnosu na opise i snimke kontinentalnih krajeva, dajući temeljni ton promidžbenim materijalima usklađenim s ovim brendom. Tako profiliranog imidža svjesni su i kreatori turističkih politika. U Strategiji razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, koju je Hrvatski sabor usvojio u travnju 2013. godine, stoji: „Hrvatska se danas pretežito predstavlja kao morska i ljetna turistička destinacija te je na turističkom tržištu i prepoznata prije svega kao odredište ljetnog odmora“ (Hrvatski sabor 2013).

Tretiranje mora kao resursa u ovoj vrsti promidžbe nije nimalo začudno. More i priobalje, a posebno motiv plaže, predstavlja se i doživljava kao jedan od glavnih toposa na globalnom turističkom tržištu (Löfgren 1999:213–239). Uz to, naglašavanje (i intenzivno stvaranje) primorske tradicije primjetno je u kulturnim politikama brojnih europskih zemalja, posebice od osamdesetih godina prošlog stoljeća naovamo. Taj se trend očituje organiziranim, vidljivim, atraktivnim aktivnostima: primjerice, obnovom tradicijskih plovila, revitalizacijom običaja vezanih uz more, osnivanjem maritimnih muzeja i postavljanjem tematskih izložbi posvećenih moru i mornarima, pokretanjem različitih tematskih kulturnih događanja itd.⁴ No, da bi određena zemlja postala primamljivom turističkom destinacijom, čitava mreža institucija, agencija, udruga i istaknutih pojedinaca koja upravlja njezinim imidžom trebaju je učiniti drugačijom od svih ostalih primorskih država – ona treba postati prepoznatljiva „po vrijednostima, ljudima, proizvodima, prirodnim potencijalima, ambicijama, kulturi, povijesti ili pak kombinaciji svega navedenoga“ (Skoko 2009:10). Pri kreiranju turističkih strategija i politika, pa tako i pri oblikovanju brenda „Hrvatska, Mediteran kakav je nekad bio“ ne možemo govoriti o nasumičnom odabiru

⁴ Tako je, na primjer, 2013. godine iznimno popularan međunarodni festival mora i mornara u Brestu u Francuskoj (*Les Tonnerres de Brest*), na kojem se predstavljaju povijesna plovila iz raznih dijelova svijeta, pa tako i iz Hrvatske, obilježio 21. obljetnicu.

atraktivnih vizura, niti način prikazivanja baštine u turističkom diskursu kojim se simplificira njezina kompleksnost ne trebamo tretirati kao nedostatak znanja o njoj. Riječ je o turističkom pogledu na mjesta i zemlje, o pomno osmišljenim procesima kojima se oni transformiraju u prepoznatljive destinacije, prostore kreirane nesvakidašnjim, razlikovnim značenjima i turističkim praksama (usp. Urry 2008). Tvorci još aktualnoga hrvatskog turističkog brenda odlučili su tu prepoznatljivost i razlikovnost potražiti na „Mediteranu kakav je nekad bio“.

Selekcija i tvorba sredozemne povijesti u turističke svrhe

Kategorija koja u turističkoj promidžbi, dakle, funkcionira kao poželjnija od Mediterana u sadašnjosti je Mediteran usidren u prošlost. U promotivnoj građi koju sam analizirala dolazi do selektivnoga prikaza te prošlosti, kojemu je osnovna svrha predstavljanje Hrvatske kao „riznice impresivne povijesti“ koja je od pamtivijeka sukreator europske kulture (Orlić 2008:9). Sredstvo kojim se predodžba o „bogatoj i slavnoj povijesti“ (ibid.) u prvom redu kreira jest **kulturna baština**. Pritom se odabir kulturnih dobara koja dostojno opisuju Hrvatsku vodi kriterijima monumentalnosti i starine. Nositelji ovoga projekta brendiranja usmjeravaju se, dakle, na tzv. elitnu i visoku kulturu, što karakterizira većinu naracija s kojima se susrećemo u turističkoj industriji, kako su uočile Petra Kelemen i Sanja Lončar u svojoj analizi turističkih promotivnih materijala u Hrvatskoj (2011:194). Najzastupljenije topose „Mediterana kakav je nekad bio“ čine arheološka nalazišta i sakralna arhitektura, pri čemu je najviše prostora posvećeno objektima vezanima uz antiku i srednjovjekovlje. Primjeri moderne i suvremene arhitekture prikazani su iznimno rijetko. Premda je pretežito riječ o cjelinama i objektima utvrđene datacije, u ovom im se diskursu pripisuje bezvremensko obilježje, kako se sugerira već samom sintagmom „Mediteran kakav je nekad bio“. Na tako se stvorenom Mediteranu miješaju fikcija i zbilja (ibid.:16). Imaginarij se podjednako crpi iz stvarnih povijesnih epizoda, prijelomnih događaja i utjecajnih личности te iz mitova i predaja. Tako se, primjerice, splitsko područje predstavlja upućivanjem na Dioklecijanovu ostavštinu krilaticom „Gdje carstvo nije samo riječ za prirodu“ (ibid.:38), dok se Pula opisuje kao „mitsko argonautsko utočište sjevernog Jadrana“ (ibid.:11). Autori kataloga *Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio* ističu s jedne strane

prisutnost europskih povijesnih civilizacija, poglavito Grčke i Rima, na hrvatskom tlu, te preporučuju zainteresiranim posjetiteljima da potraže njihove tragove na našim obalama. S druge strane, također naglašavaju hrvatske nacionalne specifičnosti – upućuju nas na mjesta „gdje hrvatska kultura počinje“, kako bismo posvjedočili nasljeđu srednjovjekovnih „hrvatskih kraljeva“, opisujući ih kao „izvorišta hrvatskoga kulturnog identiteta“ (ibid.:30, 31). Time se nastoji stvoriti predodžba o Hrvatskoj kao državi čija samostojnost seže u daleku i slavnu prošlost te koja se i tada svrstavala uz bok zemljama koje se često nazivaju „kolijevkama europske civilizacije“, o kojima se gaj i predodžba kao o „duhovnim i intelektualnim precima Europe“ (Herzfeld 1987:1). Uz *civiliziranost*, dodatno specifično obilježje koje se u pregledanim promidžbenim materijalima pripisuje hrvatskoj kulturi je *urbanitet*. Hrvatska se tako definira kao „zemlja urbane kulture koja broji više gradova nego bilo koji drugi dio Mediterana“ (ibid.:9). I tom se tvrdnjom ovaj prostor nastoji usidriti u narativ koji je u temelju konstrukcije Mediterana kao razlikovne kulturne regije. U znanstvenoj se mediteranističkoj literaturi, naime, urbani karakter sredozemnih naselja redovito uzima kao specifična značajka zajednička svim područjima koja okružuju Sredozemno more.⁵

Dodatni element ugrađen u sliku „Mediterana kakav je nekad bio“ predstavlja upućivanje na još žive i osebujne *tradicijske kulturne prakse*. Prikazi drvenih brodova i barki na vesla, tehnika plovidbe i ribarenja zaboravljenih u drugim mediteranskim predjelima, tradicijskih rukotvorstava te ljudi koji, odjeveni u narodne nošnje, sudjeluju u pučkim *feštama* ili *fferama*, proslavama lokalnih svetaca zaštitnika, koriste se za dočaravanje očuvane starine i izvornosti koju na hrvatskim obalama nije okrhnilo moderno doba. Uz to, motivima koji se crpe iz tradicijske kulturne baštine u prikazana mjesta i regije upisuju se fantastičnost i bajkovitost – u ovome diskursu oni se iz mjesta svakidašnjega življenja pretvaraju u prostore „gdje snovi postaju vidljivi“, odnosno u „čarobni pedalj naše božanske zemlje“ (ibid.:3, 16). U krajoliku takvoga Mediterana istodobno se, uz povijesne ličnosti te žitelje priobalnih mjesta, ribare i težake, pojavljuju fantastična bića, poput vila „koje noću grade i obnavljaju zidine“ te *štriga* „koje znaju mijesiti nevolju“ (ibid.:18). Istaknuto mjesto

⁵ Kao primjer navodim tvrdnju Henrija Lefebvrea i Catherine Régulier koji u svojoj knjizi *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life* konstatiraju: „Sredozemni gradovi su izvanredni, zapanjujući, iznenađujući na temelju svojih specifičnih karakteristika“ (2004:87).

u ovom projektu brendiranja zauzimaju tradicijski predstavljački oblici kojima se analogije mogu pronaći u drugim mediteranskim krajevima poput karnevala diljem jadranske obale (među kojima se posebno naglašava riječki) i korčulanske *moreške* (ibid.:24, 46–47). Brend „Mediteran kakav je nekad bio“ također se poslužuje pred posjetitelje u vidu tradicijske prehrane, pri čemu se ističe njezina mediteranska provenijencija iščitana iz ponude morskih plodova, korištenja začinskoga bilja i maslinova ulja te prerade i konzumacije autohtonih sorti vina (ibid.:67).

U analiziranim se materijalima *lokalno stanovništvo* u prvom planu zatječe znatno rjeđe od krajolika i arhitekture (usp. Kelemen i Lončar 2011:195). Kad se pojavljuju, uglavnom se predstavljaju kao nositelji tradicije i baštinici promicanog „Mediterana kakav je nekad bio“. Tako se na stranicama promidžbenih kataloga susrećemo s ribarima koji ručno izvlače mrežu na obalu, s vinarima koji u svom podrumu kušaju vino, izvođačima određenih tradicijskih igara i sviračima na narodnim glazbalima (Orlić 2008:31, 46–47, 51). Iznimno se rijetko pojavljuju u većim skupinama i u svojim svakidašnjim, suvremenim ulogama.

Analiza tekstova, filmova, snimki, ilustracija i drugih promidžbenih materijala oblikovanih u skladu s brendom *Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio* pokazuje kako se, s jedne strane, Hrvatska opisuje kao krajolik još uvijek prožet prošlošću kakva je u drugim područjima Mediterana izložena društvenom zaboravu. No, s druge se strane u njima definira i kao neupitno europski prostor. Povijesna pripadnost Hrvatske mediteranskom području i kulturnom ozračju tumači se kao temelj današnjega europskoga karaktera naše države. Povezivanje Hrvatske s ovim prostornim kategorijama, s Mediteranom i, na osnovi njega i s Europom, u oba slučaja nadilazi upućivanje na geografski podatak, na smještaj ove države na fizičkoj karti svijeta. Riječ je o simboličkoj geografiji, o tvorbi mjesta kao kulturno značenjskih prostora (Čapo i Gulin Zrnić 2011), o vrijednosnom postavljanju određenih regija u hijerarhijsku ljestvicu, pri čemu se Hrvatska epiteta „mediteranski“ i „europski“ nastoji svrstati u red onih kulturnih, ekonomskih i političkih cjelina koje se u javnom diskursu redovito definiraju kao „visoke“ i „razvijene“, one kojima se teži, ali za koje istodobno vjerujemo (znamo!) da im „oduvijek“ pripadamo.

Istraživači turističkoga brendiranja naše zemlje zaključuju kako ovim projektom Hrvatska turistička zajednica nastoji poslati poruku da je „Hrvatska dio očuvanog i neuništenog Mediterana te da je njena obalna regija održiva i očuvana ‘kao nekad’“, pri čemu se ta tvrdnja odnosi i na prirodni okoliš i na kulturno nasljeđe (Skoko, prema Huzak 2009:249).⁶ No, tvorbu predodžbi o suvremenoj zemlji kroz njezino simboličko izmještanje u prošlost te nedovoljno oslikavanje njezine sadašnjosti i budućnosti pojedini istraživači koji se bave studijama prostora smatraju spornom.⁷ Ovakvo kritičko stajalište prema opisivanju današnjih zemalja i naroda ustrajavanjem na njihovoj slavnoj povijesti, a zanemarivanjem njihova trenutačnog načina života zauzimaju i pojedini antropolozi. Tako Michael Herzfeld, analizirajući odnos intenzivnoga eksploatiranja predodžbi o antičkoj Grčkoj i marginalnu poziciju koje suvremeno grčko društvo zauzima u znanstvenoj literaturi, zaključuje da je riječ o eurocentričnoj ideološkoj strategiji. Smatra da predstavljanje kultura u prvom redu upućivanjem na ono što su one nekada bile ustvari znači njihovo izmicanje iz aktualnih trendova te postavljanje na niži stupanj razvoja u odnosu na „visokorazvijene“ i „moderne“ zemlje zapadne Europe (Herzfeld 1987:1–7).

Takva razmatranja i ocjene i sama držim utemeljenima. Međutim, svrha mogega rada nije utvrditi duž kojih bi se linija trebalo provoditi brendiranje čitave nacije. Ovim tekstom postavljam pitanje: zašto u današnjoj Hrvatskoj trebamo Mediteran, i to onaj idealizirani, „kakav

⁶ O sveprisutnosti i prepoznatljivosti sredozemne motivike korištene u turističkoj promidžbi Hrvatske u nacionalnim okvirima također svjedoče pojedine intervencije kojima je cilj, u odnosu na strategije HTZ-a, upravo suprotan – ne pothranjivati takvu predodžbu o našoj zemlji, već se na nju parodijski osvrnuti ili uputiti javnosti određenu kritičku, aktivističku poruku. Takav je slučaj sa *skečom* „Mediteran kakav nikad nije bio“ koji potpisuje poluprofesionalna produkcijska udruga Desna Deva. Ta se skupina mladih autora poigrava ikonografijom „Mediterana kakav je nekad bio“ kako bi prokomentirala ulazak Hrvatske u NATO 2009. godine. U njihovu rješenju „promidžbenoga“ spota, popraćeni zvučnom kulisom laganoga instrumentala i kliktanja galebova, vizure razbacanih otoka, zlatnih plaža, osamljenih svjetionika i očuvanih crkava nadlijeću vojni zrakoplovi, dok uz bok drvenih barki stoje privezani vojni brodovi (<http://www.desna-deva.com/2007/10/sketchevi.html>, pristup 11. 9. 2013.). Preispitujući određene političke odluke, autori ujedno iščitavaju i dekonstruiraju „prirodnost“ i samorazumljivost sredozemnoga imaginarija kao temelja brendiranja čitave države.

⁷ Tako, primjerice, arhitekt Vedran Mimica zastupa stajalište da se brendom koji se poziva na netaknute prežitke davne povijesti šalje poruka o nerazvijenosti zemlje, o njezinoj okamenjenosti u nekom prošlom stanju. Smatra da bi slogan kojim se predstavlja država uključena u suvremene povijesne tijekove trebao glasiti: *Mediteran kakav treba biti* (Silobrić 2012).

je nekad bio“, a ne današnji, izmučen krizama, ratovima, ekonomskim i političkim previranjima? Koji se učinci nastoje postići stvaranjem takve slike o zemlji? Usmjerimo li se na upravljanje imidžom unutar turističke industrije, jedno od tumačenja iščitavamo iz same njezine misije: zemlju definirati i predstaviti kao atraktivnu turističku destinaciju – podneblje mediteranski blage klime, mediteranski plavog mora, ali i bogatoga kulturnog nasljeđa, svjedočanstva duge i raskošne povijesti Mediterana. No, ovim se tumačenjem ni približno ne iscrpljuju sva značenja koja se u pojam „Mediteran“ upisuju u suvremenoj Hrvatskoj.

Akademski diskurs o hrvatskoj pripadnosti Mediteranu

U posljednjih dvadesetak godina zaokret prema Mediteranu u Hrvatskoj možemo pratiti, uz turističku, i u brojnim drugim sferama. Jedna od njih je ona akademska. Objavljeno je mnoštvo studija posvećenih sredozemnom nasljeđu, pogotovo iz perspektive književnih studija, povijesti i povijesti umjetnosti. Jedna od najzapaženijih i najutjecajnijih knjiga koje inauguriraju sredozemnu dimenziju kao neizostavnu sastavnicu hrvatske zbilje svakako je *Mediteranski brevijar* Predraga Matvejevića. Ovo je djelo prvi put objavljeno 1987. godine, a doživjelo je drugo i treće izdanje 1990. i 1991. godine (Portal Jutarnji.hr 2006). Otiskujući se od istočne jadranske obale, pisac odvodi čitatelje na virtualnu plovidbu, pri kojoj niže pred njima slike mediteranskih krajeva i njihove „mediteranske osobine“ (Matvejević 1990:13). Pruža nam uvid u obilježja mediteranskih luka, tržnica, gradova i otoka, u kretanja pomoraca i ribara, u utjecaje morskih struja i vjetrova na rutine ljudi, obilazi svjetionike, zdence i groblja, opisuje primorsku prehranu, proizvodnju ulja i druge mediteranske zanate, upoznaje nas s *narodima s mora* (ibid.:13–76). Premda donosi povijesne karte Mediterana (ibid.:78–110), za njega „Mediteran nije samo zemljopis. Granice mu nisu ucrtane ni u prostoru ni u vremenu. Ne vidimo ni kako bismo ih odredili, ni po čemu. Nisu ni gospodarske ni povijesne, ni državne ni nacionalne: nalik su na krug kredom koji se stalno opisuje i briše, koji valovi i vjetrovi, djela i nadahnuća šire ili sužavaju.“ (ibid.:13). Na tom se Mediteranu, ističe autor, „začela Evropa“ (ibid.). Knjigom se Mediteran ujedno profilira kao hrvatska „sudbina“ (usp. ibid.:76).

Na pitanje što je to sredozemno u hrvatskoj kulturi također su se usmjerili etnolozi i kulturni antropolozi. O sredozemnim kulturnim

značajkama Milovan Gavazzi piše još 1978. godine, na temelju čega je u znanstvenim krugovima prozvan jednim od prvih hrvatskih etnologa Sredozemlja (Čapo Žmegač 1999b:37–38). Iscrtavajući kulturnogeografsku sliku „jugoistočne Europe na temelju dosadašnjih spoznaja o arealima i rasprostranjenosti mnogih elemenata narodne kulture i života“, kao zaseban areal, odnosno područje koje se razlikuje od ostalih specifičnom tradicijskom kulturom, Gavazzi izdvaja i onaj sredozemni (1978:184). Upućujući na „izrazito sredozemni značaj“ ovoga areala u pogledu tradicijske privrede, prehrane, graditeljstva i stanovanja, oblika transporta i opskrbe vodom, zatim elemenata narodne nošnje i pojedinih običaja, autor ga, u okviru jugoistočne Europe definira kao „granični rubni pojas koji se proteže uzduž cijele njezine jugozapadne i južne periferije“, odnosno kao, u geografskom smislu, „periferni pojas Balkanskoga poluotoka“ (istaknula N. Š. A.; ibid.:193, 194). Dvadeset godina nakon toga radovi znanstvenika i istraživača pokazuju da se Mediteran kulturno i simbolički širi s te periferije te se nerijetko čitava Hrvatska pokriva izrazom „mediteransko područje“.

Naime, slijedom pomaka u pristupu istraživanjima pojedinih mjesta i regija te sve veće pozornosti koja se pridaje upisivanju značenja u prostor (usp. Čapo i Gulin Zrnić 2011), Mediteran se sve češće počinje promatrati onkraj njegove fizičke zadanosti. On se istodobno i ustoličuje i interpretira kao simbol. Kombinacija takvih znanstvenih nastojanja, onih pri kojima se traga za mediteranskim značajkama pojedinih kulturnih fenomena u Hrvatskoj s jedne strane, te onih koji pronađu u upotrebu koncepta Mediterana u različitim političkim, ekonomskim i društvenim kontekstima s druge, primjetna je u tematskom broju časopisa *Narodna umjetnost* 36/1, objavljenom 1999. godine. Slijedom međunarodne konferencije održane godinu ranije u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, autori članaka, među ostalim, postavljaju pitanja: „Gdje počinje Mediteran“, na koje je načine prisutan na hrvatskim obalama, a na koje ga se, pak, načine tematizira u etnološkoj produkciji te u političkom diskursu (Čapo Žmegač 1999a). Jasna Čapo Žmegač, urednica broja, navodi kako je poticaj za kritičko etnološko i folklorističko promišljanje Mediterana pružila upotreba tog pojma i s njim povezanoga imaginarija, koja se posebice intenzivira devedesetih godina, „kad se Mediteran počinje koristiti kao politički i kulturni marker koji se postavlja nasuprot balkanskog drugog“ (ibid.:7). Rasprave objavljene u tom časopisu

potkrepljuju tezu da Mediteran u tom razdoblju funkcionira kao jedan od važnih parametara za definiranje hrvatske kulture i hrvatskoga nacionalnog identiteta (usp. primjerice Bošković-Stulli 1999; Bratulić 1999; Čapo Žmegač 1999b; Čaleta 1999; Rihtman-Auguštin 1999).

Valja istaknuti da hrvatski etnolozi i kulturni antropolozi, kao i znanstvenici i istraživači općenito, nisu samo analitičari „mediteranizacije“⁸, odnosno pripisivanja mediteranskih obilježja i isticanja mediteranske pripadnosti hrvatske kulture i društva, pa time i zemlje u cjelini. Akademski zajednica ima istaknutu ulogu u opisivanju i upisivanju mediteranske baštine u hrvatsku svakodnevicu. Primjer povezivanja nacionalnog, sredozemnog i europskog identiteta s etnološkog stajališta predstavljaju radovi Jelke Vince Pallua. U tekstu iz 2006. godine autorica navodi razloge uvođenja mediteranistike kao predmeta u programu sveučilišnoga studija etnologije i kulturne antropologije, kojem je bila nositeljica pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu (riječ je o kolegiju Kulture Sredozemlja). U tom radu ističe: „Nigdje svijet Mediterana, kako je to jednom prilikom rekao R. Katičić, nije kontinentalnoj Europi tako blizu kao na hrvatskom tlu, nigdje Mediteran nije tako srednjoeuropski i nigdje srednja Europa tako mediteranska kao u Hrvatskoj. Sredozemništvo hrvatske kulture važan je segment ne samo mediteranske nego i hrvatske kulture od njezinih najranijih početaka, aspekt koji je dugo bio njezina zanemarivana odrednica i nedovoljno istražena sastavnica.“ (2006:147). Stoga Vince Pallua, među ostalima, svoju istraživačku i predavačku aktivnost usmjerava k ispunjavanju ove praznine u razumijevanju hrvatske kulture mediteranskim sadržajem. Kolegij bliskoga sadržaja, pod naslovom Kulturnoantropološki problemi Sredozemlja, i danas se izvodi kao obavezan predmet u okviru preddiplomskoga studija etnologije i kulturne antropologije.⁹ Predmet Mediteranistika također je obvezni segment preddiplomskoga studija etnologije i kulturne antropologije na Sveučilištu u Zadru (nositeljica kolegija je Olga Supek).

Svi navedeni primjeri pokazuju da se znanstvena i znanstveno-nastavna produkcija ostvaruje kao arena u kojoj se Mediteran

⁸ Tim izrazom spomenuti fenomen imenuju, naprimjer, Joško Čaleta i Svanibor Pettan, prateći pojedine suvremene trendove u hrvatskoj tradicijskoj glazbi i njezinu ulogu u procesima identifikacije (Čaleta 1999; Pettan 1997).

⁹ Autorica ovih redaka je nositeljica i izvođačica navedenog kolegija. Time očitio i sama doprinosim kreiranju sredozemnoga imaginarija u akademskoj sferi.

predstavlja kao jedno od nezaobilaznih obilježja hrvatske kulture, u kojoj se on evocira, reinterpreтира i prilagođava potrebama suvremenog društva.

O politikama mediteranske dimenzije hrvatske kulture

Referencama na mediteransku odrednicu hrvatske države i kulture od devedesetih godina naovamo također obiluju kulturne politike na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini.¹⁰ Tako se pri prvom sudjelovanju na Svjetskoj izložbi od svojega osamostaljenja, na sajmu Expo¹¹ u Lisabonu 1998. godine, Hrvatska predstavila kao „jadranska, mediteranska, pomorska i turistička zemlja“.¹² Odabir takvoga promidžbenog kulturno-znanstvenog i gospodarskog projekta bio je vođen, s jedne strane, osnovnom koncepcijom ove tematske svjetske izložbe naslovljene „Oceani, nasljeđe za budućnost“, kojom se obilježavala petstota obljetnica portugalskih pomorskih otkrića. No s druge strane, u opisu projekta očituje se i tendencija mlade države da poveća svoju vidljivost i prepoznatljivost u globalnom okruženju i smjesti se uz bok drugim europskim državama upravo pozivanjem na svoju pripadnost Mediteranu i upućivanjem na „ekološke ali i stanovite kulturološke kvalitete našeg prostora“.¹³ Hrvatska prezentacija najavljena je nazivima „Hrvatski Jadran – more sačuvano za budućnost“ i „Hrvatska – park prirode u srcu Europe“. U paviljonu su ispod ostakljena poda u moru bili postavljeni ostaci liburnijskog broda staroga oko 2000 godina i antičke amfore, a posjetitelje su okruživali arheološki nalazi, pomorske karte, grafike, makete hrvatskih brodova i sl.¹⁴ U okviru postava emitirao se dokumentarni film kružne projekcije od 360 stupnjeva *Jedan dan na hrvatskoj obali*. Filmom režiser Vinko Brešan progovara o

¹⁰ Jedna od sfera u kojima se manifestiraju kulturne politike kojima se aktualizira mediteransko nasljeđe u hrvatskom kontekstu su festivali. Razlog zbog kojega festivali čine prikladnu arenу za tvorbu mediteranstva leži u tome što oni predstavljaju „mјesta stvaranja kulture“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012). U ovom članku festivalima kao mјestima tvorbe mediteranskoga identiteta neću posvetiti veću pažnju jer je ta tema već obrađena u nekim ranijim radovima (Škrbić Alempijević 2012; Škrbić Alempijević i Mesarić Žabčić 2010).

¹¹ Aktualni nositelj projekata kojima se Republika Hrvatska predstavlja na manifestacijama Expo je Ministarstvo vanjskih i europskih poslova.

¹² <http://www.croatiaexpo.hr/hr/expo-1998-lisabon/expo-postanska-marka/>, pristup 20. 9. 2013.

¹³ <http://www.croatiaexpo.hr/hr/expo-1998-lisabon/projekt/>, pristup 20. 9. 2013.

¹⁴ Ibid.

„hrvatskim pomorskim, prirodnim, arhitektonskim i kulturnim bogatstvima i tradiciji te temperamentu života ljudi s hrvatskoga dijela Sredozemlja“.¹⁵ Dakle, i u ovom se primjeru Hrvatska pozicionirala „u srce Europe“ pozivanjem i istodobnim kreiranjem svoje mediteranske baštine.

Vrlo bliskoga predznaka su pojedine konferencije i manifestacije održane na temu Mediterana u posljednjih dvadesetak godina. Takav je primjer stručno-znanstveni skup pod naslovom „More hrvatsko blago“ koji je Matica hrvatska organizirala 2008. godine. Izlaganja su bila raspoređena u tri tematska bloka: „Hrvatsko mediteransko naslijeđe“, „Hrvatska koja živi uz more, na moru i za more“ i „Hrvatska koja pretvara vlastito morsko blago u nacionalno bogatstvo“.¹⁶ Na konferenciji je sudjelovalo oko 130 predstavnika različitih znanstvenih disciplina, od prirodnih znanosti preko humanistike do umjetnosti. Polazišne teze za preispitivanje i preispisivanje hrvatskoga mediteranstva jasno su formulirane: „Hrvatska (u državnim zajednicama u kojima je održavala svoj državnopravni identitet) bila je mediteranski pomorski susjed koji je utjecao na povijesna zbivanja te na tehnološki i gospodarski razvoj Sredozemlja“.¹⁷ Prema navodima organizatora, cilj skupa bio je istaknuti hrvatsku pripadnost Mediteranu kao jedan od ključnih strateških interesa i kao svojevrsnu pripremu za članstvo u Europskoj uniji, radi istovremene zaštite i racionalnog korištenja hrvatskih morskih resursa u novim političkim okolnostima. Jedan od ishoda toga skupa je donošenje klasifikacije „hrvatskoga morskog blaga“, pri čemu je kao posebna kategorija prepoznato „blago hrvatsko-jadranskoga mediteranskog i srednjoeuropskog naslijeđa“ (Radić 2008). Za ovu skupinu, u koju ubrajaju prirodne uvjete koji određuju život na hrvatskom Jadranu, snažno pomorstvo i brodogradnju, zatim „bogato životno naslijeđe sa sredozemnim i srednjoeuropskim obilježjima“ i sl., organizatori kažu da je riječ o vrstama „hrvatskoga morskog blaga, koje su Hrvatskoj u svijetu priskrbile epitet duša Mediterana“ (ibid.). Pritom je mediteranska orijentacija proglašena jednim od ključnih kulturnih, znanstvenih i ekonomskih interesa Republike Hrvatske.

Znak jednakosti koji je postavljen između sintagmi „pripadnost Mediteranu“ te „pripadnost svijetu“, konkretno onome dijelu svijeta

¹⁵ Ibid.

¹⁶ <http://www.matica.hr/zbivanja/459/>, pristup 20. 9. 2013.

¹⁷ Ibid.

kojemu težimo – Europi, uočljiv je i u drugim kulturno-političkim projektima, primjerice u onima koje pokreće Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Prvi blok spomenutog skupa Matice hrvatske bio je ustvari organiziran u povodu i na temu jednoga takvog projekta. Riječ je o velikoj izložbi „Hrvatska, duša Mediterana“¹⁸, postavljenoj u Barceloni 2007. i u Zaragozi 2008. godine. Cilj te izložbe bio je „predstavljanje Hrvatske kao pomorske zemlje, koja je tijekom povijesti ravnopravno sudjelovala u svim zbivanjima na Mediteranu, i brojnih Hrvata koji su dali značajan doprinos razvitku pomorstva i pomorskih znanosti“.¹⁹ Koncipiranje tog naslova Ministarstvo opisuje kao promišljen proces nastao u dijalogu s partnerima u Španjolskoj. Radni naslov izložbe bio je „Pomorstvo na hrvatskom Jadranu“. No, kad su djelatnici Pomorskog muzeja u Barceloni, koji su ugostili izložbu, vidjeli koncepciju i izloške, oni su predložili da bi adekvatniji naslov bio „Hrvatska, duša Mediterana“, odnosno „Croàcia – Ànima Mediterrània“.²⁰ Drugim riječima, prema službenom diskursu, možda jasnije nego mi sami, mediteranstvo hrvatske zemlje i kulture prepoznaju europski partneri smješteni u kompleksu koji je kroz povijest funkcionirao kao „dom Mediteranskog imperija“.²¹ A sadržaj i struktura izložbe koji su ih nadahnuli na takav naslov izgledali su ovako: u prvoj su cjelini bila ocrtana geografska i klimatska obilježja hrvatskog dijela jadranske obale, a u drugoj je kronološki prikazana povijest pomorstva na Jadranu, pri čemu je posebno naglašena uloga Dubrovačke Republike u općoj povijesti Sredozemlja. Zasebno su bile obrađene i sljedeće teme: velike ekspedicije i podvizi hrvatskih pomoraca, zatim svjetionici, muzeološki je ispričana priča o torpedu, osvjetljen je doprinos hrvatskih znanstvenika znanostima o moru i pomorstvu, predstavljene su zavjetne slike hrvatskih pomoraca. Zaključni je dio izložbe bio posvećen tradicijskoj baštini, u kojem je, među ostalim, predstavljen običaj spaljivanja barki na blagdan svetog Nikole na Visu.²² Budući da se u suradnji s Ministarstvom vanjskih poslova ta izložba nudi putem razmjene ostalim mediteranskim i europskim državama, možemo je promatrati kao državno nastojanje da se uputi na mediteranski karakter Hrvatske izvan njezinih granica

¹⁸ Upravo se na taj projekt organizatori Matičina skupa u svojem zaključku i pozivaju.

¹⁹ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2781>, pristup 20. 9. 2013.

²⁰ <http://www.vjesnik.hr/html/2007/04/04/Clanak.asp?r=sta&c=3>, pristup 20. 9. 2013.

²¹ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2781>, pristup 20. 9. 2013.

²² Ibid.

i na važnost Hrvatske u širem europskom kontekstu – odnosno, da se kulturnom djelatnošću, pozivanjem na sredozemni imaginarij, utre Hrvatskoj put k Europskoj uniji.

U razdoblju koje je prethodilo ulasku Hrvatske u Europsku uniju u mnogim su se naracijama identifikacijske politike koje ističu hrvatsku ulogu u slavnoj mediteranskoj povijesti direktno povezivale s hrvatskim zahtjevom za ulazak u Europsku uniju i koriste se kao dokaz njegove legitimnosti. Primjerice, na otvorenju Dubrovačkih ljetnih igara 2007. godine tadašnja je dubrovačka gradonačelnica Dubravka Šuica istaknula kako je taj grad oduvijek bio dio Mediterana, dio svijeta, a danas je jedinstvena „lego kockica bez koje ne može biti cjelovita ‘zgrada’ nove, združene Europe“ (Hauswitschka 2007).²³ U njezinu, i bliskim narativima upravo je mediteranska kvaliteta naše kulture figurirala kao pokazatelj kako je Hrvatska oduvijek bila dio Europe, samo što to, zbog specifičnih povijesnih i političkih teškoća kroz koje smo prolazili (socijalističko uređenje, usidrenost u Balkan u okviru jugoslavenske državne formacije) vanjskim promatračima nije moglo biti bjelodano.

Pristupanjem Republike Hrvatske Europskoj uniji 1. srpnja 2013. godine dotadašnje su političke, društvene i kulturne identifikacijske strategije doživjele svoje simboličko okrunjenje na pomno pripremanim proslavama održanim večer uoči pristupanja u mnogim hrvatskim mjestima. Najveću je medijsku pozornost privukla središnja svečanost održana na Trgu bana Josipa Jelačića u Zagrebu, tijekom koje su govore održali visoki dužnosnici Europske unije te predstavnici hrvatskoga političkog vrha. To je događanje bilo prilika da se još jednom evocira Mediteran kao jedan od hrvatskih zaloga za europsku budućnost. Naime, hrvatski premijer Zoran Milanović u svojem je obraćanju uputio na hrvatsku „privrženost vrijednostima solidarnosti i slobodarstva, koje želimo još jače utisnuti u temelje Europe“ i ocrtao različite dimenzije hrvatskoga identiteta na kojima se te vrijednosti zasnivaju i koje ujedno predstavljaju hrvatski doprinos motu Europske unije „ujedinjeni u različitosti“:

Naš identitet, kao svaki identitet, sastavljen je od mnogih, katkad proturječnih sastavnica. Jedna od njih je srednjoeuropski i zapadni civilizacijski utjecaj, koji je možda i presudno

²³ O tematiziranju Mediterana i „mediteranske kulture“ u okviru Dubrovačkih ljetnih igara vidi detaljnije u Škrbić Alempijević i Mesarić Žabčić 2010.

preuzeo sve sfere našeg društva. Balkan, koji podrazumijeva i orijentalne uplive, također je važan i nezaobilazan element našeg identiteta i naše povijesti. Gorko-slatki Mediteran, kolijevka civilizacije, oduvijek je bio naša veza sa svijetom i prvo vrelo naših ideala, humanističkih. Duboko vjerujemo, i zbog toga smo i radosni ove noći, da će Europska unija, sve njezine članice, biti otvorene da dožive hrvatsku posebnost sastavnim dijelom svog raskošnog i šarolikog identiteta.²⁴

U ovom se narativu još jednom evocira topos Mediterana kao kolijevke civilizacijskih tekovina i temeljnih europskih vrijednosti, upućuje se na njegovu turbulentnu povijest i na njegov status poveznice među narodima na njegovim obalama. Istovremeno se ističe da je Hrvatska oduvijek bila dionikom povijesnih zbivanja, tehnoloških i kulturnih uzleta te društvenih i političkih previranja na Mediteranu. Zanimljivo je da se Mediteran u ovom osvrtu zatječe u kombinaciji s drugom zamišljenom kulturnom regijom, čije supostojanje i sam premijer definira kao djelovanje „katkad proturječnih sastavnica“. Riječ je o Balkanu, od kojeg se kreatori nacionalnih politika često i nastoje simbolički razgraničiti posezanjem za sredozemnom identifikacijskom strategijom.

Zaključak: Mediteran na hrvatskom putu u Europsku uniju

Motiv zajednički svim naznačenim narativima, koje oblikuju političari, turistički i kulturni djelatnici, mediji, znanstvenici itd., jest naglašavanje sredozemne sastavnice hrvatskog identiteta. Mediteran se pritom konstruira iz različitih elemenata: iz prekrasnog primorskog krajolika, iz slavne prošlosti koja je zalog za još slavniju budućnost, iz specifične otvorenosti primorskih mjesta i njihova kozmopolitskog duha, iz ležernijeg životnog ritma, iz mediteranskog „jedinstva u raznolikosti“ (taj koncept kojim su mediteranisti često predstavljali svoje područje bavljenja ujedno jako podsjeća na krilaticu kojom se promovira Europska unija). No, mediteranizam kao paradigma kojom se producira Drugi nužno podrazumijeva upisivanje te drugosti u prostor i ljude. Već samim izmicanjem u drevnu starinu Mediteran se postavlja na nižu poziciju u odnosima moći naspram suvremene,

²⁴ [http://www.hrt.hr/index.php?id=en&tx_ttnews\[cat\]=751&cHash=9db0e22c8a](http://www.hrt.hr/index.php?id=en&tx_ttnews[cat]=751&cHash=9db0e22c8a), pristup 20. 9. 2013.; transkribirala N. Š. A.

moderne, napredne, također konstruirane zapadne Europe. Postoji čitav niz stereotipa koji Mediterance ocrtava kao lijene, svadljive, korumpirane, pohlepne, rasipne itd. Ambivalentnost Mediterana kao koncepta možda je posebno vidljiva danas kad se zemlje definirane izrazom „kolijevka europske civilizacije“ proziva za mogući krah ideje i realizacije ujedinjene Europe, pri čemu se poseže za navedenim stereotipima.

Zašto je onda ljudima uopće stalo da budu Mediteranci? Odgovore na to pitanje nudi Michael Herzfeld, koji je utvrdio da je stanovnicima tog prostora i na početku novoga tisućljeća još uvijek, a u nekim slučajevima i više nego ikad, bitno istaknuti svoju mediteransku kulturu (2005:51). Razmatrajući razloge zbog kojih posežu za takvom atribucijom, pri čemu istodobno pristaju na stereotipizaciju koja se o Mediteranu i narodima Mediterana stvara u zapadnjačkom diskursu, Herzfeld naglašava fleksibilnost te identifikacijske strategije. Njezina se primjena kreće od hvalisanja lokalnih muškaraca koji „galebarenje“, udvaranje posjetiteljicama sredozemnih turističkih odredišta, pripisuju „vrućem mediteranskom temperamentu“, preko kreiranja pozitivne predodžbe o svojoj grupi i njezina predstavljanja na van na osnovi gostoljubivosti i društvenosti suprotstavljenih poslovičnoj sjevernjačkoj suzdržanosti i hladnoći, zatim preko opravdavanja vlastite lošije početne pozicije u široj gospodarskoj sferi određenim negativnim stereotipima poput korumpiranosti sustava, nepouzdanosti i spontanosti, pozivanja na ekonomsku suradnju unutar regije, pa sve do promicanja onih slojeva lokalne i regionalne kulture, koje su potirali represivni politički sustavi u recentnoj prošlosti (ibid.:52–59).

U kontekstu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji Mediteran poprima i dodatnu ideološku dimenziju (usp. Škrbić Alempijević 2012). On se profilira kao označitelj hrvatskih političkih i ekonomskih težnji koje bi trebale biti zadovoljene u okviru Europske unije i euromediteranskih asocijacija. Mediteran je i niša na osnovi koje se Hrvatska nastoji izboriti za svoju prepoznatljivost na globalnom turističkom tržištu. Za Mediteranom se poseže da se pokaže kako se naša kultura ubraja u red onih „visokih“, pri čemu se analogije u pravilu povlače sa susjedima sa sjevernih obala Sredozemlja, dok se jug uglavnom prešućuje. Konačno, Mediteran se koristi i kao epitet kojim se opisuju društvena svakodnevnica, životni stil, iskustva i svjetonazor stanovnika ovoga prostora. Simboličko svrstavanje Hrvatske u

jednu kulturnu regiju ujedno je pokušaj udaljavanja od druge – od zamišljenog Balkana (Todorova 1999), od Balkana kojeg se različite političke opcije „groze“ i od kojeg bježe (Rihtman Augustin 1997). Ono što se u geografskom smislu preklapa, u simboličkom može biti potpuno nepovezivo (usp. Pettan 1997). I premda su balkanizam i mediteranizam kao paradigme bliske, jer je u obama slučajevima riječ o sustavima interpretiranja i reprezentiranja drugosti, Balkan i Sredozemlje kao konstrukti u suvremenoj Hrvatskoj ostvaruju se kao dva pola kulturne, političke, ekonomske i društvene dualnosti, a nerijetko i kao posve suprotstavljeni pojmovi. Tako je u travnju 2011. godine u pogledu referenduma o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji tadašnji ministar vanjskih poslova Gordan Jandroković zaključio da građani imaju „dvije opcije koje nisu opcije: želimo li da Hrvatska bude europska ili balkanska?“. „Pojednostavljeno“, precizirao je ministar, „na referendumu ćemo odlučivati želimo li da Hrvatska bude utemeljena na europskim vrijednostima ili tzv. balkanskim“. Od osamostaljenja Republike Hrvatske do danas ovoj se prvoj opciji nastojimo primaknuti, među ostalim, isticanjem svojega mediteranstva. Posezanje za Mediteranom nije, dakle, samo tvrdnja o tome što jesmo, nego je ujedno razgraničavanje u odnosu prema Drugom, pri čemu se ono što „jesmo“ ili što „želimo biti“ nužno konstituira u odnosu prema onom što „više nismo“, što „nikad zapravo nismo ni bili“ i što „nikad više ne želimo biti“.

Literatura i izvori

- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1999. „Mediterranean Aspects of Croatian Oral Literature“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):197–221.
- BRATULIĆ, Josip. 1999. „Some Mediterranean Components of the Croatian Written and Oral Literature“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):223–231.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa: od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta“. U: *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb – Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku – Inštitut za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU, 9–65.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1999a. „Uvodnik“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):7–8.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1999b. „Ethnology, Mediterranean Studies and Political Reticence in Croatia. From Mediterranean Constructs to Nation-Building“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):33–52.
- ČALETA, Joško. 1999. „The Ethnomusicological Approach to the Concept of the Mediterranean in Music in Croatia“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):183–195.

- GAVAZZI, Milovan. 1978. „Areali tradicijske kulture jugoistočne Evrope“. U: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, M. Gavazzi. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 184–194.
- HAUSWITSCHKA, Anton. 2007. „Podignut Libertasov barjak“. *Vjesnik on-line*, 11. srpnja, <http://www.vjesnik.hr/Html/2007/07/11/ClanakTx.asp?r=kul&c=1>, pristup: 20. rujna 2013. godine.
- HERZFELD, Michael. 1987. *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- HERZFELD, Michael. 2005. „Practical Mediterraneanism: Excuses for Everything, from Epistemology to Eating“. U *Rethinking the Mediterranean*, ur. William V. Harris. Oxford: Oxford University Press, 45–63.
- HIRSCH, Eric i Michael O'HANLON, ur. 1995. *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Oxford: Oxford University Press.
- HRVATSKI SABOR. 2013. „Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine“. *Narodne novine*, 55(13), 8. svibnja. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_05_55_1119.html (pristup 6. 8. 2013.).
- HUZAK, Sandra. 2009. „Stvaranje nove marke turističke destinacije: primjer Hrvatske“. *Acta Turistica Nova*, 3/2:201–342.
- KELEMEN, Petra i Sanja LONČAR. 2011. „‘Obično’ vs. ‘atraktivno’: kako priče o načinu života postaju dio turističke ponude“. *Studia ethnologica Croatica*, 23:183–214.
- KELEMEN, Petra i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2012. „Uvod: Festivali kao mjesta stvaranja kulture“. U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 7–24.
- KOVAČEVIĆ, Radmila. 2013. „‘Mediteran kakav je nekad bio’ – uskoro prošlost“. *Večernji list*, 27. svibnja. <http://www.vecernji.hr/vijesti/mediteran-kakav-je-nekad-bio-uskoro-proslost-clanak-559798> (pristup 7. 8. 2013.).
- LEFEBVRE, Henri i Catherine RÉGULIER. 2004. „Attempt at the Rhythmanalysis of Mediterranean Cities“. U *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life*, Henri Lefebvre. London – New York: Continuum, 85–100.
- LÖFGREN, Orvar. 1999. *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- MATVEJEVIĆ, Predrag. 1990. *Mediterranski brevijar*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- OGRESTA, Zrinko. 2006. *Hrvatska – Mediteran kakav je nekad bio*. [namjenski film]. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica – 4 FILM.
- ORLIĆ, Paola. 2008. *Hrvatska. Mediteran kakav je nekad bio*. Zagreb: Hrvatska turistička zajednica. <http://hr.scribd.com/doc/22974189/Hrvatska-Mediterran-kakav-je-nekad-bio> (pristup 20. 2. 2013.).
- PETTAN, Svanibor. 1997. „The Croats and the question of their Mediterranean musical identity“. *Ethnomusicology online*, 3, <http://www.umbc.edu/eol/3/pettan/index.html> (pristup 17. 9. 2013.).
- PORTAL JUTARNJI.HR. 2006. „Predrag Matvejević – Pogovor Mediteranskom brevijaru“. *Jutarnji list*, 3. prosinca, <http://www.jutarnji.hr/predrag-matvejevic--pogovor-mediterranskom-brevijaru/164916/> (pristup 12. 9. 2013.).

- RADIĆ, Zvonimir. 2008. *Prosudbe i zaključci stručno znanstvenog skupa 'More hrvatsko blago'*. Zagreb: Matica hrvatska, <https://groups.google.com/forum/#!msg/cro-news/zOcj8xs44ww/gvSWlwE7OUQJ> (pristup 20. 9. 2013.).
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 1997. „Zašto i otkad se grozimo Balkana?“. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, 19:27–35.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 1999. „A Croatian Controversy: Mediterranean – Danube – Balkans“. *Narodna umjetnost*, 36 (1):103–119.
- SILOBRČIĆ, Dobroslav. 2012. „Vedran Mimica: U Hrvatskoj bi moglo živjeti 24 milijuna ljudi. I to dobro“. *Jutarnji list*, 11. ožujka. <http://www.jutarnji.hr/vedran-mimica--u-hrvatskoj-bi-moglo-zivjeti-24-milijuna-ljudi--i-to-dobro/1012950/> (pristup 7. 9. 2013.).
- SKOKO, Božo. 2009. *Država kao brend. Upravljanje nacionalnim identitetom*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. 2012. „Festivali i identiteti. Studija slučaja: Festival dalmatinskih klapa u Omišu“. U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*, Petra Kelemen i Nevena Škrbić Alempijević. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 97–184.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena i Rebeka MESARIĆ ŽABČIĆ. 2010. „Croatian Coastal Festivals and the Construction of the Mediterranean“. *Studia ethnologica Croatica*, 22:317–337.
- TODOROVA, Marija. 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
- URRY, John. 2008. *The Tourist Gaze*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore: Sage Publications.
- VINCE PALLUA, Jelka. 2006. „Mediterranistika – novina u kurikulumu studija etnologije i kulturne antropologije“. *Studia ethnologica Croatica*, 18:147–150.
- <http://business.croatia.hr/hr-HR/Hrvatska-turisticka-zajednica> (pristup 20. 2. 2013.).
- <http://www.croatiaexpo.hr/hr/expo-1998-lisabon/expo-postanska-marka/> (pristup 20. 9. 2013.).
- <http://www.croatiaexpo.hr/hr/expo-1998-lisabon/projekt/> (pristup 20. 9. 2013.).
- <http://www.desna-deva.com/2007/10/sketchevi.html> (pristup 11. 9. 2013.).
- [http://www.hrt.hr/index.php?id=enx&tx_ttnews\[cat\]=751&cHash=9db0e22c8a](http://www.hrt.hr/index.php?id=enx&tx_ttnews[cat]=751&cHash=9db0e22c8a) (pristup 20. 9. 2013.).
- <http://www.matica.hr/zbivanja/459/> (pristup 20. 9. 2013.).
- <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2781> (pristup 20. 9. 2013.).
- <http://www.vjesnik.hr/html/2007/04/04/Clanak.asp?r=sta&c=3> (pristup 20. 9. 2013.).

Why Do We Need the Mediterranean? Defining the Mediterranean imaginary in contemporary Croatia

“The Mediterranean as it once was”, “the spirit of the Mediterranean”, these are just some of the slogans that Croatia has used to define itself in the European cultural space and in a tourist framework in the past decade. This article analyses the use of the concept of the Mediterranean in Croatia today and investigates the reasons why the country’s belonging to Mediterranean culture is presented as an indisputable fact. The author distances herself from a geographical definition of regions in favour of an understanding of the Mediterranean as a social and cultural phenomenon, a spatial construct created through the narratives and practices of people who live along the coast as well as those away from it. In order to elucidate the creation of a symbolic imaginary connected to this region and the ways in which this space is filled with appropriate meaning, the article draws on the concept of “practical Mediterraneanism” defined by Michael Herzfeld.

An exploration of this concept offers a series of answers to the question of why it is important to people to be Mediterranean, and how they embed the Mediterranean in strategies of self-identification: from the local men who court female tourists ascribing things to their “hot Mediterranean temperament” to the promotion of aspects of local and regional culture that were suppressed by the political systems of the recent past.

In Croatia, the Mediterranean has taken on an additional ideological dimension: it is “revealed” in academic, political and popular discourses from the 1990s until today, parallel to the establishment of the Republic of Croatia as an independent state. Here, the Mediterranean has gained prominence as a marker of Croatian political and economic dispositions housed within the framework of the European Union: as a niche with the help of which Croatia is attempting to position itself on the global tourism market; as an indicator that Croatian culture belongs to the “high cultures” and is by analogy associated with its neighbours on the northern coast of the Mediterranean, while no reference is made to the south; as an epithet describing everyday social life, the lifestyle and world view of the local population. The article concludes that the assigning of Croatia to a single cultural region is an attempt to distance itself from others – from the imagined Balkans.

Ivana Šarić Žic

MASLINA KAO ČIMBENIK TRANSFORMACIJE IDENTITETA

Promocijom pozitivnih svojstava maslinova ulja kao neizostavnog dijela *mediteranske prehrane* te isticanjem njegove dominantne primjene u prehrani stanovnika otoka Krka u odnosu na druge masnoće, naglašava se mediteranski aspekt kulinariskog identiteta tog otoka, a time i potvrđuje njegova pripadnost Mediteranu. Obzirom da je prehrana proizvod kulture u kojoj je nastala i sukladno tome kako se kultura razvija i mijenja mijenjaju se i prehrambene navike pripadnika te kulture, ovim se radom nastojalo istražiti, definirati i interpretirati stvarnu ulogu masline i njezinih prerađevina u kulturi javne i privatne prehrane otoka Krka, nekad i danas. U radu se preispituje i upotreba drugih masnoća kako bi se temeljem toga ukazalo na razlike u stvarnim prehrambenim navikama u odnosu na one koje se danas promoviraju kroz spomenuti model *mediteranske prehrane*. Nadalje, istražena je veza prehrane i društvenih promjena od početka dvadesetog stoljeća do danas: kako ideološki diskursi, ekonomske mogućnosti i kulturnozdravstvene politike oblikuju razdoblja snažnijih distinktivnih obilježja u pogledu odnosa „ukusa i okusa“.

Tako se utvrdilo da se u kontekstu suvremenih nutricionističkih trendova izostavlja isticanje uporabe masnoća životinjskog podrijetla, koja je ovim istraživanjem na otoku Krku nepobitno potvrđena, te se time negira jedan segment regionalnog identiteta. Ovakvim (svjesnim) promjenama optike kulinarstva a time i kulinariskog identiteta prezentira se kao dominantan, često i jedini, samo odabrani element tradicijske kulture.

Maslinarstvo je *in*: maslina rediviva

Maslinarstvo u Hrvatskoj, pa tako i na otoku Krku, posljednjih desetak godina nakon duge stagnacije doživljava pravi preporod.¹ Razlozi su brojni: poticajne subvencije za novopodignute maslinike, unapređenje agrotehničkih mjera, promocija nutricionističkih spoznaja koje maslinovo ulje svrstavaju u red najzdravijih masnoća, ali i propaganda zdravih aspekata mediteranske prehrane. Tako se na otoku Krku danas uočava neobična fuzija dviju, 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća oprečnih privrednih grana – poljoprivrede i

¹ Članak je dio autoričina magistarskog rada pod naslovom *Maslina u prehrambenoj praksi otoka Krka: tradicionalni i suvremeni diskurs*. Tim se radom željelo istražiti, definirati i interpretirati stvarnu ulogu masline i njezinih prerađevina u kulturi javne i privatne prehrane otoka Krka, nekad i danas, te veza prehrane i društvenih promjena od početka dvadesetog stoljeća do danas: kako ideološki diskursi, ekonomske mogućnosti i kulturnozdravstvene politike oblikuju razdoblja snažnijih distinktivnih obilježja u pogledu odnosa „ukusa i okusa“.

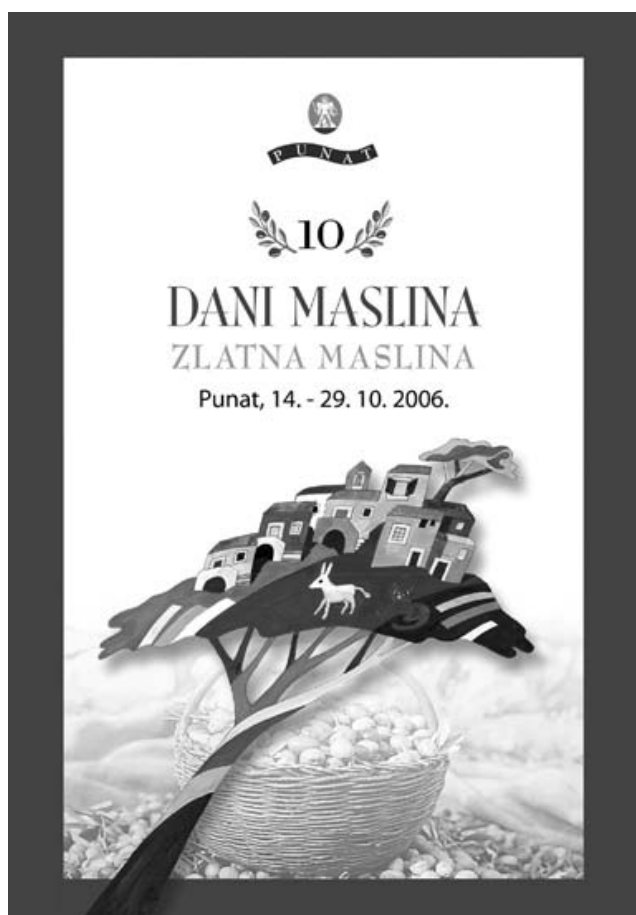
turizma. Počeci razvoja masovnijeg turizma spomenutih godina negativno su se odrazili na poljoprivredu jer su, zbog snažnog trenda gradnje turističkih kuća za odmor, mnoga poljoprivredna, pa tako i maslinarska područja, raskršćena te su poslužila kao građevne parcele.

Današnji uzlet maslinarstva u velikoj se mjeri odražava kroz razne manifestacije i u gastronomsko-turističkoj ponudi otoka. Posljednjih se godina odvijaju dvije manifestacije čiji je osnovni cilj promocija i afirmacija maslinarstva, a, uz edukativni moment, njihov je turistički aspekt osobito naglašen. Riječ je o *Danima maslina* u Puntu² (slika 1) i manifestaciji *Drobnica fest*³, koja, premda nije zamišljena kao turistička, kroz spektar različitih akcija pridonosi i turističkoj ponudi. Danas stručna literatura za granu turizma povezanu s uzgojem maslina i proizvodnjom maslinova ulja sve učestalije koristi termin *oleoturizam*.

U *Novom listu* 2003. objavljen je razgovor s Marijom Bonifačićem, tadašnjim voditeljem Odjela za maslinarstvo Centra za mediteransku poljoprivredu Primorsko-goranske županije. U njemu on apostrofirao kako se „maslinovo ulje vrlo dobro može prodati kao proizvod u turizmu, koji i ekonomski može biti interesantan, ali i promotivno, jer se kroz to stvara reklama da se ovdje jede zdravo i proizvodi zdrava hrana“ (Sedlak 2003). U današnje vrijeme hrana se sve tješnje povezuje s turizmom i postavlja se pitanje kako hranu uklopiti u turistički doživljaj, a da se pri tome potakne lokalno gospodarstvo i

² *Dani maslina* u Puntu, koji se organiziraju od 1995. godine, predstavljaju pionirski projekt koji je započeo prije recentnoga procvata maslinarstva. Od početaka se težište manifestacije stavlja upravo na gastronomski aspekt jer se tom prigodom u mjesnim restoranima i hotelima priređuju različita jela spravljena na bazi maslinova ulja. Sama manifestacija počinje polovicom listopada i traje obično 20-ak dana. Tijekom tog perioda održavaju se mnogobrojne izložbe i degustacije nagrađenih ulja, radionice, edukacije za maslinare, prezentacije starih *toševa* (tradicionalni mlinovi za masline), kao i novih strojeva i strojne berbe maslina. Kao posebnost i novost, osobito imajući u vidu kontinuitet same manifestacije, organizira se branje maslina, čime se gostu želi ponuditi *nova emocija i autentičan doživljaj, iskustvo koje do tada nije poznavao*.

³ *Drobnica fest* održava se od 2008. godine u Krku s ciljem edukacije lokalnih maslinara o suvremenim načinima prerade maslinova ulja. Manifestacija obuhvaća brojna stručna predavanja, kušanja i ocjenjivanja ulja, nagrađivanje najboljih. Premda nema turistički karakter, određene akcije koje se popratno odvijaju tijekom tog festivala sigurno privlače goste. Godine 2010. prigodom održavanja *Drobnica festa* otvorena je prva maslinarska staza. Tako i maslinari otoka Krka nastoje, na tragu pozitivnih istarskih iskustava, a po uzoru na vinske ceste, kultivirati edukativne staze maslinova ulja: na području Grada Krka Udruga maslinara Drobnica u suradnji je s lokalnom upravom uredila danas već dvije staze – šetnice – popularnog naziva „Putevima zlatnih kapi krčkog blaga“.

Slika 1: Promotivni plakat manifestacije *Dani maslina*, Turistička zajednica Općine Punat

Slika 2: Krčki maslinik, izvor: Ivana Šarić Žic, Punat

na neki način očuva tradicija lokalne zajednice. Kulinarska baština pojedine regije ili države izrazito je atraktivan element kulturne baštine, koji može promovirati tu zajednicu kao poželjno turističko odredište.

Maslinarstvo na otoku Krku

Hrvatsko maslinarsko područje, prema pedološkim i agroklimatskim prilikama, podijeljeno je na šest podregija uzgoja, a otok Krk, koji predstavlja geografsko područje obuhvaćeno ovim radom, pripada podregiji Kvarnerski otoci i Hrvatsko primorje. Ta je regija ograničena planinskim lancima Velebita, Učke i Risnjaka, koji jasno razgraničavaju područja mediteranske od područja kontinentalne klime. U ovoj regiji prevladavaju krški reljefni oblici, siromašni ravnim plodnijim zemljištem, stoga se područje otoka Krka odlikuje malim parcelama mukotrpno kultiviranog tla, ograđenima suhozidnim strukturama. Danas je na otoku još uvijek očuvan takav kraški način uzgoja maslina, odnosno još nema masovnije plantažne sadnje, što ide u prilog očuvanju specifičnosti krčke maslinarske tradicije i tradicionalnih suhozida – *gromača* (slika 2). Iako su osnovni principi uzgoja i prerade jedinstveni za cijelo područje Mediterana, miješanje tradicija na našem je području proizvelo neke različitosti, što se očituje već i u nazivu za drvo i plod. Kako Šestan tvrdi u popratnom katalogu izložbe *Ljudi i masline* (Šestan 1994:41), riječ *maslina* ima podrijetlo u riječi maslo, koja je Slavenima značila masnoću uopće. Ona je, prema Šestanu, starokršćanska prevedenica riječi *oliva*, iz koje su izvedeni drugi nazivi toga stabla, pa se tako i na otoku Krku maslina naziv *ulik(v)a*. Zastupljenost maslina na otoku značajno varira, što ima, kako će daljnji tekst pokazati, bitne reperkusije i na prehrambene navike stanovnika pojedinih dijelova otoka. Najviše je rasprostranjena na njegovu jugoistočnom dijelu, između gradova Krka i Punta te na području Dubašnice. Bitno ih je manje na drugim dijelovima otoka, dok su najmanje zastupljene na području Baške. Iz više izvora saznajemo da je početkom 20. stoljeća, kada maslinarstvo doživljava svoj puni procvat, na otoku Krku egzistiralo čak 300 000 stabala. Točan broj stabala danas, nažalost, nije moguće sa sigurnošću utvrditi, no najčešće se spominje brojka od oko 130 000.

Maslinarska regija Kvarnerski otoci i Hrvatsko primorje, smještena između Istre i Dalmacije, dobro je pomirila značajke

susjednih regija. To se ogleda i u sortnoj strukturi, pa tako uz sorte karakteristične za to područje u maslinicima možemo pronaći i one karakteristične za područje Istre ili Dalmacije. Na otoku Krku zastupljene su četiri autohtone sorte maslina. To su *debela* (sinonimi: lošinjka, krčka krupna), *naška* (sinonim: drobnica), *rošulja* (sinonim: rošulja piranska) i *slatka* (sinonim: plominka). Posljednjih se godina pojavljuju i nove sorte, a uglavnom je riječ o talijanskim vrstama *pendolino* i *leccino*.

Većina proizvođača maslinova ulja na otoku Krku proizvodi višesortna ulja koja su dobivena različitim udjelima navedenih sorata. U rad Udruge maslinara *Drobnica* iz Krka, osnovane 2002. godine, danas je uključeno oko dvjesto pedeset članova, a jedan od njihovih glavnih ciljeva upravo je očuvanje autohtonih sorata. Prema podacima Udruge, danas je zastupljenost autohtonih sorata još uvijek vrlo visoka u odnosu na uvezene sorte: omjer je 95% naprama 5% u korist autohtonih sorata.

Analizirajući sve aspekte promjena vezanih uz maslinu u prehrambenoj praksi otoka Krka, sa sigurnošću možemo ustvrditi da su upravo u domeni proizvodnje maslinova ulja one najkorjenitije. Danas berba kod većine maslinara počinje ranije, a ubrana se maslina nastoji preraditi isti dan. Zbog promjena u agrotehničkim mjerama, i okus je ulja bitno drugačiji, što se reflektira i u domeni promjena ukusa njegovih potrošača.

Na takve su se promjene osvrnuli svi kazivači, koji i sami percipiraju pozitivne i negativne aspekte ovako naglog uzleta maslinarstva:

A sada je postala ludnica od toga, unazad nekih 10 godina svi sade masline, ako ima negdje neki komadić vrta. Ne može ni tako jer će ga biti previše. Mi smo prije sadili voće, imali smo svakakvog voća, danas svi samo masline sade.

Pripadnici mlađe generacije maslinara svjesni su promjena koje prate ovu poljoprivrednu granu i nastoje pratiti suvremene agrotehničke trendove. U otočnome *Novom listu* od svibnja 2011. godine objavljen je razgovor s Brankom Judom koji, iznoseći vlastita iskustva, navodi kako njegov djed, čije je masline naslijedio, teško prihvaća potrebu rezidbe maslina, kao i okus maslinova ulja

proizvedenog na suvremeni način jer je „za njegov ukus previše pikantno i gorko“ (Gržetić 2011:18).

Nije nikakva novost da starije generacije ne cijene nov način proizvodnje ulja, pa ipak se u zadnje vrijeme malo maslinara drži starinskog načina i svi prihvaćaju novitete kojima se zadovoljava organoleptička, odnosno senzorska analiza panel-testom. (ibid).

Valja reći da „ruralni, konzervativni mentalitet suvremene tehnologije uvijek prihvaća s nepovjerenjem, čvrsto uvjeren da tradicijska metoda preradbe, iako zahtijeva više truda, daje proizvod bolje kvalitete“ (Šestan 1994:75). Međutim, vezati suvremeni trend prerade maslina samo s mlađim generacijama ne bi u potpunosti odgovaralo realnom stanju. Terenskim istraživanjem potvrdilo se da i pripadnici starije generacije sve agilnije prate recentne upute o dobivanju maslinova ulja u skladu sa suvremenim tendencijama.

Mi smo naše masline pobrali do Svih svetih. Mi nismo tradicionalni, ne čekamo da pocrne jer to nije ni pravilno, to je sve pogrešno. Naši ljudi teško shvaćaju i ne žele razumjeti neke stvari, ne možemo mi živjeti na onaj način kako su naši stari živjeli. Došlo se je do novih saznanja, došla je nauka, umiješala se medicina. Ali ima ljudi koji i dalje beru za Božić, čekaju da masline pocrne. Mladi su skloniji promjenama, nešto i zapamte, ali stari su teški, tvrdi.

Primjena masline i maslinova ulja u prehrani – primjer otoka Krka

Maslinovo ulje, nekada skromna namirnica jednostavne primjene, danas odjevena u postmodernističko ruho postaje ogroman gastronomski potencijal. Suvremeni kuhari stvaraju nezamislive spojeve nekadašnje skromne i današnje luksuzne kuhinje, a *poznavatelji* maslinova ulja ističu kako se uz svaku namirnicu sljubljuje posebna vrsta maslinova ulja (kao i kada se govori o vinu) koja određenom jelu daje osebujan okus.

Razmjeri potrošnje maslinova ulja nekada su ovisili o količinama stabala, što je uvjetovalo i proizvodne količine te određivalo individualnu potrošnju pojedinih obitelji. Objašnjavajući današnji

porast potrošnje maslinova ulja, kazivači tvrde *danās to možemo*, aludirajući tako na bolje ekonomske mogućnosti koje dozvoljavaju pojačanu potrošnju.

Mi denes sve na veliko trošimo. Ja bocu ula začas potrošim. Mi smo nekad i vodu po malo trošili, se reklo toči na uli. Uli od maslini, ni trebalo niš više reć. Svi smo znali ča to predstavlja. (...) Uli je uvik bilo na veloj ceni. Ki ga je imel je imel, ki ga je išal kupit skupo ga je kupil. Litra maslinovog ula, to je bil pojam.

Tradicija upotrebe maslinova ulja, koje se na otoku Krku najčešće nazivalo *domaće ulje*, na ovim prostorima sigurno je stara koliko i prisustvo kulture masline. U dostupnim zapisima o prehrani na otoku, najveći broj podataka o konkretnoj primjeni maslinova ulja očekivano nalazimo kod Ivana Žica u dragocjenoj monografiji o Vrbniku, iz kojih je razvidna njegova i *hladna* i *topla* primjena. O odnosu ukusa i okusa biti će riječi u daljnjem tekstu, no ovdje valja napomenuti da kazivači navode različite načine primjene ulja u vlastitoj kuhinji: neki napominju da ga isključivo koriste u hladnoj primjeni, za salate ili kao završni dresing gotovih jela, osobito *verdure*, dok ga neki koriste i pri termičkoj obradi poput prženja. Međutim, nije bila rijetkost da je maslinovo ulje miješano s mašću ili pak industrijski proizvedenim uljima.

Maslinovo ulje u nas ni bilo da su svi imeli. Moji nisu imeli toliko ulja. Nisu imeli toliko maslina. Moji su dali $\frac{3}{4}$ bijelog ula i $\frac{1}{4}$ maslinovog u bocu i time se polivala salata. Ja deneska dam celo maslinovo jer si ga morem priuštiti. Ja ga kupim, mi nemamo svoga.

O ranijoj uporabi maslinova ulja u sferi javne prehrane pronalazimo izuzetno malo podataka. Možda bi se u tom tonu mogli interpretirati i navodi iz četverojezičnog *Vodiča kroz gornje Primorje od Sušaka do Obrovca* iz 1923. godine.

Mnogi posjetioči Primorja utvaraju si, da se u domaćim gostionicama priprema jelo samo uljem i radi toga sasma krivog mnijenja i sugestije, mnogome ne prija hrana u

manjim domaćim gostionama. Moderno uređjeni hoteli uveli su tako zvanu bečku kuhinju, dok se u gostionicama priprema na ulju samo riba. Druga se jela u primorskim kuhinjama uopće nisu nikada ni pripravljala na ulju, što bi svakako bilo prirodnije i zdravije, jer hrana začinjena dobrim maslinovim uljem vrlo prija; razlika se gotovo ne može ni opaziti. (Cerić 1923:13)

Zaključujući poglavlje o uljima u primorskoj kuhinji, autor ističe kako se, radi nepoznavanja, maslinovo ulje podcjenjuje premda je „mnogo bolje od svake druge masti“ (ibid).

Kada govorimo o maslinovu ulju u današnjoj turističko-gastronomskoj ponudi⁴, potrebno je istaknuti ponudu lokalnih puntarskih restorana, uključenih u manifestaciju *Dani maslina* o kojoj je već bilo riječi. Pripremljena jela kreću se od jednostavnih do složenijih, autorskih recepata, a sva uključuju maslinovo ulje. Ovčji i kozji sirevi u maslinovu ulju, salate i *carpaccio* od hobotnice, zapečene kapesante, paštete od maslina, različite juhe, mesni i morski specijaliteti spravljeni na bazi maslinovog ulja, ali i tradicionalne domaće te neke inovativne slastice poput parfea, štrudla, kremšnita, slanih keksa i profiterola. Godine 2004. manifestacija *Dani maslina* u Puntu okončana je kulinarskim natjecanjem na kojemu je, u konkurenciji spravljanja pojedinačnih jela, odnosno jela *a la carte*, „pobjedu odnio Andrej Grgić, dvadesetjednogodišnji kuhar iz restorana Amfora čija je rolada od orade i maslina s pjenicom od lososa i egzotičnom avokado pjenom bila najbliža profinjenom ukusu članova ocjenjivačkog žirija.“ (Trinajstić 2004:19).

Za prostor otoka Krka karakteristično je da se maslina primarno koristi za dobivanje maslinova ulja, dok se njezin plod tek vrlo rijetko konzervira (slika 3). Premda pojedine autohtone krčke sorte imaju potencijal za kvalitetno konzerviranje, i nekad i danas taj je postupak vrlo rijedak. Danas se može uočiti trend uporabe ploda masline i na neke nove načine poput likera od maslina ili pak „pijanih“ krčkih maslina, odležalih u lozovači.

⁴ Boca maslinova ulja danas je na stolovima restorana gotovo u pravilu dostupna.

Slika 3: Krčko maslinovo ulje, snimila Ivana Šarić Žic, Krk, 2011.

Primjena drugih masnoća

Vrlo se često prostor rasprostranjenja masline smatra granicom prostora u kojem se koristi ulje bilnog podrijetla od prostora čiji stanovnici koriste životinjsku mast. Zanimljivo je spomenuti da su stari Grci smatrali barbarskim korištenje masnoća životinjskog podrijetla, čime su jasno distancirali svoju kulturu, kulturu masline, od one koju su smatrali manje vrijednom, barbarskom. Sugovornici s kojima sam razgovarala tijekom pripreme magistarskoga rada nerijetko ističu da se maslinovo ulje i svinjska mast upotrebljavala gotovo u istom omjeru te su se često maslinovo ulje i svinjska mast miješali prije uporabe. Ulje je bilo izvor značajnih financijskih prihoda, stoga se događalo da se niti nije konzumiralo u obiteljskoj kuhinji, već se prodavalo. Otok Krk, geografski gledano, smješten je na samom rubu mediteranskog područja, na otoku su se tijekom povijesti osjećali različiti kulturni utjecaji koji su ovisili o vezama otočana s okolnim prostorom, zato uporaba dugih masnoća zapravo jasno upućuje na kulturna prožimanja s okolnim prostorima u kojima su one prisutn(ij)e.

Stariji kazivači, ali i raniji zapisi, ističu da je svaka obitelj imala po nekoliko svinja, što jasno ukazuje i na potrošnju svinjske masti, kao i različitih svinjskih prerađevina.

Mast se koristila zato ča su imeli ljudi svoje prasce. I normalno da se ta mast koristila, ni se bacila. Mast se jako upotrebljavala. Ni bilo kako se danas reče da je mast štetna, škodi. Niš nije bilo pretjerano. Onda bi bili dali žlicu masti i malo ulja. Mešalo se. Pol-pol, da ne bude sve mast.

Ulje se nije puno koristilo, prije se je nažalost puno koristila svinjska mast jer je puno ljudi imalo svinje. Zadnjih četrdeset, pedeset godina se to promijenilo, ljudi su prešli na kupovno ulje.

Uz svinjsku mast konzumirao se i ovčji loj. Kako je već u više navrata naglašeno, zastupljenost pojedinih namirnica određivala je i učestalost njihove primjene. Loj je osobito bio korišten na dijelovima otoka gdje je uzgoj ovaca bio jače zastupljen.

U mom rodnom mjestu [Draga Bašćanska] baš maslina nema. Mi smo kupovali maslinovo ulje. (...) Ipak je svaka familija nastojala da ima svinju. Onda bi se rastopilo i to je bio glavni začim, mast, mast. Mi smo imali dosta stoke, svinja i ovaca i onda bi se taj loj rastopilo. Baš je moja pokojna majka mećala loj sa mašću pa je to ipak bilo podnošljivo. Inače stari ljudi momentalno prije ručka stave malo da ne zasmrde. Ulje se kupovalo samo za salatu. Ljudi i danas za pečenje radije upotrebljavaju mast. Krumpir se primjerice spremao na masti. Živjelo se siromaški, a ulje je trebalo kupiti.

Ja se sjećam da smo mi svake godine imali jednu do dvije svinje, normalno trošila se svinjska mast. Onda se ubilo 2–3 ovce pa se i ovčji loj trošio. Sve se to potrošilo da bi se preživjelo jer je trebalo puno, a malo je bilo.

Pritom kazivači ističu da je mast i danas u određenoj mjeri zastupljena u njihovu jelovniku, za pripremu pojedinih jela, premda više nema domaće svinjske masti (slika 4).

Slika 4: Novogodišnje želje uz ekstra djevičansku svinjsku mast, *Jutarnji list*, prosinac 2010.

Imali smo svoje prasce. Na gulaš ja i danas stavljam mast. (...) Posudim od susjede iz Bjelovara svako ljeto malo masti. Stari ljudi su puno jeli na masti a svi su dugo živjeli, do sto godina. I svi su bili jaki, moja mater je sa 92 godine u vrtu kopala. Puno su i radili ljudi. Danas djeca imaju torbe od 5 kilograma pa ih ne mogu nositi, bolesna su, alergična.

Uporaba masti i u današnjoj kuhinji sasvim je sigurno smanjena, no evidentno je još prisutna u sferi privatne prehrane.

Otkrivanje **mediteranske prehrane**

Iako ljudi mediteranskog podneblja tisućama godinama čvrsto vjeruju u ljekovitost maslinova ulja, tek je 20. stoljeće iznijelo na svjetlost dana činjenice o njegovoj biološkoj vrijednosti. Pronađeni su odgovori na pitanja zašto tako dobro djeluje na ljudsko zdravlje i koji su mehanizmi tog djelovanja. Početna su istraživanja, osim osnovnih sastojaka ulja, obuhvatila i utvrđivanje dotad nepoznatih sastojaka kojih količinski ima vrlo malo, ali su presudni za prehrambenu vrijednost maslinova ulja. Štoviše, te su mikrotvari ušle u prvi plan

istraživanja zbog iznimno važnih i vrlo specifičnih djelovanja na ljudski organizam. Glavnu prekretnicu u masovnom prihvaćanju maslinova ulja i izvan granica njegove domovine – Sredozemlja – označilo je istraživanje pod nazivom *Seven Country Study* (Studija sedam zemalja). U njemu su sudjelovale SAD, Nizozemska, Finska, Grčka, Italija, bivša Jugoslavija i Japan. Istraživanje je osmislio i vodio znanstvenik Ancel Keys sa suradnicima, pedesetih godina prošloga stoljeća. Svrha istraživanja bila je usporedba kontinentalnoga i mediteranskog načina prehrane. Rezultati istraživanja uzdrmali su mnoge postavke svjetskog nutricionizma: oni koji jedu na *mediteranski* način i svakodnevno troše maslinovo ulje, imaju niske vrijednosti kolesterola u krvi i nisku incidenciju koronarne bolesti. Prava uloga maslinova ulja, međutim, nije odmah uočena. Preporuke za pravilnu prehranu i pravilan omjer različitih masnoća prednost su davale višestruko nezasićenim masnim kiselinama, dakle poticala se potrošnja biljnih ulja, dok su se na crnoj listi našle masnoće životinjskog podrijetla, što je značilo izbjegavanje svinjske masti, maslaca, loja... U tim je preporukama maslinovo ulje zadržalo neutralno mjesto. Naknadnim su analizama preporuke za potrošnju masnoća nešto preinačene. Tako korigirane, i danas su na snazi: preporučuje se umjerena potrošnja višestruko nezasićenih masnih kiselina, što manje zasićenih, a najviše jednostruko zasićenih masnih kiselina koje prevladavaju u maslinovu ulju (Duić Pribičević 2008). Neki od popularnih, kolokvijalno zvanih *ženskih* časopisa, koji u pravilu u naslovu imaju pridjev *zdrav*, svrstavaju maslinovo ulje u popis “top 5” namirnica mediteranskog jelovnika. Potencirajući njegovu konzumaciju, nude savjete tipa *Kako ženama pomoći da uživaju u jelu a da se pritom i ne udebljaju?*, tako zalazeći u sferu popularne psihologije: jedite zdravo da budete lijepi i vitki. Na ovaj način maslinovo ulje od prehrambene namirnice postaje odraz životnog opredjeljenja i stila, pa i svojevrsni statusni simbol.

U Hrvatskoj se pod pojmom mediteranske kuhinje uglavnom podrazumijeva način ishrane prisutan na jadranskoj obali⁵. Međutim, pritom se zaboravlja da se taj način ishrane bitno razlikuje od onoga u drugim mediteranskim državama, primjerice Italiji i Španjolskoj, a napose u sjevernoj Africi (Randić 2006:38). Stoga, „može li se

⁵ Ministarstvo kulture Republike Hrvatske donijelo je u veljači 2012. godine rješenje o preventivnoj zaštiti mediteranske prehrane kao nematerijalnoga kulturnog dobra (oznaka dobra P-4192).

Mediteran uopće smatrati cjelinom, usprkos razlikama koje ga dijele i sukobima koji ga razdiru?“ (Matvejević 2007:202–203).

Godine 2004. u Dubrovniku je održan 15. skup Međunarodnog povjerenstva za etnološko istraživanje prehrane. Kako je u prigodnoj publikaciji – zbirci izlaganja – naznačeno, tema skupa bila je *Meditranska prehrana: koncepti i trendovi*. Skupu su prisustvovali sudionici iz devetnaest zemalja, uglavnom europskih, ali i iz Sjedinjenih Američkih Država i Japana. Meditranska prehrana promatrana je s različitih teorijskih stajališta. Dok su jedni pretpostavljali stupanj prehranbenoga i kulinarskog zajedništva u meditranskome području, u prošlosti i sadašnjosti, drugi su analizirali sadašnje percepcije Mediterana kao integrirane kulturne i prehranbene regije, sugerirajući da su takvi trendovi nastali relativno nedavno kao odgovor na masovni turizam, globalni stil života i dijetetske trendove. Drugi se pristup usredotočio na utjecaj na međunarodne načine pripreme namirnica i jela povezanih s meditranskim zemljama.

Prema izlaganju jednoga od sudionika toga skupa, Konrada Köstlina, pripadnika druge analitičke skupine, konstrukcija općeprihvaćenog termina *meditranske kuhinje* proizlazi iz kulturnih obrazaca drugih, ne-meditranskih naroda.

Sasvim je izvjesno da su ljudi oko Sredozemlja blagovali jela koja pokazuju malo zajedništva. Pojam meditranske kuhinje zahvaljuju južne turističke regije posjetiteljima sa sjevera (...) Od 1950. počinju turisti sa sjevera cijeniti ta jela u zajedničkoj igri sa zavidnim i naizgled nesvjetovnim „dolce far niente“ životnim stilom južnjaka. (Köstlin 2006:88)

Köstlin navodi kako se još u 19. stoljeću maslinovo ulje smatralo diuretikom, a turistički vodiči donosili su upute kako se može izbjeći jelo na maslinovu ulju. On tvrdi da tek nakon II. svjetskog rata dolazi do novog vrednovanja maslinova ulja.

Današnja je nutricionistička znanost također značajno pridonijela kreiranju *modela konzumiranja hrane*, koji se odnose na čitavu naciju ili pak regiju kao što je i Mediteran. Suvremena nutricionistika daje smjernice što je poželjno jesti kako bi se ljudski organizam zadržao u optimalnoj tjelesnoj i zdravstvenoj formi, vodeći tako suvremenog potrošača u zakučastom zadatku odabira odgovarajućih jela i društveno prihvaćene hrane i pića. Brojni novinski naslovi ukazuju na

gotovo čudotvornu moć maslinova ulja, stavljajući ga na tron zdravlja i užitka, a njihovi se dokazi temelje na mnogobrojnim studijama koje se provode pod nadležnošću različitih medicinskih i znanstvenih istraživanja. Negativne zdravstvene konotacije koje se danas vežu uz masti do te su ih mjere anatemizirale da se, kako to dr. sc. Donatella Vrbanc, biokemičar, prenosi, današnji stav prema upotrebi masti u svakodnevnoj prehrani naziva – lipofobijom. „Istina je da bez njih niti smijemo niti možemo, a problem rizika rađa se isključivo iz načina konzumacije i pripreme, te količine masti koji koristimo u svakodnevnoj prehrani.“ (Vrbanc 2008:86)

Razotkrivanje mediteranske prehrane na primjeru otoka Krka

Ukus potrošača, osobito turista, određuje i „tradicionalni ugled“ prehrambenog proizvoda. U tom se smislu promocija mediteranskog modela odlično uklapa u turističke tendencije promocije Hrvatske kao mediteranske zemlje.

Da otočanima ne trebaju poduke o zdravoj prehrani, jasno je iz pogleda na kartu jelovnika. Riba, ovčji sir, šparoge i maslinovo ulje, više ne treba nabrajati. (...) Zdrava hrana dio je tradicionalnog primorskog načina življenja u skladu s prirodom, a takav način prehrane nudimo i vama.⁶

Ovo je jedan od danas uobičajenih turističkih slogana, ne samo na otoku Krku već i u većini mjesta uz Jadransko more. U prethodnom su poglavlju izneseni podaci o potrošnji drugih masnoća u tradicionalnoj prehrani stanovnika Krka. Koliko se ovaj predstavljani idealizirani kanon mediteranske prehrane doista očituje u svakodnevnoj prehrani otočkog stanovništva nekad i danas? Je li promovirani obrazac *mediteranske prehrane* realan ili je tek riječ o selektivnoj promociji pojedinih elemenata tradicionalne prehrane?

Agresivna i jednoobrazna propaganda maslinova ulja kao temeljne mediteranske namirnice stvorila je svojevrсни stereotip kako zemlje Mediterana ne poznaju druge vrste masnoća osim maslinova ulja. Današnja kulturno-zdravstvena politika toliko snažno propagira maslinovo ulje da se čini nemogućim da je i područje otoka Krka kao dijela Mediterana u ne tako davnoj prošlosti u velikoj mjeri, gotovo

⁶ <http://www.tzpunat.hr>, pristup 27. 7. 2011.

ravnopravno, koristilo uz maslinovo ulje i druge masnoće. Javno je mnijenje, potkrijepljeno medicinskim dokazima, da mast nije zdrava, mast pripada kontinentalnim dijelovima Hrvatske dok je „zdrava“ prehrana Mediterana ne koristi. Pritom se zanemaruje činjenica, prikazana u prethodnom poglavlju, da je zastupljenost pojedinih masnoća umnogome ovisila o resursima koje je pojedina obitelj imala.

Danas se iz tradicionalnog kulinarstva prezentira samo onaj segment koji trenutna zdravstvena politika prikazuje kao zdrav i tradicionalan. Stvara se idealni obrazac koji znatno odstupa od realne slike, barem kada je riječ o otoku Krku. S jedne se strane odvija jaka promocija mediteranske prehrane, dok su s druge strane statistički pokazatelji o potrošnji maslinova ulja u Hrvatskoj vrlo negativni. Prosječni Hrvat godišnje potroši samo dvije litre maslinova ulja, što je za maslinare porazan podatak, pogotovo uspoređi li se s potrošnjom Grka, koji godišnje konzumiraju čak 30 litara namirnice po glavi stanovnika, ili s Talijanima, koji troše 18 litara maslinova ulja na godišnjoj razini⁷. Usprkos različitim stimulansima za rast potrošnje maslinova ulja na domaćem tržištu, suočavamo se s vrlo niskom razinom potrošnje. Pomnijom analizom sve brojnijih članaka (koji mediteransku hranu stavljaju na svojevrсни pijedestal) uočavamo gotovo idealiziranu i glorificirajuću sliku onoga što se predstavlja kao svakodnevna namirnica stanovništva na području Mediterana. S druge strane, dostupni podaci o potrošnji ostalih prehrambenih namirnica, koji se temelje na podacima Državnog zavoda za statistiku, pokazuju da Hrvati žive daleko od tzv. mediteranskoga nutricionističkog ideala.

Jedemo vrlo malo ribe (7 kila godišnje), samo jednom tjedno ili rjeđe. Usto, osnovu naše prehrane čine visokorafinirane žitarice – kruh, pecivo i kolači. Tjedno prosječno pojedemo kilogram i pol kruha i 0,85 kilograma krumpira. To čini najveći dio našeg dnevnog energetskeg unosa iz ugljikohidrata. (...) Prosječni Hrvat usto gotovo svaki dan jede meso. Najčešće mu se na tanjuru nađu piletina i svinjetina, ali i svi suhomesnati proizvodi, salame i paštete. (...) Dnevno pojedemo dvije i pol velike žlice šećera, što je dvostruko više od preporučene količine. (JL 2010:86)

⁷ <http://www.seebiz.eu>, pristup 13. 8. 2011.

Način života suvremenog čovjeka bitno se razlikuje od načina života 50-ih godina, kada su počela istraživanja mediteranske prehrane. U tom smislu i kazivači daju osvrt:

Sjećam se moje babe kad sam kao mali dolazio u Jurandvor 50-ih godina, preko cijelog stropa je visila svinjetina. Sušila je svinjetinu, a isto tako i ovčetinu. Ljudi su drukčije živjeli pa im to nije smetalo zdravlju. Te masnoće im nisu štetile jer su ljudi puno radili pa su trošili tu masnoću.

„Okus“ i „ukus“ u korelaciji kao pokazatelji promjena

Finski sociolog i filozof Jukka Gronow u svojem djelu *Sociologija ukusa*, sistematskoj raspravi o sociologiji ukusa, ističe kako „neka hrana ima specifičan *okus* no izbor te hrane predstavlja predmet osobnog *ukusa* pojedinca ali je determiniran i općim socijalnim okruženjem, načinima prehrane, odnosno *socijalnim ukusom* koji karakterizira određeno društvo“ (Gronow 2000:8). Autor ističe da pravila ponašanja u prehrani, kao i društvena pravila regulacije ukusa, kao i u modi, oblik su društvene igre u kojoj ništa nije stalno, a djelatan je i samodinamizam koji određuje kako intenzitet promjena, tako i njegove unutarnje varijacije. Provodeći terensko istraživanje,

Slika 5: Plod masline, snimila Ivana Šarić Žić, listopad 2011.

često sam nailazila na izjave poput one da je maslinovo ulje sada *u modi*. Takva percepcija nije bila rijetka i većina ju je kazivača i usputnih sugovornika izrazila. „Moda je u neprestanom stanju nastajanja i nestajanja. (...) *Biti u modi* se neprestano transformira u *izaći iz mode*. Čim moda sve prožme, tada prestaje biti moda“ (Gronow 2000:125).

Gronow donosi i tezu Pierrea Bourdieua kako je „ukus osnova svega što imamo – ljudi i stvari – te svega što predstavljamo drugima, čime klasificiramo sebe i po čemu nas drugi klasificiraju“ (ibid). Time osobni ukus postaje i odraz osobnog identiteta. Stoga se, čini mi se opravdano, postavlja i pitanje koliko je danas uistinu važno isticati kako *i ja* (odnosno, bilo koji pojedinac) *koristim maslinovo ulje?* (slika 5).

U *Jutarnjem listu* kolumnistica Jelena Popović Volarić donosi zanimljivu raspravu o novim prehrambenim navikama današnjeg stanovništva, a tekst nosi podnaslov *Novo područje borbe za prestiž je – kuhinja*.

Dok je majka naoko bezbrižno na stol stavljala hrpetinu pečenog mesa, nas dvoje smo debatirali o domaćem maslinovom ulju.

- Mi kuhamo samo na domaćem maslinovom! – začula sam sebe kako pretenciozno izjavljujem.
- Zar sve?! – pitala je šokirana majka.
- Osim palačinki, dobro. Njih radim na suncokretovom – priznala sam na jedvite jade.

... odrasle osobe kontroliraju ono što stavljaju u sebe. To je ozbiljni MUST svakoga tko drži do sebe. Bez toga si nitko i ništa, luzer iz predgrađa, niža klasa, neosvijesteni idiot koji pije kavu ili jede prazne ugljikohidrate. Fuj! Ozbiljno, ono što su nekada bile Levisice 501 ili talijanska kava prošvercana iz Trsta, danas je organska tikvica. Ili pogačice od integralnog brašna. Ili sok od brusnice bez aditiva. (...) Znanost je dokazala davno da prehrana utječe na naše zdravlje i vitalnost, no kada je hrana na velika vrata uplovila u lifestyle rubrike, svi smo postali opsjednuti. (Popović Volarić 2011:47)

Kontekst ovoga članka indikativan je. Hrana i kuhinja postaju gotovo novi modni hit, što nam potvrđuju mnogobrojne TV emisije o kulinarstvu, kao i sve veći broj objavljenih kuharica na tržištu. Čini

se da danas, da parafraziram, statusni simboli idu kroz želudac. Tako i hrana postaje tema kvalitetnog PR-a. Jer – maslinovo ulje postaje *in* čak i u područjima gdje je oduvijek prisutno, gdje je njegova tradicija korištenja u prehrani neupitna stoljećima. Ono se propagira na uštrb ostalih masnoća evidentno zastupljenih u lokalnoj kulinarскоj tradiciji.

Moji sugovornici srednje ili starije životne dobi ističu da su tijekom odrastanja na otoku Krku često izbjegavali konzumaciju maslinova ulja. Tako se i na ovom primjeru potvrđuje da se ukus formirao kroz kulturu i plod je društva. Međutim, društvo može promijeniti ukus, posebice danas kada mu na raspolaganju stoje brojni mehanizmi nuđenja i nagovaranja.

Sigurno su novi načini čuvanja maslinova ulja pridonijeli očuvanju njegovih olfaktivnih i nutritivnih svojstava, što ga čini ukusnijim za degustaciju.

Ulje se često u kamenicama i smrzlo, jer se čuvalo u konobama, na zemlji. Konobe su bile vlažne. Danas se maslinovo ulje bolje čuva. Mada stari ljudi kažu da je ono bilo bolje, bilo je bolje jer su na njega naučili.

S druge strane, brojni sugovornici ističu kako okus maslinova ulja prerađenog na suvremeni način ne prija.

Današnje ulje je dosta gorko, što oni kažu da je dobro. Ukus nije naj, naj.

Sad se počinje malo ranije brati, ali to zeleno ulje meni nije dobro. Meni je gorko to ulje koje se rano dobiva. Ča će meni netko govoriti da li je nešto zdravo ili nije. Nešto voliš ili ne voliš. Ima danas ljudi u Dobrinju koji ne podnose maslinovo ulje.

Meni je ovo gorko, ja volim ono starinsko. Ovo me u grlu peče. Ono je možda imalo više kiseline i bilo je manje gorko. A volim kupovno staviti na salatu. Ja se sećam ulja kad bi se kuhale domaće lazanje i onda kako bi se začinilo prženo ulje i malo papra pa onda zamiriše...

Recimo moj stariji brat, koji je 4 godine stariji od mene, ne voli ovo novo maslinovo ulje, ne paše mu i nije se naučio na taj miris.

Promocija pozitivnih svojstava maslinova ulja nasuprot negativnim svojstvima svinjske masti rezultira promjenama u prehrambenim navikama. Mnogi su faktori uvjetovali odumiranje (djelomično ili potpuno) nekih prehrambenih navika: ekonomski, društveni, kulturni. Gronow ponavlja tvrdnju Claudea Fischlera koji je sugerirao „da su znanstvena pravila sve više zauzela mjesto tradicionalnih smjernica u modernoj kulturi ishrane (Gronow 2000:169). Nadalje ističe kako se „ljudi danas definiraju kroz poruke koje šalju drugima putem dobara koja posjeduju i praksa koje izražavaju i pokazuju. Manipuliraju ili upravljaju svojim izgledom, i tako stvaraju i održavaju osobni samo-identitet“ (ibid). U tom se kontekstu i potrošnja maslinova ulja može sagledati kao element koji pojedinac koristi u kreiranju vlastitog identiteta: Da, ja koristim maslinovo ulje. Da, ja sam u modi. Da, ja imam ukusa!

Kulinarški identitet kao segment regionalnoga/nacionalnoga identiteta

Koncept identiteta danas se propituje na brojnim osnovama: spolnoj, rasnoj, etničkoj, nacionalnoj. Nacionalni identitet višestruk je, složen iz niza regionalnih, društvenih, vjerskih, kulturnih, etničkih i inih identiteta. I kulinarški je jedan od njih. Danas se hrana promatra kao sredstvo izražavanja identiteta grupe. Suprotno uobičajenim antropološkim praksama prema kojima se „ono staro što je trebalo prikazati strancima moralo iznova stvoriti“ (Bauzinger 2002:187), na otoku Krku situacija je malo drugačija: ono staro malo je modificirano, dio je zaboravljen, izostavljen, kako bi se ponuda uklopila u trend. U nastojanju skupine da se izdvoji u odnosu na druge, izvornost ostaje u drugom planu, a suvremene potrebe zauzimaju primarno mjesto. U tom se smislu samo pojedini kulturni elementi prezentiraju kao dominantni, autentični, pravi.

Još su Raphaël i Herberich-Marx (prema Čapo Žmegač 1994), govoreći o kompleksnosti i višeznačnosti identiteta, tvrdili da zbog različitoga povijesnoga iskustva razne skupine društva imaju vlastito, drukčije sjećanje na prošlost, a time se konstituiraju različiti identiteti tih skupina, a svi oni čine ukupni identitet pokrajine (regionalni

identitet). „Ekskluzivni kult“ samo jedne strane kulturnoga naslijeđa u kojemu neki pronalaze identitet pokrajine ne odgovara složenosti prošlih zbivanja i prepletenosti tradicija i iskustava raznih skupina koje ondje žive.

Učestala tvrdnja „čovjek je ono što jede“ implicira pitanje da li biti *Mediteranac* znači jesti mediteranske namirnice? Kako, dakle, u kontekstu iznesenoga sagledati kulinarski identitet otoka Krka? Promocijom maslinova ulja naglašava se mediteranski aspekt tog identiteta, a time i potvrđuje pripadnost Mediteranu. Međutim, pritom, kako su Raphaël i Herberich-Marx utvrdili, „ekskluzivni kult“ samo jedne strane kulturnog naslijeđa (kroz tu prizmu možemo sagledati glorifikaciju maslinova ulja) ne odgovara složenosti prošlih zbivanja i prepletenosti tradicija. Na taj se način promovira samo jedan segment regionalnog identiteta, koji je, kako kaže Kreis (prema Čapo Žmegač 1994), uvelike proizvod ideja, pretpostavki i predrasuda te ovisan o medijima. Ovakav kulinarski identitet tek je jedan od niza mogućih regionalnih identiteta. U kontekstu suvremenih nutricionističkih trendova izostavlja se isticanje uporabe masnoća životinjskog podrijetla (koja je ovim istraživanjem na otoku Krku nepobitno potvrđena) te se time negira jedan segment regionalnog identiteta. Ovakvim (svjesnim) promjenama optike kulinarstva – a time i kulinskog identiteta – prezentira se kao dominantan, često i jedini, samo odabrani segment tradicionalne kulture. Tako se maslina na otoku Krku iz prehrambene namirnice transformirala u simbol identiteta. Promocija pozitivnih svojstava maslinova ulja odigrava se paralelno sa sve snažnijom i masovnijom proizvodnjom maslinova ulja, a takva povećana proizvodnja traži i nove potrošače. Najsigurniji put za njihovo stjecanje jest iskazivanje pozitivnih nutricionističkih svojstava maslinova ulja. Time se formira magičan krug međusobne ovisnosti gospodarske i zdravstvene politike, u čemu značajne benefite ostvaruje i turistički sektor.

Literatura

- BAUZINGER, Herman [BAUSINGER, Hermann]. 2002. *Etnologija. Od proučavanja starine do kulturologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- CERIĆ, V. 1923. *Vodič kroz gornje Primorje od Sušaka do Obrovca sa 68 slika*. Bakar: Udruženje privrednika u Bakru.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1994. „Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji“. *Etnološka tribina*, 17: 7–23.

- DUIĆ PRIBIČEVIĆ, Vera. 2008. „Panacej u bolovima: maslinovo ulje i zdravlje“. U *Maslina i maslinovo ulje: A–Ž*, ur. Božena Zadro i Slavko Perica. Zagreb: Naklada Zadro u suradnji s Institutom za jadranske kulture i melioraciju Krša Split, 73–81.
- FISCHLER, Claude. 1988. „Food, Self and Identity“. *Social Science Information*, 27/2: 275–292.
- GRONOW, Jukka. 2000. *Sociologija ukusa*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- GRŽETIĆ, Nedeljko. 2011. „Djed ga zarazio maslinama“. *Otočni Novi list*, svibanj:18.
- <http://www.seebiz.eu>, pristup 13. 8. 2011.
- <http://www.tzpunat.hr>, pristup 27. 7. 2011.
- JL. 2010. „Hrvati pojeđu samo 7 kila ribe godišnje“. *Jutarnji list*, 23. listopada:86.
- KÖSTLIN, Konrad. 2006. „Mediterranean Food: An Idea from the North creates its reality“. U *Mediterranean Food: Concepts and Trends*, ur. Patricia Lysaght. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Etnografski muzej Zagreb, 77–88.
- MATVEJEVIĆ, Predrag. 2007. *Mediterranski brevijar*. Zagreb: V. B. Z.
- MENELL, Stephen, Anne MURCOTT, Anneke VAN OTTERLOO. 1998. *Prehrana i kultura: sociologija hrane*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- MILEUSNIĆ, Zlatko i ŠESTAN, Ivan. 1994. *Ljudi i masline: izložba Etnografskog muzeja*. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb.
- ORLIĆ, Ivona. 2004. „Tradicionalna prehrana i turistička ponude Istre: obilježja istarskoga regionalnog identiteta“. *Etnološka istraživanja*, 10: 63–89.
- POPOVIĆ VOLARIĆ, Jelena. 2011. „Ono što su bile levisice 501 i talijanska kava sad su tikvice iz eko uzgoja“. *Jutarnji list*, 16. siječnja:47.
- RANDIĆ, Mirjana. 2006. „Traditional Aspects of the Nutrition of the Eastern Adriatic Islands“. U *Mediterranean Food: Concepts and Trends*, ur. Patricia Lysaght. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Etnografski muzej Zagreb, 27–42.
- SEDLAK, Jelena. 2003. „Kvarnerski otoci – idealno podneblje za maslinarstvo“. *Novi list*, 9. studenoga:32.
- ŠARIĆ ŽIC, Ivana. 2012. *Maslina u prehrambenoj praksi otoka Krka: tradicionalni i suvremeni diskurs*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (neobjavljeno).
- TRINAJSTIĆ, Mladen. 2004. „Andrej Grgić i Katica Žic dobitnici Zlatne masline“. *Novi list*, 8. studenoga:19.
- VRBANEĆ, Donatela. 2008. „Podmažite zdravlje dobrim masnoćama“. *Doktor u kući*, listopad, br. 129:86–87.
- ŽIC, Ivan. 2001. *Vrbnik na otoku Krku: narodni život i običaji: pretisak*. Rijeka – Zagreb – Krk: Adamić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Povijesno društvo otoka Krka.

Olives as a Factor in the Transformation of Identity

The promotion of olive oil and its positive properties as an indispensable component of *Mediterranean food* and the emphasis on its predominance in the diet of the population of the island of Krk in comparison with other oils and fats underlines the Mediterranean nature of the culinary identity of this island, while at the same time confirming its belonging to the Mediterranean. Taking into account that food is a product of the culture it has originated in, and subsequently how culture develops and changes, the eating habits of those living in that culture also change. This article investigates, defines and interprets the concrete role of olives and their processing in the culture of public and private eating habits on the island of Krk, historically and now. The article examines the use of other oils and fats in order to underline the differences between actual eating habits compared to those promoted today in the form of the “Mediterranean model”. In addition, the article explores the relationship between food and social change from the beginning of the 20th century to today, and how ideological discourses, economic circumstances and health culture policies shape periods with strong distinctive characteristics in relation to “flavour and taste”.

In the context of current nutritional trends, the study shows that the use of animal fats on the island of Krk has become neglected, negating a component of regional identity. All the aforementioned factors have contributed to such (conscious) changes in culinary outlook and subsequently culinary identity and influenced the selection of a particular product as the predominant, sometimes sole, element of traditional culture.

Miha Kozorog

IDENTITETNE POLITIKE, EVROPSKO POVEZOVANJE IN SLOVENSKA ETNIČNOST V BENEČIJI

V članku so skicirani identitetni diskurzi in politike, ki sooblikujejo sodobno slovensko etničnost v Benečiji, to je na hribovitem vzhodnem delu avtonomne regije Furlanije Julijske krajine v Republiki Italiji. Gre za regionalizem v Furlaniji Julijski krajini, slovenski in italijanski nacionalizem, lokalizem in več oblik multikulturalizma. Po antropologu Terenceu Turnerju avtor pričujočega članka med slednjimi ločuje „multikulturalizem razlike“ in „kritični multikulturalizem“, katerima dodaja „negativni multikulturalizem“. Pri nekaterih od navedenih identitetnih silnic gre za načrtne politike, pri drugih za bolj spontane diskurze. Namen članka je pokazati na njihovo mnoštvo, ki v medsebojnih interakcijah usmerja etnično identifikacijo Slovencev v Benečiji. Čeprav imajo te politike in diskurzi svoje zgodovine, so v članku obravnavane v specifičnem obdobju evropskega povezovanja in redefiniranja meja v devetdesetih letih 20. in prvem desetletju 21. stoletja.

Avtonomija FJK in regionalizem

Dežela Furlanija Julijska krajina je med deželami italijanske republike dežela s številnimi posebnostmi; po eni strani je to treba pripisati njeni zemljepisni legi, po drugi strani pa zaradi njenega prebivalstva, njene zgodovine in kulture. To je severovzhodna dežela, ki meji na avstrijsko državo na sever in Slovenijo na vzhod; beleži avtohtono prisotnost (naseljevanje sega v srednji vek) narodov romanskega, slovanskega in germanskega jezika in je edina od italijanskih dežel, ki se lahko ponaša s prisotnostjo jezikov iz treh indoevropskih jezikovnih skupin. Ta prisotnost je bila eden od temeljnih razlogov „posebnosti“ Dežele Furlanije Julijske krajine, kot je razvidno iz 3. člena posebnega statuta (ustavni zakon št. 1 z dne 31. januarja 1963),¹ ki jamči zaščito državljanom in v katerem je priznana „enakopravnost vsem državljanom, ne glede na njihovo jezikovno pripadnost, ter zagotovljeno varstvo njihovih etničnih in kulturnih značilnosti.“ Prisotnost državljanov, ki govorijo furlansko,

¹ Avtonomna regija je bila predvidena že z italijansko ustavo leta 1949, vendar je bila ustanovljena šele leta 1963 (Strassoldo 1985: 202).

slovensko ali nemško, predstavlja za Furlanijo Julijsko krajino izredno važno jezikovno, kulturno in zgodovinsko bogastvo, ne samo kot pričevanje, ampak tudi kot možnost okrepitve demokracije in kulture, možnost družbeno-gospodarskega in kulturnega razvoja (internetni vir 1).

Tako je na spletni strani Avtonomne regije FJK ta predstavljena v furlanščini, nemščini in slovenščini. FJK je torej posebna zaradi obmejne lege in prisotnosti več jezikov. V zapisu noben jezik ni posebej izpostavljen (čeprav italijanščina ni posebej omenjena), je pa „prisotnost državljanov, ki govorijo furlansko, slovensko ali nemško“, označena kot dodana vrednost, iz katere izhajajo pridobitve na področju demokracije, kulture in družbeno-gospodarskega razvoja. Predstavljali bi si lahko, da je ta zapis nastal le kot prazna formula politične korektnosti, vendar pa je v njem verjetno nekaj več, kar izhaja iz diskurza regionalizma. Ta v konkretnem primeru (prim. Applegate 1999) ne poudarja posameznih etničnosti, ampak namesto tega geografsko območje kot območje jezikovne pluralnosti.

Zgodovinar Raimondo Strassoldo je pokazal na genezo nastajanja tega regionalizma (1991). Kot domačin „malega furlanskega kraja“ se je spominjal „kompleksnega, pisanega in raznolikega sveta – toda vseeno le enega sveta“, v katerem se je „glede na občutek in trenutek lahko počutil kot Furlan, Italijan, Madžar, Avstrijec, Nemec, malo slovanski in, kot sem upal, tudi kot Jud“ (1991: 172). Država je v njegove predstave o svetu kot skupku „daleč naokrog razkropljenih ljudi in krajev“, v katerem sta imela „državljanstvo in nacionalna pripadnost značaj nečesa slučajnega“ (1991: 173),² „boleče zarezala“ s šolo: „V šolskih knjigah je bilo polno hvalnic Italiji in hkrati obrekovanja ‘barbarov’ onstran Alp“ (1991: 172). Po drugi svetovni vojni sta nastala še „železna zavesa“ in strah pred „rdečo zvezdo“: „Prava domovina, ‘security community’, ni bila Italija, temveč atlantska skupnost ali, če hočete tako, Amerika“ (1991: 174). Šele ob koncu petdesetih let 20. stoletja se je začelo obračanje k Evropi, s tem pa je zaradi vrste razlogov (glej Strassoldo 1985) nastajal tudi

² To je bila izrazito emigrantska družba (glej Holmes 1989: 77–78; Strassoldo 1985: 200).

furlanski regionalizem.³ Ta se je med drugim naslonil na spomine na čas pred Italijo in na geografijo Srednje Evrope. Ena od pobud (a bilo jih je več), *Civiltà Mitteleuropea*, je „v nasprotju z nacionalističnimi miti“ Italije poudarjala „kulturni, etnični, jezikovni in nacionalni pluralizem teh področij kot tudi celotnega nekdanjega cesarstva. Njene manifeste objavljajo v italijanščini, slovenščini, furlanščini, nemščini in od nedavno tudi v madžarščini“ (Strassoldo 1991: 185). Čeprav je (bil) regionalizem kot identitetna strategija posebej značilen za Furlane (Strassoldo 1985), nedvomno zadeva tudi Slovence.

V Čedadu, enem od pomembnejših mest za Slovence v Benečiji,⁴ me je italijansko govoreči gostilničar najprej ogovoril po furlansko, nakar je preklopil v slovenščino, medtem ko je pri sosednji mizi lapsus ravno obrnil. Čeprav obeh jezikov ni zares govoril, je s svojim pristopanjem do gostov vendarle izražal zavest o jezikovnem srečevanju v tem mestu. V Čedadu je, čeprav verjetno drugače kot drugod v FJK (glej Baskar 2002: 79–86), prisotno tudi poudarjanje „srednjeevropskosti“, ki, kot rečeno, v FJK spremlja nadnacionalni in nadetnični regionalizem (glej Strassoldo 1991). To na primer najdemo v konceptu odmevnega mednarodnega festivala *Mittelfest*. Organizatorji festivala so leta 2012 v programski rubriki *Profili Mitteleurope* v tem duhu zapisali: „Kot točka konvergence jezikov in torej misli, ni Čedad nikoli nehal sprejemati in izžarevati sadeža neke srečne geografske umestitve“ (internetni vir 2). Čedad je v „združeni Evropi“ torej mesto „srečne geografske umestitve“, kjer sobivajo jeziki in etničnosti, ki lahko le skupaj ustvarjajo njegovo „srednjeevropskost“.

Regionalistični diskurz danes gojijo tudi nekateri vidni Slovenci tega območja. Novinar Ezio Gosgnach v knjigi *Moja zemlja, moji ljudje* (2010) svoje zemlje in ljudi nikakor ne omeji na domačijo, ampak o svoji „ožji domovini“ raje pravi takole:

³ Gibanje *Moviment Friül* je prvič doživelo množično podporo leta 1967 (Strassoldo 1985: 202). Združevalo je zelo raznolike akterje, levičarje in desničarje, duhovščino, študente, nasprotnike centralizma in naravovarstvenike (Strassoldo 1985). Vključevalo je tudi Slovensko skupnost / *Unione Slovena*. Z regionalizmom pa je nastajal tudi furlanski nacionalizem in „integralizem“ (glej Holmes 2000: 21–22), zato so bili medetnični odnosi v gibanju večplastni. Iz poročila za občni zbor gibanja iz leta 1972 (v slovenščini) je razvidno tudi, da so Furlani večetničnost regije uporabljali strateško, to je za doseganje lastnih pravic: „Na tej zemlji živijo še druge etnične skupnosti, ki nam odpirajo okna v Evropo: Slovenci in Nemci. Tako zanje kot za nas zahtevamo priznanje in izvajanje istih pravic“ (MF 1972).

⁴ V mestu imajo sedež Kulturno društvo Ivan Trinko, časopisa *Novi Matajur* in *Dom*, Beneško gledališče itd.

Srce Evrope, križišče jezikov in kultur, točka srečanja treh velikih rodov, ki tvorijo stari kontinent. V teh definicijah, ki se dajejo Furlaniji, ni retorike. (...) Skupaj z zavestjo, da lahko ta regija, združena z „dvojčicama“ Koroško in Slovenijo,⁵ resnično igra gonilno vlogo v konstrukciji skupne evropske hiše od Atlantika do Urala (2010: 13).

Kot mu v uvodu v knjigo pritrjuje še en „vidni Slovenec“, Giorgio Banchig, lahko ta regija po vstopu Slovenije v Evropsko unijo in „padcu“ meje na vzhodu resnično postane to, kar povečuje, to je „kompendij Evrope“ (v Gosgnach 2010: 5).

Meje, nacionalizmi, pa tudi lokalizem

Jože Šušmelj, nekdanji generalni konzul Republike Slovenije v Trstu, je leta 2009 o Mittelfestu razmišljal takole:

Letošnji Mittelfest v Čedadu je že 18. po vrsti. Tudi Mittelfest je nastal po padcu berlinskega zidu na pobudo ministra De Michelisa⁶ z namenom ponovne integracije srednjeevropskega kulturnega prostora, ki ga je hladna vojna razdelila. Delitev po drugi svetovni vojni je najbolj prizadela prav države Srednje Evrope, ki jo je železna zavesa razpolovila. Prenehala je obstajati kot posebna evropska kulturna in duhovna entiteta. Mittelfest ima posebno vlogo ponovnega povezovalca in tkanja vezi med narodi na območju, ki je bilo v povojnem obdobju razdvojeno. Njegova simbolnost se kaže tudi v tem, da se odvija na edinstvenem območju sredi Evrope, kjer se stikajo tri evropske družine narodov: latinska, germanska in slovanska (internetni vir 3).

Preden je ta „mittelevropski“ diskurz postal hegemon, je meja bistveno določala identitetne politike, še posebej tiste tik ob meji, torej v sami Benečiji. Tam je bila slovenska etničnost vse od vstopa tega območja v Kraljevino Italijo leta 1866 podvržena italijanskemu

⁵ „Dvojčici“ se nanašata na pobudo Alpe-Adria, ki jo je mogoče razumeti kot še en izraz regionalizma in „srednjeevropskosti“ FJK (Strassoldo 1991: 186–188).

⁶ Med letoma 1989 in 1992 zunanji minister Republike Italije.

nacionalizmu⁷ (Clavora in Ruttar 1990: 20–24). Po koncu „blokovskega sveta“ so začeli intelektualci iz FJK glasno razkrivati „italijanizacijo“ ob meji (Clavora in Ruttar 1990; Nazzi 2004; Petricig 1997; Zuanella 1998). Poseben je bil čas po drugi svetovni vojni, ko je meja med „svobodnim svetom“ in „komunizmom“ pomenila mejo med „dobrim“ in „zlim“, pri čemer se je bilo treba „zlobe komunizma“ iz srca bati. Slovenska etničnost je v tem kontekstu pomenila vez med obema „svetovoma“ in zato politični problem. Tako so hribovske vasi na obeh straneh meje, ki so bile sorodstveno in sosedsko povezane, po letu 1947 popolnoma ločili, govorce slovenščine pa označili za „slavofile“, „slavokomuniste“ in „titine“ (po Titu). Sogovornica, rojena leta 1933, se spominja: „Ma ‘titin’ so gouorli ..., je bila, je bila guerra fredda, vieste, potle tle. (...) Alora, tist k je gouoru po sloviensko tle, al pa ..., so gouorli, so nam gouorli ‘titin’.“ Pozneje, v devetdesetih letih 20. stoletja, je bilo eno največjih škandalov (glej Qualizza in Zuanella 2002) razkritje tajnih organizacij,⁸ ki so v času „hladne vojne“ ljudi ustrahovale zaradi izražanja slovenske etničnosti, z mrežo domačih informatorjev pa nadzorovale vsako dogajanje v vaseh (Petricig 1997; Zuanella 1998). V tem družbenem okolju, ki sicer koreni že v fašizmu, je bilo javno izražanje italijanske nacionalne pripadnosti običajna družbena praksa:

Moja mama in tata imata gostilno, imata odprt bar in jaz sem živela v tem okolju. Vsi tukaj govorijo po slovensko! Tukaj vsi! Ko sem bila majhna, prav tukaj, ni nihče po italijansko govoril. Torej, tukaj je bilo normalno govoriti slovensko in normalno v slovenščini govoriti proti slovenščini. V baru so govorili: „Ne, ti pravim, mi smo Italijani! Ma duo je jau de smo Slovienci? Mi nismo Slovienci, mi smo zmieram bli Taljani in ostanemo Taljani!“ In vse to wekanje je bilo vedno po slovensko. Razumeš? Je bilo nekaj čudnega to poslušat. „Mi smo Taljani,“ so govorili vedno po slovensko.⁹

⁷ „Italijanski nacionalizem“ tukaj razumemo kot politike in diskurze zanikanja ali ukinjanja določenih etničnosti v imenu italijanske nacionalne pripadnosti. Glede koncepta „nacionalizem“ glej Eriksen 2002.

⁸ Eno od njih, organizacijo Gladio, je za obrambo pred „komunizmom“ formiral NATO.

⁹ Sogovornica iz Lese, rojena 1963.

Meja med državama oziroma blokoma se je torej prenesla v vasi ob meji in vzpostavila razkol med sorodniki in sosedi (Cozzi 2009).

Jaz imam doma eno tako veliko rdeče srce, s katerim sem pustovala eno leto z eno skupino (...) in mi smo pa natisnili ene liste v katerih..., pač takrat se je še daleč govorilo o zakonu, ne, da pač hočemo bit priznani, ne. In jaz sem se oblekla v to veliko srce, ne, rdeče, in sem napisala: „Naše srce je slovensko srce.“ (...) In ko smo se ustavili oziroma je bilo konec tega pohoda in tam so nas pač napadli ti italianissimi.¹⁰ (...) M.¹¹ je začel zijat na nas in predvsem name, ki sem bila taka, ker sem imela to srce, ker se je videlo že od daleč in tako naprej, ne. Jaz vem, da takrat sem bila mlada, sem imela dvajset let, in sem se tako jokala, ne, ker tudi nisem razumela zakaj, ker on nas je napadaval v slovenščini. (...) Čeprav, on je skušal govorit italijansko, in potem je imel te ljudi zraven, ki so nas napadaval v slovenščini.¹²

V takšnem družbenem okolju se je med govorci slovenščine oblikovala etničnost, ki zanika povezavo s Slovenci.¹³ Ko sem obiskal enega od znanih nasprotnikov slovenske etničnosti v Benečiji, sem bil najprej presenečen nad toplim sprejemom in nad izjavo soproge, da bomo komunicirali z lahkoto, saj prihajam iz Slovenije. Seveda pa se njun odnos do slovenske etničnosti ni oblikoval v odnosu do Slovencev iz Slovenije, ampak do tistih lokalnih, zato moja slovenščina zanju ni bila problematična. Pri njiju sem kupil tudi knjigo, ki neslovensko „slovansko“ etničnost v Nadiških dolinah jasno definira:

Iz zgodovinske in lingvistične raziskave Nadiške doline (...) lahko brez težav potegnemo zaključek, da so Nadiški Slovani [Slavi del Natisone] „populacija slovanskega izvora“ in govorijo „lokalni idiom slovanskega izvora“ in da niso

¹⁰ Slovenci govorce slovenščine, ki zanikajo slovensko etničnost, označujejo za „italijanissime“.

¹¹ Imena sogovornikov in drugih vpletenih prekrivam. Očitno pa je, da se ljudje med sabo poznajo.

¹² Sogovornica iz Čedad, rojena 1963.

¹³ Osrednji diakritik slovenske etničnosti v Benečiji je sicer prav jezik.

„slovenska manjšina“ in da njihov jezik ni „slovenski dialekt“ (Jaculin 2007: 122).

Ker je meja bistveno oblikovala razhajanja, razdore in konflikte, so ljudje v Benečiji devetdeseta leta 20. stoletja doživeli kot olajšanje in kot vstop v novo dobo. Na tem mestu bom pozornost preusmeril na slovenski nacionalizem,¹⁴ ki sicer ni proizvod novejšega časa, je pa po koncu Jugoslavije in ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo 1. maja 2004 ter schengensko območje 21. decembra 2007 postal aktualen v določenih novih družbenozgodovinskih okoliščinah.

Irena Šumi je v svoji analizi raziskovalcev „slovenskega narod(nost) nega vprašanja“ (2000: 117–134) ugotavljala, da sta bila politično in strokovno ukvarjanje s slovensko etničnostjo za mejami Slovenije tesno prepletena in ju je mogoče obravnavati kot projekt slovenskega nacionalizma:

Močna politična zavarovanost narodnomanjšinske teme izvira še iz časa po prvi svetovni vojni, ko so elite, nosilke projekta slovenskega nacionalizma, podobno kot drugod v Evropi politični okvir razpadlega imperija zamenjale za članstvo Slovencev v nacionalni („narodno“ definirani) državni skupnosti. (...) Na samem začetku dvajsetega stoletja, leta 1905, se je po zgledu čeških narodno buditeljskih krogov oblikoval praški krog slovenskih študentov, radikalnih nacionalistov, ki so s številnimi akcijami opozarjali na „narodnostno ogrožene“ dele slovenstva (Šumi 2000: 117).

Nacionalizem kot politika raziskovanja, opisovanja in sodelovanja z manjšino se je po Šumijevi ohranjal tako rekoč do danes (2000: 117–134), njegov diskurz pa preči strokovne, politične in ljudske koncepte. Ena od njegovih značilnosti je tudi ustvarjanje predstave o etnični entiteti zunaj zgodovine. Zanimivo se je to odrazilo ob vstopu Slovenije v schengensko območje: medtem ko je predsednik vlade FJK, Riccardo Illy, na mejnem prehodu med Benečijo in Posočjem poudaril, da je v preteklosti meja prav na tem območju najbolj delila ljudi, zato so ti danes tudi najbolj srečni, je zunanji minister Republike Slovenije, dr. Dimitrij Rupel, izjavil, da so Slovenci že v 19. stoletju

¹⁴ „Slovenski nacionalizem“ tukaj razumemo kot politike in diskurze obrambe ali prisvajanja slovenskega „narodnega telesa“ in „etničnega ozemlja“.

sanjali, da bi živeli v zedinjeni Sloveniji, vsi v isti državi, danes pa se jim v Evropi te sanje uresničujejo. Slovenci v Benečiji so torej dočakali to, kar bi moralo biti sveto vsakemu Slovencu, „zedinjeno Slovenijo“, projekt 19. stoletja.

Zdravko Likar, načelnik tolminske upravne enote, ki je desetletja sodeloval z ljudmi iz Benečije, danes pa aktivno sodeluje pri oblikovanju skupnega čezmejnega prostora,¹⁵ pa je takrat o Slovencih v Benečiji pripovedoval s sosedske, posoške perspektive:

Vidimo jih kot iznajdljive, kot tiste, ki obvladajo sto poklicev, kot tiste, ki jih je oplazila latinska kultura in so iznajdljivi, ki so ogromno pretrpeli, so po svoje tudi kozmopoliti, ker jih je pač emigracija potegnila širom po svetu in so s seboj prinesli tudi kulturo iz vseh koncev sveta. Vidimo pa jih tudi kot tiste, ki so del slovenskega narodnega telesa, saj je govor Livčana ali pa Mašerovca, ali pa Robediščana in Slovenca iz Črnega vrha, ali pa iz Tipane oziroma Prosnida enak kotarskemu narečju, ali pa Žagarji imajo veliko podobnega z Rezjani in podobno (Batistuta in Gosgnach 2008).

Z vidika sosodstva so Slovenci v Benečiji torej različni od Slovencev v Sloveniji, vendar pa del istega „narodnega telesa“. Razlikovanje Slovencev v Benečiji od preostalega „naroda“ je prisotno tudi na ravni njihovega (samo)poimenovanja: Benečani oziroma Beneški Slovenci. Simon Rutar navaja, da je ime Beneška Slovenija nastalo leta 1848, v času nastanka slovenske nacionalne ideje, ko pa „o krvnem sorodstvu beneških Slovencev z ogromnim slovanskim plemenom“ v Benečiji še ni bilo predstave (1998 [1899]: 3). Ustvarjanje te lokalne slovenske identitete je bilo torej predvsem projekt druge polovice 19. stoletja. Toda za območje je že prej veljalo posebno ime, Schiavonia Veneta (Rutar 1998 [1899]: 3), verjetno povezano z Beneško republiko, ko je imelo območje poseben status (Rutar 1998 [1899]: 149, 160). Ta zgodovina Benečije, kjer so bili Slovenci del Beneške republike in ne kot večina del habsburške monarhije, je ostala vpisana v beneškoslovensko identiteto vse do danes. Tako je na primer prav

¹⁵ Leta 2013 je potekalo že 43. novoletno srečanje Slovencev Videmske pokrajine in Posočja. Danes nastajajo nove iniciative za tvorjenje čezmejnega prostora, kot je prireditve Beneški kulturni dnevi v Posočju, ki je leta 2013 potekala pod naslovom Benečija v skupnem slovenskem kulturnem prostoru.

nedavno Beneško gledališče uprizorilo dramsko besedilo Galanda iz Ažle – veliki župan Benečije, ki „spominja na izvor, vsebino in obseg samoupravnega statusa Benečije, ki je slonel na več stoletij dolgi tradiciji in na narodnem in jezikovnem izvoru njenega prebivalstva“ (Gledališki list 2013).

V ta lokalni izraz nacionalne identitete pa sodi tudi njena borbena plat. Ko je Zdravko Likar leta 2011 iz več razlogov prejel državno priznanje Red za zasluge, je povedal, da je zanj „slovenska Benečija na prvem mestu“, ker so „tam naši ljudje še vedno prepuščeni sami sebi“. Pri tem je naštel kulturne delavce in duhovnike, ki se morajo za priznanje slovenske etničnosti boriti še danes (internetni vir 4). V tem pogledu je Benečija „etnična meja“, na kateri še vedno poteka boj. Kot pravi Irena Šumi, dobi slovenski nacionalizem v tem kontekstu podobo uresničenja „splošnega principa pravičnosti“, posameznikom in skupinam pa se pripiše junaške lastnosti borcev za pravičnost (2000: 128). Ta pozicija pozna v Benečiji tudi posebno poimenovanje, „čedrmaštvo“, po junaku iz Bevkovega romana *Kaplan Martin Čedermac* iz leta 1938. Zanimivo je, da se v času evropskega povezovanja čedermaška ideologija ohranja, čeprav morda v nekoliko spremenjeni preobleki. Tako se po eni strani govori o skupnem čezmejnem prostoru, obenem pa se ga oblikuje po etničnem kriteriju; na primer, za osebnosti Primorske so bili od leta 2007 predlagani tudi posamezniki iz FJK, vendar je bil izbor podrejen etničnemu kriteriju, s posebnim poudarkom na „borcih za slovenstvo“.

Diskurz „slovenstva“ seveda gojijo tudi Slovenci v Benečiji. V tem duhu razdelek zaključimo s čustvenim govorom Viljema Černa¹⁶ na 23. Romanju treh Slovenij na Višarjah leta 2011 (internetni vir 5):

Obrobna zemlja si je dobila besedo praznika; nov pogovor, sporočilo se oklepa materinega jezika, in tu se oglašamo kot čuvarji slovenstva in branilci pravic. Zdi se mi, da razodevamo ponos, samozavest in zajemamo iz časa rodne dediščine in tesno živimo skupaj, ker ljubimo žlahtno domovino slovenskega srca in jezika. (...) Slovenija je stopila v novo obdobje, si odpira nova izhodišča, zaupa

¹⁶ Viljem Černo velja za „terskega čedermaca“ in je eden od najbolj vztrajnih akterjev za priznanje pravic slovenski manjšini v videmski pokrajini FJK.

vase, s tem tudi Beneški Slovenci odkrivajo svojo melodijo govora in izpričujejo dostojanstvo prezirane zemlje.¹⁷

Protislovni multikulturalizmi

V govoru Viljema Černa se kaže še en diskurz, ki pa je nacionalizmu nasproten. Govoril je namreč o sobivanju različnih etničnosti in priznavanju kulturnih razlik. Njegov govor se je torej dotikal identitetne politike multikulturalizma, še posebej zato, ker je poudaril izobraževanje, s katerim je bila ideja multikulturalizma izvirno povezana (glej Turner 1993: 411).¹⁸ Predstavil je razliko med šolanjem pod taktirko italijanskega nacionalizma in projektom dvojezične šole v Špetru:

Slovenska govorica je bila protidržavno dejanje. (...) Učiteljice (...) so ozmerjale otroke za Jugoslovane, titine, ker so obiskovali slovenski verouk, ali pa jim primazale globo za 10 lir, ker so med sabo govorili slovensko... (...) Nastalo je pedagoško nasilje. Časopis *Il Gazzettino* na nedeljo, 24. aprila, je tako napisal: „Nelle Valli del Natisone prelevano dei ragazzi per educarli al comunismo.“ (...) Da bi imeli pravico zahtevati spoštovanje in zaupati v lastno moč, še nepolnoletni študentje in nekateri nosilci slovenstva so se zbrali 2. oktobra 1955 ter ustanovili prvo slovensko društvo z imenom Ivan Trinko, da bi promovirali razvoj, pričevali slovensko izraznost, zavest, krepili soseščino, zahtevali svoje pravice. (...) Vse to kulturno gibanje je dokazalo vrednost in socialno vsebino tega roba in potrebo po dvojezičnem sožitju, ker ovrednotenje človeka je pomenilo spoštovati vsebino kulture in jezik. Imeli smo poslanstvo mostu in

¹⁷ Obstajajo tudi manj umirjeni toni slovenskega nacionalizma. Takšna so na primer stališča aktivista Barčanja, ki govori o „rdeči kolonizaciji“ Benečije, ki da je nasledila „črno“ (desničarsko in fašistično): „Hujši kolonizatorji pa, sada, so 'z intelektualne levice. Puno buj skriti an naobarni za nas, zak se nam pravijo parjatli. Notar usieh slovienskih, toplih gniedzah silijo an se gaté an so pru gaspuonsko sparjeti, našalost, brez de b' se obedan mudiu al bi najmanj skarbeu za jih priet nomalo sloviensko naučit. Tajšni čeparnjaki nas imajo že, an poitaljančavajo nas, še buj, ku k' so dielal' an gledajo napri dielat fašist ...“ (ČT 2010: 2). Na tem mestu dodajmo, da je pisanje v narečju značilen izraz beneškoslovenskega lokalizma, ki ga gojijo tudi osrednji časopisi manjšine.

¹⁸ Ker je šolstvo podlaga za vzpostavljanje homogenizirane nacionalne identitete, ne preseneča, da so etnične manjšine kot osnovo za priznanje lastne kulturne posebnosti prepoznale ravno šolstvo (Eriksen 2002: 148).

osveščanja. (...) Da bi uresničili naše ideje in bili nosilci razvoja, smo ustanovili v Čedadu 6. marca 1980 Zavod za slovensko izobraževanje. Izveden je bil načrt dvojezičnega osnovnega izobraževanja. (...). Nastal je prvi razred dvojezične osnovne šole 15. septembra 1986 s 27 otroci. (...) Gledali so z zanimanjem našo dejavnost.

Ustanovitev dvojezične šole je bil eden pomembnejših mejnikov za slovensko etničnost v Benečiji. Kot se spominja ena od sodelavk šole, je ta bistveno posegla v etnično identifikacijo v okolju. Sama je pred tem družbeno razlikovanje sicer občutila, vendar pa etničnosti ni posvečala pozornosti, niti o tem niso govorili v družini:

Ja, ker mi smo, appunto, se vozili z avtom vsak teden in na enkrat so, appunto, so se prikazali ti napisi po zidovih: „Non vogliamo le scuole slave.“ In potem, nekaj je bilo spackano, kaj so dodali še, eni znaki so bili, in jaz sem to spraševala, kaj, zakaj je to napisano, kdo to piše, ne, pa tako. Moji starši so bolj malo razlagali te stvari. Tako da tisto mi je vse ostalo, ne, kot eno veliko vprašanje. (...) Se zdi ena neumnost, ampak s tem, da sem jaz živela v Čedadu in hodila čez soboto in nedeljo, med prazniki, počitnicami živela in vice v dolini ..., zame je bilo tako, da v Čedadu sem bila la Slava, ne. Sem imela pač jaz moje prijatelje, ampak čez soboto in nedeljo, takrat ko si fraj, se magari dobiš, eccetera, mene ni bilo zraven. Tako da moji stiki so bili, s temi mojimi prijateljicami, je bilo tako napol, recimo ne. In na pol je bilo tudi v vasi. Tudi v Benečiji je bilo napol. Ker jaz sem bila samo pri maši in če je bil kakšen praznik, ampak ni bilo časa, da bi se nekaj tam zgradilo. Razumeš? Ne. E comunque sem bila Čidajca. Čidajka, ki hodi gor, ima magari kako novo kikio, kaj jaz vem, tisto, veš tisto. In čeprav je, koliko kilometrov, petnajst kilometrov, ampak zame je bilo to prav stopiti v en svet in potem v drug svet.¹⁹

¹⁹ Sogovornica iz Čedada, rojena 1963.

Njeno zavest o slovenski identiteti je spremenilo sodelovanje v procesu ustanavljanja dvojezične šole, ko so jo kot dijakinjo pedagoške srednje šole povabili zraven:

In ona mi je rekla, glej, ma zakaj ne greš gor v Špeter, ker zdaj bo štartala ta šola, je nov projekt, to se ne gre samo za šolo, ampak to bo srce naše skupnosti. Eccetera. In jaz, (...) pač „skupnost“, zdaj sem se tudi spraševala, kakšna skupnost, ne, kaj je to?

Čeprav je bila sogovornica osebno vpeta v proces nastajanja šole, torej jo je ta še zlasti oblikoval, je dvojezična šola postala pomembna institucija oblikovanja slovenske etničnosti v Benečiji nasploh. Šola je pomenila priznanje kulturne razlike in uveljavitev pravice do te razlike.

Vprašanje priznavanja kulturnih razlik je bilo po Zairi Vidali (2011) v Italiji dolgo zunaj javne razprave, o konceptu etničnosti pa so zares začeli razpravljati šele v času evropskega povezovanja in pod močnim vplivom secesionizma Severne lige. Tako so se na severu Italije hkrati in v protislovju oblikovali diskurzi o nadnacionalni Evropi in avtonomistična, etno-regionalna ter nova nacionalistična gibanja. Prav to naj bi spodbudilo tudi obsežno javno razpravo o zaščiti manjšin in regionalnih posebnosti v Italiji, posledica katere je bil leta 1999 izglasovani zakon št. 482, ki je prvič na nacionalni ravni zaščitil slovensko manjšino v Videmski pokrajini (Vidali 2011: 38).²⁰

Vendar pa „multikulturalizem razlike“ (Turner 1993), o katerem se je govorilo doslej, ni edini multikulturalizem, ki sooblikuje slovensko etničnost na območju. Najprej opozorimo na „negativni multikulturalizem“, kot bomo z delovnim konceptom poimenovali identitetno politiko oziroma diskurz priznavanja kulturnih razlik, ki pa hkrati deluje kot instrument za zanikanje določene kulturne razlike. Ker je bilo priznanje Slovencev v FJK za določeno desničarsko politiko sporno,²¹ so namesto enostavnega zanikanja kulturne razlike predlagali multikulturalizem, ki priznava ne le ene, temveč na račun te ene več razlik. Tako so v novem „evropskem duhu“, ki ne dopušča

²⁰ S tem torej tudi prvič v Benečiji.

²¹ Giuliana B. Prato v svojem, sicer do multikulturalizma skorajda reakcionarno odklonilnem članku, pravi, da so se na zakon št. 482 in predloge za dvojezično učenje odklonilno odzvali tudi komunisti in socialisti, kar je bila reakcija na uspeh Severne lige (2009: 89).

sovražnega nacionalizma, predlagali, da na območju, kjer v FJK živijo Slovenci, ne gre le za eno, torej slovensko, ampak za množstvo etničnosti. Slednje so definirali geografsko, tako da so posameznim dolinam in krajem pripisali lastne jezike, ki so jih definirali kot avtohtone in različne od slovenščine (prim. Jaculin 2007). To je na primer prišlo do izraza v predlogu regionalnega zakonskega osnutka z naslovom Zaščita, ovrednotenje in promocija jezikovno-kulturne dediščine dežele FJK, katerega idejo sta svetnika iz Stranke svoboščin, Piero Camber in Roberto Novelli, povzela takole:

Ne želimo nasprotovati zakonu o furlanščini, ampak želimo zajamčiti primerno zaščito ostalih jezikovnih stvarnosti, kot so tržaščina, istro-venetska govorica, goriška furlanščina, bizijanščina, il grasian, videmsko-beneška govorica, rezijanščina, po našen in nadiščina (Camber po NM 2008: 4).

Zakonski osnutek želi priznati polno kulturno dostojanstvo narečjem, kot sta nadiščina in rezijanščina, ki imajo svojo identiteto in so po krivici vključena v zaščitni zakon za Slovence, kar zanika njihovo specifičnost in zgodovinske korenine. Omenjene skupnosti se ne čutijo slovenske, ampak italijanske, in že dolgo časa vprašujejo za zakon, ki naj potrdi njihovo jezikovno posebnost (Novelli po NM 2008:4).

Negativni multikulturalizem torej predstavlja maneuver, kako z instrumentalizacijo nekega sodobnega evropskega diskurza zanikati eno od etničnosti v FJK.

Za konec pregleda identitetnih politik in diskurzov pogledimo še na distinkcijo, ki jo je glede multikulturalizmov predlagal Terence Turner (1993). Po njegovem moramo ob „multikulturalizmu razlike“ v sodobnem svetu prepoznavati še „kritični multikulturalizem“. Težava, pred katero se pogosto znajde politika multikulturalizma, je namreč esencializacija, reifikacija in fetišizacija kulturne razlike določene družbene skupine. Tako se etnične manjšine pogosto znajdejo zvedene na izvajalce folklornih reprezentacij svoje kulturne različnosti. Takšna reifikacija manjšinske kulture je v sodobnem času fluidnih identitet postala še posebej problematična, zato je Turner predlagal, da bi poleg uveljavljene politike multikulturalizma manjšin prepoznavali še drugačen multikulturalizem, ki je do reifikacij

kulture kritičen, namesto tega pa v prepoznavanju mnoštva razlik in njihovega potenciala vidi možnost za oblikovanje bolj kreativne in odprte skupne kulture. V Benečiji lahko srečamo tudi tovrstne pobude, ena od njih pa je gotovo leta 1994 začeti projekt Postaja / Stazione, v katerem je izpostavljen soobstoj različnih etničnosti na območju, obenem pa tudi težnja po soočanju lokalnih, regionalnih, nacionalnih in „globalnih“ identitet, torej težnja po kozmopolitizaciji Benečije.

Zaključek

Kaj smo želeli pokazati s tem kratkim pregledom različnih identitetnih politik in diskurzov? Predvsem to, da je za Slovence v Benečiji evropsko povezovanje in spreminjanje pomena mej prineslo določeno olajšanje, vendar pa to ne pomeni, da je zato na osebni ravni (pa tudi skupinskih ravneh) etnična identifikacija kaj bistveno olajšana. Ta se, tako kot se je vedno, vzpostavlja pod vplivom vrste identitetnih diskurzov in politik, nekaterih zgodovinskih, drugih nastalih na novo. Regionalizem, lokalizem, nacionalizme in multikulturalizme moramo zato upoštevati v skupni matriki, ki določa identifikacijske prakse in različna pojmovanja slovenske etničnosti v Benečiji (glej Brubaker 2010). Zato je biti Slovenec v Benečiji po eni strani izbira med različnimi strategijami, ki jih te politike in diskurzi narekujejo ali dopuščajo, po drugi pa tudi stvar položaja, v katerem se znajdejo posamezniki. Podvržena silnicam teh različnih diskurzov in politik je torej slovenska etničnost v Benečiji močno dinamična in pogosto protislovna identiteta.

Literatura in viri

- APPLEGATE, Celia. 1999. „A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times.“ *The American Historical Review* 104(4): 1157–1182.
- BARTH, Fredrik. 1969. „Introduction.“ V *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, ur. Fredrik Barth. Bergen – Oslo: Universitetsforlaget, 9–38.
- BASKAR, Bojan. 2002. *Dvoumni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Koper: Annales.
- BATISTUTA, Miloš in Ezio GOSGNACH. 2008. *Noč, ki je izbrisala ta prekleti konfin / La notte che ha cancellato il confine maledetto*. Čedad: Zadruga Most.
- BRUBAKER, Rogers. 2010. „Ethnicity without Groups.“ V *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*, ur. Montserrat Guibernau in John Rex. Cambridge in Malden: Polity Press.

- CLAVORA, Ferruccio in Riccardo RUTTAR. 1990. *La comunità senza nome: La Slavia alle soglie del 2000*. Cividale del Friuli: Unione emigranti Sloveni del Friuli-Venezia Giulia.
- COZZI, Donatella. 2009. „The Inner Frontier’: Borders, Narratives, and Cultural Intimacy in Topolò / Topolove.“ *Traditiones* 38(2): 151–164.
- ČT. 2010. „Kolonizani.“ *Čedan tisk*, poletje, št. 6: 1–3.
- DAPIT, Roberto. 1995. *La Slavia Friulana: Lingue e culture: Resia, Torre, Natisone: Bibliografia ragionata / Beneška Slovenija: Jezik in kultura: Rezija, Ter, Nadiža: Kritična bibliografija*. Čedad – Špeter: Kulturno društvo Ivan Trinko – Zadruga Lipa.
- ERIKSEN, Thomas Hylland. 2002. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto.
- Gledališki list. 2013. Tolmin: JSKD.
- GOSGNACH Ezio. 2010. *La mia terra, la mia gente*. Cividale del Friuli: Most.
- HOLMES, Douglas R. 1989. *Cultural Disenchantments: Worker Peasantries in Northeast Italy*. New Jersey – Chichester: Princeton University Press.
- HOLMES, Douglas R. 2000. *Integral Europe: Fast-capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- JACULIN, Giuseppe. 2007. *Gli Slavi del Natisone*. Udine: Arti Grafiche Friulane.
- MF. 1972. „Politično poročilo za občni zbor Furlanskega gibanja za leto 1972.“ Vir: <http://www.movimentofriuli.it/richiesta-ufficiale/> (dostop 25. 2. 2013).
- NAZZI, Faustino. 2004. *Chiesa e fascismo nella Slavia Friulana: Anni venti*. Glesie Furlane.
- NM. 2008. „Desna sredina potrjuje, da je protislovenska.“ *Novi Matajur*, 18. september, št. 35: 4.
- PETRICIG, Paolo. 1997. *Pod senco Trikolore*. Špeter: Lipa.
- PRATO, Giuliana B. 2009. „Minorities in Italy: The Cases of Arbëresh and Albanian Migrations.“ V *Beyond Multiculturalism: Views from Anthropology*, ur. Giuliana B. Prato. Surrey – Burlington: Ashgate, 79–101.
- QUALIZZA, Marino in Natalino ZUANELLA. 2002. „Slavocomunisti, filotitini, slavofili ...: Marino Qualizza in Natalino Zuanella – beneška duhovnika“; spraševala in fotografirala Meta Krese. *Mladina*, 1. julij, št. 26: 32–35.
- RUTAR, Simon. 1998 [1899]. *Beneška Slovenija: Prirodosnanski in zgodovinski opis (15 podob)*. Čedad: Združenje Evgen Blankin.
- STRASSOLDO, Raimondo. 1985. „Regionalism and Ethnicity: The Case of Friuli.“ *International Political Science Review* 6(2): 197–215.
- STRASSOLDO, Raimondo. 1991. „Meje in sistemi.“ V *Srednja Evropa*, ur. Peter Vodopivec. Ljubljana: Mladinska knjiga, 171–193.
- ŠUMI, Irena. 2000. *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TURNER, Terence. 1993. „Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that Multiculturalists should be Mindful of It?“ *Cultural Anthropology* 8(4): 411–429.
- VIDALI, Zaira. 2011. „The Socio-political and Ideological-cultural Elements of the Italian Nation and the National Minority Question in Italy.“ *Razprave in gradivo*, 65: 36–59.
- ZUANELLA, Natalino. 1998. *Mračna leta Benečije: Dejavnosti tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Internetni viri

Internetni vir 1: http://www.lingue.regione.fvg.it/Minor/sl/homepage_comunita.aspx (dostop 13. 2. 2013).

Internetni vir 2: <http://www.mittelfest.org/profil-dalla-mitteuropa> (dostop 19. 2. 2013)

Internetni vir 3: <http://www.skgz.org/mittelfest---joze-susmelj-od-padca-zidu-do-nove-evrope> (dostop 19. 2. 2013).

Internetni vir 4: <http://www.uszs.gov.si/fileadmin/uszs.gov.si/pageuploads/24.6.2011.zdravko.Likar.pdf> (dostop 20. 2. 2013).

Internetni vir 5:

http://rafaelovadruzba.rkc.si/web/index.php?option=com_content&view=article&id=183:predav (dostop 6. 2. 2013).

Identity Politics, European Integration, and Slovene Ethnicity in Slavia Veneta

This paper looks at identity discourses and politics that co-shape the contemporary Slovene ethnicity in Slavia Veneta, a hilly eastern part of the autonomous region of Friuli-Venezia Giulia in the Republic of Italy. They include regionalism in Friuli-Venezia Giulia, Slovene and Italian nationalism, localism, and several forms of multiculturalism. Among the latter, the author of this article distinguishes, after anthropologist Terence Turner, between “difference multiculturalism” and “critical multiculturalism,” and also adds “negative multiculturalism.” While some of the above-mentioned politics and discourses on identity are planned others are largely spontaneous. The aim of this text is to show their multitude that shapes, through interactions, ethnic identification of Slovenes living in Slavia Veneta. Although each type of politics and discourse has its own specific history, the paper examines them within the period of European integration and redefinition of European borders in the 1990s and the first decade of the 21st century.

Kristina Uzelac

GDJE SE U ZAGREBU SMJESTILA EUROPA?

Analizom različitih događanja i okupljanja na dva gradska trga, Cvjetnog trga (Trg Petra Preradovića) i Trga bana Jelačića u Zagrebu, autorica nastoji pratiti kronologiju vlastitog upisivanja značenja u te gradske prostore. Trgovi se nastoje pozicionirati u kontekstu intenzivnog govora o Europskoj uniji u javnom/popularnom diskursu u razdoblju od veljače 2011. godine do 1. srpnja 2013. godine. Koristeći se terminima društvene proizvodnje prostora i društvene konstrukcije prostora (Low 2006) tumači se genealogija potencijalnih simboličkih interpretacija prostora na više razina unutar društva. Analizom se došlo do sljedećih aktera interpretacije: Vlast (Ministarstava koja organiziraju određena događanja), korisnici trgova i sudionici događanja te vlastita interpretacija. Sukladno teoriji Marca Augea, prostori se promatraju kao identitetarni, odnosni i povijesni (2001). Kroz uočene svakodnevne obrasce ponašanja nastoji se objasniti prihvatljivost određenog prostora za određeni tip događanja te fleksibilnost prostornih identiteta koji ovise o brojnim elementima aktualne društveno političke situacije.

Uvod: svakodnevica kao antropološki teren i mjesto za aktivizam

Slušajući jednom prilikom radijski program za vrijeme šetnje užim centrom grada Zagreba, potaknuta izvještajima koji se odnose na pristupanje Hrvatske Europskoj uniji, u kojima je poseban naglasak bio na činjenici da se taj dugo najavljivani događaj sigurno približava ostvarenju, instinktivno sam potražila u svojoj okolini neke naznake promjena koje bi trebale ukazati na to nadolazeće poglavlje u suvremenoj hrvatskoj povijesti. Osjećala sam postepeno sve veću diskrepanciju između proklamiranih očekivanih i provedenih promjena koje nas čine sve više *europskima* i onoga što sam u svojoj okolini uspjela detektirati kao promjene ili barem naznake tih promjena. Nešto više od tjedan dana prije referenduma o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji, 14. siječnja 2013. godine, prisustvovala sam prosvjedu protiv pristupanja koji se održao na glavnome zagrebačkom trgu – Trgu bana Josipa Jelačića. Nakon govora o prijetnjama i nevoljama koje se kriju iza dvanaest europskih zvjezdica, uputila sam se prema obližnjemu Cvjetnom trgu.¹ Na

¹ Cvjetni trg neslužbeni je naziv za Trg Petra Preradovića, koji se nalazi nekih 350 metara od glavnoga gradskog Trga bana Josipa Jelačića. Službeni se naziv trga tijekom povijesti nekoliko puta mijenjao, no kolokvijalni naziv je cijelo vrijeme ostao isti – Cvjetni trg. Kao takav je prepoznat i izvan Zagreba, stoga ćemo se u radu koristiti nazivom Cvjetni.

suprotnoj strani tramvajskih tračnica dočekala me starija gospođa s narančastim bedžom Hrvatske narodne stranke, koja mi je ljubazno uručila informativni bilten Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija s načelnim odgovorima² na pitanja vezana uz promjene koje nas očekuju nakon ulaska u Europsku uniju. Tramvajske tračnice, koje dijele ta dva prostora, u tom su mi se trenutku činile i kao granice dviju ideologija (slika 1): s jedne strane one koja nas upozorava na opasnosti od olakog prihvaćanja europske budućnosti jer se tako ugrožava nacionalni identitet i, s druge strane, onih koji naglašavaju prednosti pristupanja EU-u, kao konačnog povratka na Zapad kojemu Hrvatska oduvijek i pripada. Tok misli potaknut tom spoznajom polako me doveo do Cvjetnog trga, kao mojega vlastitog *europskog* toposa u centru Zagreba. Kako bih otkrila genealogiju Cvjetnom trgu pripisanoga subjektivnog značenja, započela sam s analizom okupljanja na Cvjetnom trgu i Trgu bana Jelačića u razdoblju od veljače 2011. do srpnja 2013. godine, na kojima sam sudjelovala ili ih pratila putem medija. Već uobičajenu praksu odlaska na Cvjetni i Trg bana Jelačića počela sam doživljavati na posve drugačiji način. Nakon aktivističkog sudjelovanja u prosvjedima protiv izgradnje Centra Cvjetni na istoimenom trgu otkrivam teren u novom kontekstu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji. Prvotni interes mi tada postaju potencijalne značenjske konstrukcije Cvjetnog trga i Trga bana Jelačića u *predeuropskom* (do 1. srpnja 2013.) razdoblju. Predstavlja li, dakle, Cvjetni trg „utjelovljenje“ proklamiranih, ali osjetilno nedohvatljivih

Slika 1: Prostorni raspored trgova u centru grada, maps.google.com , 13. 9. 2013.

² Bilten je sadržavao kratka objašnjenja nekih europskih propisa, npr. onih koji se odnose na poljoprivredu, zdravstvo, školstvo, radnička prava i zapošljavanje u zemljama EU-a.

promjena izazvanih ulaskom u EU? U pozadini ovakvih promišljanja stoji pretpostavka (koju posuđujem od Dunje Rihtman Auguštin) da se svaki veliki politički događaj treba upisati u prostor kako bi „učinio povijest opipljivom u svakodnevicu“ (2000:68–93), odnosno postao referentna točka za oblikovanje politički poželjnog identiteta.

O simboličnom okupljanju i trgova

U eseju o spomeniku na glavnome gradskom trgu Dunja Rihtman Auguštin demonstrira politiku simbola (Rihtman Auguštin 2000:61–98) vezanu uz kip bana Josipa Jelačića na glavnome zagrebačkom trgu. Kroz (pre)imenovanja u urbanom prostoru, (de)konstrukcije spomenika³ te organizacijom događanja (okupljanja, proslava) u prostoru se stvaraju nova značenja i nova mjesta. Simbolika prostora stoga ponekad može biti iskorištena za potvrđivanje, demonstraciju, širenje ili osporavanje političke moći vladajuće i opozicijske strane. Razvijemo li ovu pretpostavku do kraja, možemo se složiti s Čolovićem koji tvrdi da je „oblast simboličnog... ono najveće i najbogatije carstvo... Vlast na koju se penju [političari, op. a.] u stvari je vlast nad simbolima“ (Čolović prema Rihtman Auguštin 2001: 203). Ovisno o ideološkim kontekstima, spomenik je preuzimao različita značenja. Iako se liku Josipa Jelačića u različitim povijesnim razdobljima pridavalo manje ili više pažnje, naposljetku je isplivao kao važan simbol u obrani nacionalnog identiteta. Kao takav je i danas simbol hrvatstva. Na prosvjednom skupu⁴ „Ne ćirilici u Vukovaru“ održanom 7. travnja 2013. godine na Trgu bana Josipa Jelačića jedan od govornika – povjesničar i komunikolog Ante Tadić Šudra – u svom se govoru, proglašenju Stožera za obranu Vukovara, osvrnuo na povijesnu ulogu bana Jelačića

Evo nas ovdje na glavnom trgu prijestolnice svih Hrvata... mi smo imali...naše heroine...naše kneževe, kraljeve, vojskovođe, viteze i banove, a jedan od njih je i onaj na čijem se trgu danas nalazimo, ban Josip Jelačić koji je znao reći i ugarskoj hegemoniji: ‘Dosta je bilo, ako nećete da živimo ravnopravno u Hrvatsko- ugarskom kraljevstvu, mi

³ Termin dekonstrukcija spomenika preuzet je iz istoimene serije kratkih dokumentaraca Centra za savremenu umjetnost u Sarajevu, 2004.–2007.

⁴ Dane informacije i dojmovi o skupovima temelje se na vlastitom iskustvu sudjelovanja u njima.

idemo preko Drave'. I išao je i pobijedio je, kao što smo i mi pobijedili!

Ispod postolja Jelačićeva kipa, djela kipara Dominika Fernkorna⁵, nerijetko ćemo pronaći pisma ili isječke iz novina, svijeće i vijence kojimase obilježava nekinacionalni blagdan ili spomendan. Podsjetnici na njegovu simboliku učestaliji su u razdobljima političkih previranja ili donošenja nekih važnih odluka koje su eksplicitno ili implicitno povezane s nacionalnim identitetom. Simbolika trga u nacionalni se imaginarij počela upisivati devedesetih godina, kada je služio kao pozornica za proslavu samostalnosti Hrvatske, o čemu piše Dunja Rihtman Auguštin. Uklanjanje spomenika za vrijeme Jugoslavije povećava njegovu važnost, podsjećajući nas nanovo na tadašnje hegemonijske težnje. Na jednom od anti-EU okupljanja jedan me gospodin podsjetio na to izjavom: „Europska unija ti je... okupacija teritorija bez rata!“, drugi je pomalo tužno nadodao, osvrćući se na gorka iskustva prošloga neuspjelog političkog ujedinjenja: „Došao sam u situaciju da mislim da je Hrvatska najgluplja u Europi!“. Ono što je bilo negirano u prošlom režimu, nakon samostalnosti države postalo je mjestom „velebne liturgije sjećanja“ (Rihtman Auguštin 2009:95) prilikom vraćanja spomenika 1990. godine. Otada pa sve do danas ostaje simbol višestoljetne borbe za samostalnost i nezavisnost, mjesto osporavanja i slavljenja državne politike (Rihtman Auguštin 2000:86).

Osim spomenika banu Jelačiću, koji su postavile državne institucije, ostale memorabilije, svijeće ili nacionalne simbole uglavnom je postavljao obični puk. Iz ovoga iščitavamo simboliku spomenika u pučkom imaginariju. Spomenik je postao gotovo opće mjesto javnih okupljanja koja u pozadini imaju domoljubni karakter. Spomenuta okupljanja uglavnom organiziraju neke neparlamentarne političke stranke ili različite udruge. U povijesti okupljanja istaknuto mjesto zauzima prosvjed za vraćanje koncesije popularnom Radiju 101, koji se održao 21. studenoga 1996. godine. Preko sto tisuća građana⁶ okupilo se te večeri na Trgu, izražavajući svoje nezadovoljstvo spram odluke Vijeća za telekomunikacije koje je ovom zabranom uvelike ugrozilo pravo na slobodu medija te, sukladno tome, i temelje demokracije.

⁵ Spomenik je na trg prvi puta postavljen 16. prosinca 1866. godine.

⁶ Kao službeni organizator prosvjeda spominje se Hrvatski helsinški odbor s Ivanom Zvonimirom Čičkom na čelu.

U usporedbi s kasnijim prosvjedima, kojima je veći dio ovog teksta i posvećen, percepcija Europske unije kod građana je u tom trenutku bila pozitivnija. Europska je unija predstavljala štit demokracije pa je tako, između ostalih⁷, za vraćanje koncesije intervenirala i Europska komisija. Nasuprot tome, spomenut ćemo okupljanje održano 15-ak godina kasnije – 15. 4. 2011. godine – s ciljem izražavanja podrške u Haagu nepravomoćno osuđenim hrvatskim generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču⁸ – brojčano mnogo manje, ali prema karakteru i diskursu dijametralno suprotno.

Prosvjed za *Stojedinicu* odraz je „snažne ruke“ tadašnje vlasti koja se nastojala boriti protiv onih

koji se povezuju sa svima protivnicima hrvatske samostalnosti, ne samo povezuju nego im se nude, ne samo da im se nude nego im se prodaju za Judine škude, kao što se i sami hvale da dobivaju dotacije iz svih centara svijeta... a povezuju se od fundamentalističkih ekstremista, do kojekakvih lažnih propovjednika, pseudodemokratskih obmanjivača koji nam danas propovijedaju velike ideje o ljudskim pravima i slobodama medija.⁹

S druge strane, prilikom okupljanja 2011. osuda generala predstavljala je izdaju vlasti koja se ne zna boriti za svoj nacionalni interes i identitet. Spomenuti citat predsjednika države, prema kojemu je nezadovoljstvo iz studenoga 1996. bilo usmjereno, sličniji je retorici današnjih prosvjednika s Trga bana Jelačića. Današnja se vlast optužuje za ono za što su 1996. bili optuženi okupljeni građani. U novom kontekstu Europska unija predstavlja izvor ugroze za nacionalni identitet, što su građani iskazali skidanjem zastave EU. Ne-EU zastave vijorile su se i na antikapitalističkim prosvjedima koji su organizirani pred kraj iste godine. Tijekom posljednjih dviju godina vikendima se u nekoliko navrata postavljala pozornica desno

⁷ Nerijetko se ističe gostovanje američkog ambasadora Petera Galbraitha u studiju *Stojednice*, s tadašnjom glavnom urednicom Zrinkom Vrabec Mojzeš i urednicom Zinkom Bardić. Više informacija o ovom događaju može se pronaći u dugometražnome dokumentarnom filmu Vinka Brešana *Dan nezavisnosti* iz 2007. godine

⁸ Na istom mjestu organiziran je i doček pravomoćno oslobođenih generala Ante Gotovine i Mladena Markača, 16. studenoga 2012. godine.

⁹ Prema isječku iz dokumentarnog filma *Dan nezavisnosti* (2007.) Vinka Brešana. Dostupno na <http://www.youtube.com/watch?v=jIppnU2nKBc>, 26. 9. 2013.

od kipa bana Josipa Jelačića s jasnim obilježjima neodobravanja ulaska Hrvatske u EU. Jedno od takvih je i okupljanje spomenuto na početku teksta.

Promatrana okupljanja na Cvjetnom trgu, kojima se nastoji približiti ulazak u EU i agitirati za njegovu pozitivnu percepciju, organizirana su uglavnom od strane službenih institucija, kao što su Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija, Delegacija Europske unije u Republici Hrvatskoj, ili nekih vodećih parlamentarnih stranaka (SDP, HNS). Za te prilike na Trgu se postavljaju štandovi, stolovi i/ili šator. Nekoliko službenih osoba, volontera ili studenata zaduženo je za distribuciju promotivnih materijala. Obilježavanje Europskog dana jezika, organizirano u suradnji brojnih delegacija EU-a u Hrvatskoj i Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija RH, sastojalo se od kratkog predstavljanja zemalja čiji su izaslanici bili prisutni, što je praćeno nagradnim upitnicima. Upitnici su sadržavali pitanja vezana uz pojedine zemlje. Glavna je nagrada učenje jezika (po izboru) u nekoj od zemalja EU-a. U cijelom programu koji se održavao, naglasak je bio na upoznavanju i predstavljanju europskih zemalja. Ideja dijaloga i komunikacije između Hrvatske kao potencijalne članice i već postojećih članica, iako načelno zamišljena, nije provedena. Drugi je primjer proslava Dana Europe, koja se „već tradicionalno“ (kako je istaknuto na službenim stranicama Delegacije EU-a u Hrvatskoj i u službenom dopisu MVEP-a) organizira na Cvjetnom trgu. Tjedan Europe obilježen je brojnim aktivnostima, kao što su Tjedan europskog filma, koncert „Ritam Europe“, informativna predavanja, konferencije, svečana otvorenja, sjednice itd. Središnja je proslava smještena na Cvjetni trg. Postavljeni su info-štandovi za odgovore na pitanja vezana uz pristupne pregovore sa EU-om, djeca su imala prilike sudjelovati u likovnoj radionici, a odrasli prisustvovati malonogometnom turniru između institucija EU-a i tijela državne uprave Republike Hrvatske.¹⁰ Zbog velike gužve, cijeli je program ostavljao dojam velike zbrke. Događanja su postala samo dio uobičajene subotnje gužve. Nije bilo moguće pristupiti službenim osobama kako bi se stupilo u neki ozbiljniji razgovor, nešto više od jednosmjernog informiranja. Ciljani medij za izražavanje mišljenja

¹⁰ Informacije o događanjima dostupne su i na službenoj stranici Delegacije EU-a u Republici Hrvatskoj, <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=hr>. Opisi događanja temeljeni su na vlastitom iskustvu.

građana sveden je na poštanski sandučić koji je postavljen na nekoliko točaka u gradu (između ostaloga, i na Trgu bana Jelačića). Nedugo nakon proslave, na stranici su objavljeni podaci prikupljeni analizom upita građana. Nije napomenuto u koje će se svrhe podaci koristiti. Sličan scenarij ponovljen je i za vrijeme predstavljanja kandidata vladajuće koalicije za Europski parlament (11. travnja 2013.). Nakon predstavljanja, većina je kandidata u pratnji zaštitara napustila trg. Preostali kandidati komunicirali su s građanima pod budnim okom pratnji koje su udaljavale pojedince s provokativnim, ali legitimnim pitanjima.

Iako aktivnosti na trgovima načelno vode k sličnim ciljevima – približavanje određene ideje širim masama – njihovi protagonisti, izvođači i publika su različiti. Kao što je već rečeno, u slučaju Cvjetnog trga¹¹ organizatori su državne ili europske institucije, a ciljane su publika slučajni prolaznici. Ova se događanja odvijaju vikendima, kada je prostor na trgu ispunjenim građanima koji su došli na trg i okolne ulice provesti svoje slobodno vrijeme s prijateljima ili obitelji. Korisnici bez žurbe uživaju u iskorištavanju svojega slobodnog vremena u kafićima, šetnjama ili kupovanju u nedavno izgrađenom Centru Cvjetni. Bitna je karakteristika da se na tom trgu korisnici zadržavaju duže vremena. Sam je trg okružen stolovima i stolicama, terasama obližnjih kafića te otvoreni prostor na kojemu se postavljaju štandovi asocira na kazališnu pozornicu.

Za razliku od postavljenih info-pultova na Cvjetnom trgu, koji su bili popraćeni nekim sadržajima te su funkcionirali tijekom prijedpodneva i dijela popodneva, govori i okupljanja na Trgu bana Jelačića bili su nešto kraćeg trajanja. Organizatori su uglavnom neparlamentarne stranke ili građanske inicijative (HČSP – Hrvatska čista stranka prava, „Stožer za obranu hrvatskog Vukovara“, pokret „Hrast“, grupe na društvenim mrežama). Nakon prvotnog entuzijazma izazvanog govorima, narod bi se uglavnom razišao. Bez konkretnih događanja koja ljudima privlače pažnju, glavni gradski trg nije mjesto na kojemu se ljudi duže zadržavaju. Sama infrastruktura trga podsjeća i dalje na njegovu prvotnu funkciju sajmišnog mjesta. Nema izvorno planiranih mjesta za sjedenje i odmor. Zadržavanje

¹¹ Za potrebe ovog rada napravljena je manja tablica s informacijama o karakteru, organizatoru i tipu okupljanja na Trgu bana Jelačića i Cvjetnom trgu unazad nešto više od dviju godina, zaključno s proslavom ulaska Hrvatske u Europsku uniju, 1. srpnja 2013. godine.

je moguće na mramornom rubnom prostoru trga, stepenicama uz Manduševac¹² i mramornim postoljima svjetiljaka uz tramvajsko stajalište i na ostatku trga. Daleko od toga da se na glavnome gradskom Trgu bana Jelačića ne održavaju razna događanja, ne postavljaju štandovi ili ne rade promocije. No uočavamo razlike u načinu na koji korisnici upotrebljavaju prostor.

Tijekom zimskog perioda na većem je dijelu istočne strane trga postavljen šator u kojemu se prodaju brza hrana i piće. Na okolnom prostoru također su postavljene kućice i štandovi s različitim proizvodima. Održavaju se razni sajmovi (Braniteljski sajam, Sajem suvenira, Sajem hrvatskih otočnih proizvoda; predstavljanja turističkih zajednica; hrvatskih, ali i inozemnih – predstavljanja članica EU-a, npr. Slovenije), koncerti, dočeci zaslužnih građana (sportaša, generala) i slično. Nerijetko se zna dogoditi da trg odaje dojam pretrpanosti i nepreglednosti¹³ (slika 2).

Slika 2: Trg bana Jelačića za vrijeme Europskoga nogometnog prvenstva 2012. godine, vlastita arhiva, 20. 6. 2012.

¹² Fontana na istočnome dijelu Trga bana Jelačića.

¹³ Jedan od nedavnih primjera je uređenje trga za vrijeme Europskoga nogometnog prvenstva u lipnju i srpnju 2012. godine.

Za razliku od Cvjetnog trga, na kojemu se nalazi mnoštvo raznih kafića koji privlače prolaznike, na Trgu bana Jelačića nalaze se dvije terase (otvorene tijekom toplijeg dijela godine). Od spomenutih dviju terasa samo je jedna locirana na središnjem dijelu, mjestu s kojega se pruža pogled na ostatak trga. Druga se terasa nalazi na istočnom rubu te ne pruža mogućnost praćenja događanja na samom trgu. Nepostojanje zelenila niti klupica za sjedenje, praznina ispunjena ljudima u kretanju s jednog kraja na drugi ili ljudima koji čekaju tramvaj obeshrabruje intenzivnije društvene aktivnosti. S druge strane, terase kafića na Cvjetnom trgu, osim svojih usluga, nude i mogućnost „bivanja“ u centru pozornosti; promatranje ostalih korisnika trga, komentiranje i mogućnost da i sami postanemo predmet nečijeg interesa te naposljetku i osvanemo u nekom od novinskih izdanja. Subotnja događanja na Cvjetnom trgu mogu računati na publiku koja se redovito tu okuplja s ciljem provođenja slobodnog vremena. Publiku čine mlađi ljudi, obitelji s djecom i ljudi srednjih godina. Zadržavaju se u kafićima, uživaju u šetnji, susreću se s poznanicima, sudjeluju u organiziranim programima (promocije, anketiranje, prikupljanje potpisa, prezentacije raznih proizvoda, sportska natjecanja) ili pak čekaju svoju djecu dok se ona veselo igraju oko podnožja spomenika Petra Preradovića, odnosno obližnjeg minikarusela. Najredovitiji korisnici Trga bana Jelačića jesu muškarci starijih godina, umirovljenici. Čini se kako je jedino njima cilj provesti neko vrijeme na Trgu. Stojeći u grupicama susreću se s poznanicima, izmjenjuju razmišljanja te nastavljaju svoje šetnje sami ili u društvu. Te šetnje ponekad vode do Cvjetnog trga ili do klupica na početku Gajeve ulice; poneki prave krug do katedrale, zatim preko tržnice ili na drugu stranu prema Ribnjaku. Nakon dužeg promatranja čini se da oni jedini dolaze ciljano na ovaj trg, znajući da će, prema već uhodanom rasporedu, pronaći nekoga za razgovor i druženje. Veća okupljanja onemogućavaju njihove ritualne šetnje. Ostali su šetači uglavnom u prolazu; čekaju prijatelje ili tramvaje kod dviju glavnih točaka sastajanja, „pod satom“ i „pod repom“. Nerijetko se tu zadrži i poneka grupa turista praćena turističkim vodičem ili bez njega. Njihova je sljedeća točka tržnica Dolac, katedrala ili pak obližnji park Zrinjevac. Gajeva ulica, koja vodi do Cvjetnog trga, nije uobičajeni dio njihova itinerara. Tu ih susrećemo najčešće pojedinačno ili u malim grupicama.

Prostorni raspored opozicijskih stajališta / informativnost događanja na Cvjetnom trgu

Unatoč relativno dugom periodu pristupnog procesa¹⁴, teško da možemo govoriti o intenzivnom pokušaju „europeizacije“ društva ne samo prije nego i nakon ulaska u EU. Mitja Velikonja pretpostavlja da se taj vrhunac događa nekoliko mjeseci prije samog pristupanja, što dokazuje i svojim istraživanjem o medijskoj kampanji koja je provedena u Sloveniji u proljeće i ljeto neposredno prije petoga velikog proširenja EU-a, kada se zajednici pridružilo deset novih članica (postkomunističke zemlje) među kojima je bila i Slovenija. Iako je Vlada RH nedugo nakon početka pregovora (2005. godine) prihvatila *Nacionalni program RH za pridruživanje EU*, u okviru kojega se nalazi i komunikacijska strategija o informiranju građana o pristupnom procesu, u periodu od 2011. do ulaska 1. srpnja 2013., na koji se odnosi ovaj tekst, gotovo ništa od strategijskih prijedloga nije provedeno. Planirana je organizacija „Nacionalnih foruma za pristupanje Hrvatske Europskoj uniji“ u svakom gradu, na kojima bi sudjelovali sudionici pregovora, novinari, sveučilišni nastavnici te osobe iz javnog života koje posjeduju nešto više znanja o procesima europske integracije (Grubiša 2012:61). Kroz diskusije bi se zainteresiranim stanovnicima objasnila pristupna politika te se ponudili odgovori na postavljena pitanja i otvorio prostor raspravi. Ukupno je održano svega nekoliko takvih foruma. Ovo je samo jedan primjer koji govori o manjkavosti sustavne kampanje za informiranje građana o EU-u, posebno izvan glavnoga grada. Jedan od provedenih oblika informiranja jest turneja EU-busa koja je obuhvatila deset gradova (2006. – 2009.). U svakom je gradu pripremljen službeni program u trajanju od nekoliko sati koji se uglavnom sastojao od govora te simboličnih „susreta“ gradskih čelnika s europskim izaslanicima.

Vratimo li se na tren u urbani krajolik, simboličan odraz nepostojeće kampanje možemo pronaći u lokaciji Informativnog ureda Delegacije Europske unije, smještenog nedaleko od centra. Njegova medijska nevidljivost utjelovila se i u njegovoj neuočljivosti u prostoru, gdje se skromno nazire iza bogatih krošnji uličnih platana. Drugog srpnja, dan poslije službene proslave ulaska Hrvatske u Europsku uniju koja se održala na Trgu bana Jelačića, nekoliko stotina

¹⁴ Republika Hrvatska je 21. 2. 2003. godine podnijela zahtjev za pristupanjem Europskoj uniji. Proces je završen 1. srpnja 2013. kada je Hrvatska postala 28. punopravna članica Europske unije.

metara dalje, otvorena je tzv. Kuća Europe, tj. Europski parlament – Ured za informiranje u Republici Hrvatskoj. Netransparentnost oko izgradnje, skrivenost zgrade iza građevinskih konstrukcija te nepoznavanje građana konkretne svrhe zgrade za vrijeme izgradnje metaforički ukazuju na skrivenost cijelog pristupnog procesa sve do njegove kulminacije u obliku velebne proslave ulaska u Europsku uniju i službenog otvorenja Kuće Europe. Ponavljanje obrasca netransparentnosti oko izgradnje Kuće Europe i istoimenog trga ispred zgrade i kronični nedostatak kvalitetne javne rasprave predstavljaju najbolji ili pak nikakav odgovor na pitanje jednog kazivača vezano uz Cvjetni trg: „*treba li nam taj shopping centar baš u sredini trga ili grad pripada ljudima*“ (kurziv dodala autorica).¹⁵

Za razliku od slovenskog primjera, u kojemu je svako zatvoreno pristupno poglavlje bilo odobreno od strane parlamenta i predstavljeno široj javnosti (Lajh Krasovec 2007:52), u Hrvatskoj se u medijima govorilo isključivo o temi određenog poglavlja bez analize razlika prije/poslije. Ostatak medijskog prostora koji je bio posvećen EU-u odnosio se na govor o europskim fondovima i ekonomskim analizama hrvatskoga članstva (Kolarić prema Ivanović 2011:8). Površnost informiranja nije prekinuta ni događajima koji su organizirani na Cvjetnom trgu. Zapravo bismo mogli zaključiti da su događanja na Cvjetnom trgu, na kojima sam osobno prisustvovala, jednostavan prikaz cjelokupne kampanje; usputno službeno informiranje građana bez dubljih analiza. Jedan od razloga mogega sudjelovanja jest prikupljanje podataka o mogućnostima odlaska u inozemstvo – putem programa za studentske razmjene ili radi zapošljavanja. Zaduženi volonteri davali su mi razne publikacije s informacijama i internetskim stranicama na kojima ih mogu pronaći. Na konkretna pitanja o životnim troškovima, studentskim pravima i programima te iskustvima razmjene nisam dobila odgovore. No, prema kazivanju jedne osobe, ne dijele svi razočaranje razinom informiranja na ovakvim događanjima:

Volim ovdje [Cvjetni trg, op. a.] dolaziti svaki vikend pa obratim tu i tamo pažnju na to što se na trgu organizira.

¹⁵ Na temu izgradnje Trga Europe, urbanist Saša Šimpraga napisao je nekoliko tekstova, od kojih navodimo samo dva <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/bilo-kuda-siladjin-svuda>, <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/trg-europe-post-festum>, pristup 23. 8. 2013. Potencijalna relacija Trg Europe – Trg bana Jelačića – Cvjetni trg, predstavlja otvoreno pitanje koje još treba istražiti.

Ma gužva mi je pa nisam ništa pretjerano ispitivala. Pokupila sam te neke papire i biltene, ima internet-stranica pa onda to sama pogledam ak me nešt' baš zanima. Kćer mi je u medicinskoj školi pa me najviše zanima kakve su joj mogućnosti da ode van raditi, više zbog iskustva... (Snježana, medicinska sestra)

Potencijalnu razliku u pristupu uočavamo u razdoblju neposredno pred referendumom, 22. 1. 2012. godine. Jedan je od takvih događaja onaj opisan na samom početku rada. Tadašnja novoizabrana ministrica vanjskih poslova i europskih integracija Vesna Pusić na štandu s logom svoje stranke, Hrvatske narodne stranke – liberalni demokrati, stajala je okružena znatiželjnim ljudima i novinarima te odgovarala na postavljena pitanja. Do tada to nije bio čest prizor. Obraćanja političara i predstavnika EU-a na ostalim događajima bila su uglavnom u kontroliranim uvjetima, tj. pristup običnih građana govornicima je bio ograničen, sukladno tome i mogućnost postavljanja pitanja. Iz cijelog se događaja mogla uočiti zakašnjelost takvog pristupa. Kod nekih se građana već stvorila rezignacija u odnosu na cijeli proces zbog osjećaja da se beneficije koje omogućava Europska unija u postojećoj društvenoj situaciji ne mogu iskoristiti. Različita svakodnevna okruženja, situacije i problemi predstavljaju jaz između kodiranja poruka od strane političara i njihovih dekodiranja od strane građana (Hall 2006). Jedan od kazivača sročio je to na sljedeći način:

Veli Pusićka, za mlade ljude, veli – moći ćete studirati vani, mobitelizirat jeftinije i bez vize napolje. E sad, pazite koji je to antagonizam, koja je to..., koja je to, ja ne znam... paradoks. Neko iz Jastrebarskog ne more studirati sad u Zagrebu jer nema novaca, a tatini sinovi studiraju sada i onda će studirati po Pragu, Beču i kaj ja znam, Londonu. Drugo, vize; ako ja idem u Ameriku, treba mi viza, idem u Veleposlanstvo, napravim vizu, j*** ga. Mobitelizirat će bezveze. Ako ja nekog zovem u Španjolsku, ja ću ga zvat bez obzira kol'ko dođe jer ne zovem bezveze. I kaj, kaj je ona s tim rekla? Unija, kaj je ta Unija. (Ništa, ništa... – odgovara njegov kolega) (14. siječnja 2013. godine) (Jasen, umirovljenik)

Analizom prikupljenih kazivanja postupno se otvaraju nizovi interpretacija i značenja ovog trga u osobnim memorijama kazivača. Naracije su se najčešće odnosile na sjećanja o prošlosti trga ili ugođaj svakodnevnog bivanja na njemu (susreti, potreba za izlaskom i druženjem, doživljaji različitih događanja i sl.). Referirajući se na Cvjetni trg, kazivači otkrivaju svoju sadašnju poziciju uspoređujući je s prošlošću. Ova usporedba nerijetko rezultira stvaranjem „umišljene tradicije“ (Brumen 2001), tradicije koja prošlost prikazuje kao humanu, moralnu, ispravnu, u odnosu na svakodnevicu u kojoj to teško pronalaze. Kod nekih je ona izazvana gubitkom vlastitog položaja u financijskoj „hijerarhiji“ korisnika trga:

Prije nije bilo interneta, nije bilo svega, više se razgovaralo ovako, *face to face*... Ideš Cvjetnim, šetaš Bogovićevo na Jelačić i tamo te čekaju tvoji (prijatelji, poznanici, op. au.)... Sad tu po Bogovićevoj po terasama sjede ovi dečki što igraju nogomet, ovi nogometaši, ako imaš da za jedno pivo daš 22 kune, a za jednu kavu 16, onda sjedi, ja nemam. Nekome to nije ništ, ko igra nogomet... Sad ljudi ne samo da nemaju prostora, nego nemaju ni novaca da negdje tu sjednu... Opet je samo za elitu... (Milan, umirovljenik)

Neki u promjenama otkrivaju tendencije k bezličnosti prostora koja uništava njegovu privlačnost:

...Problem je u tome što gradovi sve više liče jedni na druge, što se uniformiraju i što globalizacija donosi uvijek iste marke, iste modele, iste centre, svi su oni građeni po istom modelu, dakle kada nestane granica s Europskom unijom, prolazeći, vozeći se automobilom vi nećete znati ni u kojoj ste zemlji, je l... Ja tom društvu ne pripadam i nemam tu što raditi... (Stanko, fotograf)

Uzurpacija javnog prostora prema jednom od kazivanja već je ugrozila društvene odnose:

Taj Cvjetni trg, kako je nekad izgledao, koliko sam vidio na starim fotografijama, zaista je bio mjesto gdje se moglo prošetati, susretati ljude, a danas su svi mogući štandovi

tamo i ja bi više govorio o uzurpaciji javnog prostora u komercijalne, promotivne svrhe, i nemate jedan dan da netko tamo nešto ne nudi, ne promovira, a zapravo za ugodnu šetnju tu nema prostora... Ne mogu razgovarati jer su stalno promotivne aktivnosti, sve buči od glazbe... Naprosto nema mira tamo. (Sebastijan, student)

Raskrinkavanjem antropološke/etnološke potrebe za teritorijalizacijom kulture, odnosno poistovjećivanja prostora i kulture kao homogenih, utemeljenih i teritorijalno ograničenih (Rodman 1992), u promišljanjima mjesta i prostora u antropologiji (ali i drugim društvenim znanostima, vidi Šakaja 2011) sve se veći naglasak stavlja na procesualnost. Marc Auge (2001) definira antropološko mjesto kroz tri zajednička obilježja – kao identitetarna, odnosna i povijesna (2001:51). Iz narativa kazivača Cvjetni se trg pokazao kao identitetarno mjesto, referentna točka za promišljanje identiteta jer je nekima nezaobilazan dio svakodnevice. Pozicioniranje na određenome dijelu trga jednog od kazivača smješta u međuodnos s drugim, diskurzivno i značenjski različitim dijelovima trga, u odnosu na koje uključuje povijesnu dimenziju svojih dolazaka na trg, rekonstruirajući tako u obrisima i povijest samog trga, njegovu transformaciju u današnji izgled. Kazivač u odnosu na trg i ono što se na njemu događa pozicionira i definira svoju sadašnju situaciju – loše financijsko stanje koje ga čini isključenim iz nekih događanja, slabljenje društvenih veza te sve veći jaz između društvenih slojeva – elite/uključenih i onih drugih/isključenih. Ključan uzrok ove promjene, prema daljnjim iskazima kazivača, neuspješna je tranzicija. Na mikrorazini odnosa pojedinca i urbanog prostora iščitavamo refleksiju društvenih događanja s makropolitike razine.

Kazivanje studenta u kojem se spominje uzurpacija i komercijalizacija prostora te nepodnošljiva gužva odražava njegov negativan stav spram politike urbane obnove Cvjetnog trga. Ta je kritičnost simbolično pozicionirana u Varšavskoj ulici, jednoj od okolnih ulica koje vode do Cvjetnog trga. Upravo su tu, ispred kina „Europe“ (poznatog okupljališta intelektualaca, studenata i aktivista), aktivisti i građani 2011. godine kampirali kako bi spriječili početak izgradnje sporne podzemne garaže i cjelokupnog Centra Cvjetni. Kazivač je bio jedan od njih. Drugom kazivaču Cvjetni postaje neprivlačan zbog pripisane mu bezličnosti. Ta nam informacija

govori o potrebama kazivača za prostorom koji će biti originalniji u odnosu na ostale europske gradove. Kao umjetniku, fotografu koji je portretirao nekoliko europskih gradova, Cvjetni trg ne predstavlja izazov novoga, već potvrdu već viđenog i doživljenog. Velikim LED ekranom, postavljenim na jednu od bočnih zgrada, trg se još intenzivnije povezuje sa svjetskim metropolama. Jedan od natpisa ukazuje da se slični ekrani nalaze u Londonu i Berlinu, što nas uvelike približava centrima Europe. Ovakav sadržaj priziva duh kozmopolitizma i *europskosti* Cvjetnog trga – osjećaj da određeni trenutak dijelim s građanima Londona ili Berlina, da su naše svakodnevice ujedinjene putem ekrana.

Tendencije k *europskosti* pokazuju se i u analizi narativa oko izgradnje Centra Cvjetni (Radman 2012). Zajedno s idejom napretka to se značenje u ovaj projekt upisivalo od samih početaka. Jedna je od metoda i isticanje *europske* biografije glavnog arhitekta. Hibridni identitet smješten između Zapada i Istoka arhitektu Borisu Podrecci je donio prosvjetiteljsku ulogu nositelja *europskih vrijednosti* (ibid.). Njegovo hrvatsko porijeklo, pa stoga i podrazumijevano poznavanje situacije, daje mu legitimitet za unošenje promjena. Na Cvjetnom trgu možemo detektirati i brojne druge karakteristike koje naglašavaju njegovu uključenost u suvremene urbane trendove¹⁶: proces gentrifikacije, privatiziranje javnog prostora pod krinkom rada za javno dobro (termini *javno* i *privatno* u suvremenom se kontekstu prešutno počinju sve više izjednačavati u korist potonjega, Gulin Zrnić 2013:44–49), naznake snažnijeg civilnog društva kroz djelovanje udruga koje su udružene pokušale spriječiti devastaciju trga. „Događajno preobilje“ (Auge 2001:34), koje spominje jedan od kazivača kao karakteristiku Cvjetnoga trga, omogućava nam i da kroz niz fragmenata stvaramo osjećaj bivanja u različitim simboličnim svjetovima (ibid.), npr. Zapada i Europe, u „zatvorenim svjetovima u kojima je sve znak“ (ibid.), koji se sastoje od skupa šifara „kojima neki znaju ključ pa ih mogu rabiti, ali ih svi priznaju, o djelomice fiktivnim, ali djelatnim cjelovitostima, o kozmologijama koje kao da su osmišljene etnologima za ljubav“ (ibid.). Brojna značenja koja trgovi imaju odraz su i brojnih osobnih svjetova kojima njihovi korisnici pripadaju. Kao što je prije napomenuto, svaki se od njih nazire u kazivanjima. Trgovi su stoga prostori u kojima se odvijaju kompleksni društveni odnosi

¹⁶ Praćenje tih trendova u medijskom je diskursu nerijetko bilo poistovjećeno s idejom napretka, vidi Radman 2012.

i procesi. Predstavljaju sistem reprezentacije tih odnosa, ali i njihov proizvod. Kao takvi su prvenstveno rezultat društvenih promjena, a ne njihov nositelj (Low 2000:180). Ideološka borba oko nedavnih preuređenja Cvjetnoga trg između napretka, modernosti i *europskosti* s jedne i atavizama socijalističkog mentaliteta kao znakova zaostalosti s druge strane (Radman 2012:236) čini trg i prijepornim mjestom (Low 2000, Low, Lawrence Zúñiga 2003, Čapo, Gulin Zrnić 2011). Osim na ideološkoj razini, pratiti su se mogli i mnogo konkretniji sukobi između različitih društvenih aktera – političari i kapitalisti vs. građani, aktivisti, stručnjaci (Svirčić Gotovac i Zlatar 2008).

Procesualnost upisivanja značenja

Nakon spomenutoga prostornog obrata u antropološkom promišljanju mjesto i prostor prestaju biti pozadine (Low, Lawrence Zúñiga 2003) i neutralne rešetke („neutral grid“ Gupta i Ferguson prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:10) te postaju esencijalni dio teorija i istraživanja. Društvenopolitičke i kulturne promjene se kroz procese društvene proizvodnje i društvene konstrukcije prostora (Low 2000, 2006) upisuju u našu prostornu svakodnevnicu. Proizvodnja prostora podrazumijeva „sve one faktore – društvene, gospodarske, ideološke i tehnološke – čija je namjera fizičko stvaranje materijalnog okruženja“ (Low 2006b:92). Društvena konstrukcija prostora odnosi se na „fenomenološko i simboličko iskustvo prostora koje se posreduje društvenim procesima kao što su razmjena, sukob i kontrola“ (ibid.). Društvena se proizvodnja više odnosi na službene struje koje imaju utjecaj na oblikovanje prostora, dok se kroz promatranje društvene konstrukcije uočavaju one svakodnevne prakse koje predstavljaju „pučki odmak od političke prinude“ (Rihtman Auguštin 2000:37). Namjera ovog teksta bila je razotkriti vlastito stvaranje nove konstrukcije nekoga prostora. Ono proizlazi iz sudjelovanja i praćenja brojnih događanja vezanih uz Europsku uniju, koja su bila smještena na Cvjetni trg. Odabir Cvjetnoga trga kao lokacije za proslavu 20. obljetnice priznanja Hrvatske, koju je organiziralo Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija 15. siječnja 2012. godine, potvrdio je sve moje dotadašnje tendencije. Proslava je održana tjedan dana prije referenduma za pristupanje Europskoj uniji. Eksplicitni proeuropski karakter ove proslave čini Cvjetni trg sasvim legitimnom lokacijom. Većina je političara u svojim govorima pozivala građane da se pozitivno izjasne na predstojećem referendumu o ulasku u

Europsku uniju¹⁷. Hrvatski predsjednik Ivo Josipović tom je prigodom izjavio:

Hrvatska je danas bolja zemlja, zemlja demokracije u kojoj je moguće iznositi različita mišljenja, pa tako za i protiv ulaska u EU. Na referendumu se ne odlučuje samo je li nam dobro, nego želimo li u budućnosti bolju Hrvatsku.¹⁸

Ministrica vanjskih poslova i europskih integracija Vesna Pusić u svojem govoru također otvoreno navodi na pozitivno izjašnjavanje na skorom referendumu:

Da nam je netko davne 1992. rekao da ćemo danas biti pred vratima EU, ta bi ideja vjerojatno imala podršku sto posto građana... Puno je truda trebalo da se izgrade institucije i državna neovisnost te nam sada treba još jedan korak da stabiliziramo svoju zemlju, građanske vrijednosti i svoju budućnost na dugi rok.¹⁹

Na pitanje o razlozima odabira ove lokacije, iz Ureda glasnogovornika Ministarstva koje je proslavu organiziralo dobila sam sljedeći odgovor:

[n]akon prvotnih godina obilježavanja, odabrana lokacija postala je tradicionalna i građani su prepoznali događaje proslave Dana Europe kao dio Cvjetnog trga... kod odabira lokacije Cvjetnoga trga (za proslavu obljetnice međunarodnog priznanja Hrvatske, op. a.) nismo se vodili simbolikom već tradicionalnim odabirom mjesta na kojem smo uspješno organizirali dosadašnja događanja.

Ova je tradicionalnost u mojoj percepciji rezultirala konstruiranjem novog identiteta Cvjetnom trgu. Ipak, iako smatraju da građani „prepoznaju“ događaje vezane uz Europsku

¹⁷ O problematici ovog referenduma vidi Grubiša 2012.

¹⁸ <http://www.jutarnji.hr/zagreb--slavlje-20--obljetnice-medunarodnog-priznanja-republike-hrvatske/1000169/>, zadnji puta pogledano 20. 2. 2013. godine

¹⁹ <http://www.hns.hr/index.php/sample-sites-2/sredisnjica/2043-obiljeena-20-obljetnica-meunarodnog-priznanja-rh>, zadnji puta pogledano 20. 2. 2013. godine

uniju kao dio Cvjetnog trga, iz dopisa Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija možemo zaključiti da organizatori sumnjaju u potencijalnost te tradicije da preraste u čvrstu simboliku proeuropskog mjesta. Sam se odabir lokacije, s obzirom na sadržaje i frekventnost mjesta, može smatrati logičnim²⁰, no zbog važnosti ovoga političkog procesa čini mi se da bi prostor glavnoga gradskog trga ipak bio prikladniji. Smještanjem na glavni gradski trg događaj dobiva mogućnost da poprimi nacionalni značaj (o čemu je prije bilo riječi), a članstvo u Europskoj zajednici u najmanju je ruku ozbiljno pitanje o budućnosti zemlje.

Situacija je naposljetku razriješena smještanjem proslave ulaska u Europsku uniju 30. 6. 2013. godine na Trg bana Jelačića. Prostor Trga bio je ispresijecan ogradama oko nekoliko pozornica i tribine s visokim dužnosnicima. Građani svih uzrasta popunili su slobodni prostor kako bi uživo pratili višesatnu ceremoniju kojom se nastojalo istaknuti najreprezentativnije elemente naše kulture. Programom se Hrvatska trebala predstaviti Europi, ali i podsjetiti građane što u Europu unosimo. Sudbonosna sablja s Fernkornova Jelačića mirovala je te večeri okružena pozornicama, ogradama, reflektorima... od kojih nijedan nije podsjetio na njezinu prisutnost.

Zaključak

Uočavanje vlastite potrebe za prostornim refleksijama političke situacije potaknulo je potragu za narativima drugih korisnika Cvjetnoga trga i Trga bana Jelačića na temu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji. Ova dva trga tumačim kao prijeporne topose u kontekstu događaja vezanih uz ulazak Hrvatske u Europsku uniju. Potvrdu vlastitog značenja nisam pronašla među sugovornicima, nego među službenim instancama, medijskim i inim narativima vezanim uz taj prostor i temu. Raznolikost kazivanja samo ukazuje na polifoniju značenja koja se mogu pripisati nekom prostoru, u ovom slučaju gradskom trgu, odnosno na ono što Margaret Rodman definira kao multivokalnosti i multilokalnosti (1992). U svojim istraživanjima autorica je nailazila na različite priče povezane s istim mjestom u prostoru. Ponekad je to mjesto bilo teško raspoznatljivo osobi koja ga nije iskustveno proživjela. Određeno mjesto svojim

²⁰ Za neka je događanja ipak neprikladan, kao npr. malonogometni turnir za proslavu Dana Europe 2011., 2012. i 2013. godine.

značenjem može evocirati i druge krajeve, sažimajući tako u sebi slike povezane s lokacijama koje se nalaze miljama daleko. Boraveći na Cvjetnom trgu i prateći događanja koja je organizirala Delegacija EU-a u Republici Hrvatskoj, sam simbol Europske unije, modra zastava s dvanaest zlatnih zvjezdica koje čine krug, priziva osobne slike i sjećanja na bivanje u zemljama Europske unije ili pak na neku već stvorenu, nestabilnu i proizvoljnu ideju što to znači živjeti „europski“. Prostor unutar kruga stvorenog od zvjezdica kao da nas poziva da ga ispunimo nekih specifičnim, individualnim značenjem (Velikonja 2005:14). U njemu se mogu sažeti sve one asocijacije, pozitivne ili negativne, i znanja koja posjedujemo kako bismo stvorili vlastitu viziju „europske budućnosti“ te tako naposljetku pozicionirali naš boravak na zagrebačkome trgu u novome kontekstu bivanja članicom Europske unije. Europska priča samo je jedna od brojnih koje sam pronašla iza mramornih ploča, spomenika, terasa, cvjećarnica, crkve i svega drugoga što čini Cvjetni trg.

Literatura

- AUGE, Marc. 2001. *Nemjesta: Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Zagreb: Naklada DAGGK.
- BRUMEN, Borut. 2001. "Umišljena tradicija 'dobrih starih časov'". U *Zemljevidi časa*, ur. Zmago Šmitek i Borut Brumen. Ljubljana: Oddelek za etnologiju in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 193–207.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. "Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta". U *Mjesto/ Nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka nova etnografija, 9–65.
- GRUBIŠA, Damir. 2012. "Hrvatski referendum za Europsku uniju: anatomija zakašnjelog (ne)uspjeha". *Politička misao*, 49 (2):56–72.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2013. "Nema alternative'(?): urbane promjene u Zagrebu na prijelazu stoljeća". U *Hrvatska svakodnevnica: etnografija vremena i prostora*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 31–65.
- HALL, Stuart. 2006. "Kodiranje i dekodiranje u televizijskom diskursu". U *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda. Zagreb: Disput.
- IVANOVIĆ, Renata. 2011. *Analiza Komunikacijske strategije Vlade za informiranje hrvatske javnosti o Europskoj uniji i pripremama za članstvo*. Zagreb: GONG. <http://gong.hr/media/uploads/dokumenti/clanci/20110524KomunikacijskastrategijeVladeoEUstrucnaanaliza.pdf> (pristup 20. veljače 2014.).
- LAJH, Damjan i Alenka KRASOVEC. 2007. "Referendum o ulasku Slovenije u Europsku uniju: međunarodni komparativni pogled". *Politička misao*, 44 (3):45–65.
- LOW, M. Setha. 2000. *On the Plaza*. Austin: University of Texas Press.

- LOW, M. Setha i Denise LAWRENCE ZÚÑIGA. 2003. "Locating Culture". U *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence Zúñiga. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing, 1–47.
- LOW, M. Setha. 2006a. "Teorijsko promišljanje grada". U *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 17–58.
- LOW, M. Setha. 2006b. "Smještanje kulture u prostor: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora na Kostarici". U *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 91–124.
- RIHTMAN AUGUŠTIN, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka Dvadeseti vek.
- RIHTMAN AUGUŠTIN, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.
- RODMAN, Margaret. 1992. "Empowering Place: Multilocality and Multivocality". *American Anthropologist*, 94 (3):640–656. http://publish.edu.uwo.ca/cornelia.hoogland/current_courses/teaching_material/multivocality.pdf (pristup 21. 6. 2012.).
- SVIRČIĆ-GOTOVAC, Anđelina i Jelena ZLATAR. 2008. "Akteri rekonstrukcije Cvjetnog trga u Zagrebu". *Sociologija i prostor*, 46 (1):53–76. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=39351 (pristup 19. 2. 2013.).
- ŠAKAJA, Laura. 2011. "Mjesto u diskursu humane geografije". U *Mjesto/ Nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 111–129.
- ŠIMPRAGA, Saša. 2013. "Bilo kuda, Siladin svuda". *H-alter*, 6. lipnja, <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/bilo-kuda-siladjin-svuda> (pristup 23. 8. 2013.).
- ŠIMPRAGA, Saša. 2013. "Trg Europe, post festum", *H-alter*, 9. srpnja, <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/trg-europe-post-festum> (pristup 23. 8. 2013.).
- VELIKONJA, Mitja. 2005. *EUROSIS – A Critique of the New Eurocentrism*. Ljubljana: Mirovni institut.

Where is Europe Situated in Zagreb?

Through analysing various events and rallies on two city squares, Flower Square (Petar Preradović Square) and Ban Jelačić Square, the author attempts to track the chronology of how she attributed meaning to these urban spaces. She endeavours to position the squares in the context of the intensive debate on the European Union in public/popular discourse during the period February 2011 to July 1st, 2013. Taking up the concepts of the social production of space and the social construction of space (Low 2006), the author elucidates the genealogy of potential symbolic interpretations of space on various levels of society. The analysis determined the following actors of interpretation: Government (the Ministries organizing specific events), the "users" of the squares, the participants in the events and their own interpretations. In line with the theory of Marc Augé, spaces are seen as identitarian, as relative and historical (2001). Through perceived

everyday forms of behaviour, the author tries to explain the suitability of certain spaces for certain types of event and the flexibility of spatial identities, which are contingent on numerous aspects of the current socio-political situation.

Špela Ledinek Lozej in Nataša Rogelja

VLOGA PREPRODAJALK MED OSREDNJO ISTRO IN OBALNIMI MESTI Z ZAČETKA 20. STOLETJA V PROCESIH REGIONALIZACIJE IN NACIONALIZACIJE ISTRE

Prispevek temelji na etnografski terenski raziskavi delovnih migracij v Istri ter analizi umetnostne, v prvi vrsti literarne pa tudi likovne in folkloristične produkcije, ki neposredno ali posredno interpretira Šavrinke, Šavrine in Šavrinijo in je imela ključno vlogo pri invenciji šavrinske identifikacije oziroma pri šavrinizaciji severnoistrskega podeželja. Današnje razumevanje Šavrinije izhaja namreč predvsem iz polpretekle literarne produkcije, osredotočene na istrske preprodajalke z jajci – Šavrinke. Etnografski podatki razkrivajo odtenke prekrivanja, prepletanja in razhajanja med stvarnimi preprodajalkami in umetnostno upodobitvijo(ami) Šavrink(e). V prispevku bo osvetljen proces oblikovanja šavrinske identifikacije na podlagi analize političnozgodovinskih, ideoloških in literarnih vplivov na življenjske izpovedi in istovetenja posameznikov. V ospredje so postavljeni Šavrinka, in sicer na eni strani kot stvarna oseba – preprodajalka z jajci med istrskim zaledjem in obalnimi mesti v prvi polovici 20. stoletja – in na drugi kot skozi literaturo oblikovan istovetenjski simbol v procesu formiranja severnoistrske identitete konec 20. stoletja, ter obdajajoči procesi nacionalizacije in regionalizacije severne Istre.

Uvod

Slovenska Istra. Ta del Istre se imenuje tudi Šavrinija. Hrvaški Istrani so nas vedno klicali: Šavrini, Šavrinke! Šavrinke smo med obema vojnoma in tudi prej hodile v spodnjo Istro; prišle smo tja do Učke, Pazina, Rovinja, Poreča, Limskega kanala ... (Me smo rekle: Gremo v Istro – čeprav smo živele v Istri.) [...] Šavrinke smo bile večne popotnice; tri, štiri dni so bile vse ceste, cestice in potke naše, in me njihove. Kolikokrat so nas čevlji ožulili do krvi, nam ranili pete in prste. In če smo hodile bose, je bila štorija podobna. Naši spremljevalci so bili zmerom isti: veter, burja, dež, vročina, mraz, pa tudi blažilna sapica in prelepa spomladanska ali jesenska jutra ... Če bi kdo napisal sto debelih knjig, še ne bi vsega povedal (Franca 1992:49–50).

Prispevek o vlogi preprodajalk med osrednjo Istro in obalnimi mesti v procesih regionalizacije in nacionalizacije Istre temelji na etnografiji¹ delovnih migracij v Istri v prejšnjem stoletju kot tudi na analizi fizičnogeografskih značilnosti območja, političnih okoliščin in literarne pa tudi likovne in folkloristične produkcije, ki neposredno ali posredno interpretirajo Šavrinke, Šavrine in Šavrinijo. Predvsem pa temelji na razlagi življenjske zgodbe ene izmed delovnih migrantk z območja severovzhodne Istre, ki se je v 20. stoletju ukvarjala s preprodajo med osrednjo Istro in Trstom.² Skoz življenjsko zgodbo posameznice, razloženo v sobesedilu fizičnogeografskih značilnosti in družbenozgodovinskih okoliščin, so v prispevku predstavljeni: 1. pomen materialnih okoliščin v identitetnih procesih; 2. aktivna vloga in položaj posameznika v procesih regionalizacije in nacionalizacije ter 3. fluidnost in spremenljivost identifikacij.

Večina razlag, ki se ukvarjajo s procesi regionalizacije in nacionalizacije Istre ter oblikovanja šavrinske identitete, si za osišče izbira analizo predvsem literarne pa tudi širše umetnostne upodobitve Šavrink, Šavrinov, Šavrinije in Istre (Baskar 2002a, 2002b; Brumen 2000; Mihelj 2006; Urbanc 2007, 2011). Seveda upravičeno, saj je lik Šavrinke navdihoval in pritegoval pozornost umetnikov, poustvarjalcev in zbirateljev ljudskega blaga, manj predstavitev pa se osredotoča na konkretne materialne okoliščine in življenje

¹ Raba besede etnografija se v sodobni antropološki in etnološki literaturi navezuje tako na nabor podatkov, zbranih ob kvalitativni terenski raziskavi, kot na specifično metodo oz. na skupek specifičnih kvalitativnih metod; v prvi vrsti opazovanje z udeležbo, izvedeno s strani raziskovalke/raziskovalca, in vzpostavljanje dialoga z opazovanimi akterji v obliki strukturiranih, polstrukturiranih ali nestrukturiranih intervjujev (več o etnografiji glej Hammersley in Atkinson 1995).

² Etnografija pričujočega prispevka je bila zbrana v obdobju med letoma 1994 in 1996 (sporadično in kontinuirano pa sva dokumentacijo zbirali do leta 2013), in sicer na podlagi pogovorov z (nekdanjimi) istrskimi trgovkami in njihovimi sorodniki iz Boršta, Dola, Gračišča in Kubeda, njihovimi odjemalci v Istri, v Kaldirju in na Vrhovščini, v pogovorih s pisateljem Marjanom Tomšičem, kiparjem Jožetom Pohlenom, predstavnico kulturno-umetniškega društva Šavrin inu anka Šavrinke, Marijo Knez, predstavnico društva Šavrinske pupe en ragaconi, Rožano Koštial, ter na podlagi stvarne izkušnje pešačenja po krožni trgovski poti med Gračiščem, Vrhovščino nad Buzetom in Trstom med 14. in 18. julijem 1995. V interpretacijo so bili pritegnjeni tudi zapisani spomini Marije France (*Šavrinske zgodbe* 1, 2 in 3). Slednji so primerljivi etnografsko dokumentiranim pričevanjem, tako avtoričinim kot tudi pričevanjem drugih sogovornic iz severovzhodne Istre. Vprašanje je, v kolikšni meri velja *Šavrinske zgodbe* razumeti kot etnografijo in v kolikšni meri kot literaturo. Vsebinska primerljivost z intervjuji z drugimi istrskimi delovnimi migrantkami priča o tem, da so *Šavrinske zgodbe* lahko tudi zanesljiv etnografski vir, seveda ob upoštevanju širšega konteksta umetniških in folklornih upodobitev Šavrink ob izteku 20. stoletja, v času njihove popularizacije v Sloveniji.

posameznikov, ki so odigrali pomembno vlogo pri oblikovanju literarnih, likovnih in folklornih podob Šavrinke ter regionalnih in nacionalnih identitet. Vloga posameznikov kot tudi pomen materialnih okoliščin v zgoraj naštetih raziskavah sicer nista bila neposredno zanikana, marveč zgolj spregledana in neizpostavljena. Pričujoči prispevek ne želi zmanjšati pomena literarnih, političnih in drugih javnih diskurzov, marveč želi v mozaik nacionalizacije in regionalizacije Istre dodati tezo o aktivni vlogi posameznikov v procesih vrednotenja krajine ter pomenu materialnih okoliščin pri oblikovanju podob. V prvem koraku tako predstavlja življenjsko zgodbo Marije France iz Gračišča, preprodajalke iz višjega, severovzhodnega dela Istre – danes domnevnega središča Šavrinije, ki je v osemdesetih letih 20. stoletja pod mentorstvom pisatelja Marjana Tomšiča začela sprva pripovedovati in pozneje zapisovati svoje spomine. Na podlagi življenjske zgodbe istrske preprodajalke v nadaljevanju razloživa preplet prizorišča oziroma materialnih okoliščin, interakcij posameznikov v teh okoliščinah, ter podob, ki so prispevale k šavrinizaciji istrskega podeželja. Pri tem se opirava na prispevek Milesa Richardsona z naslovom „Being-in-the-market Versus Being-in-the-Plaza: Material Culture and the Construction of Social Reality in Spanish America“ v zborniku *The Anthropology of Space and Place* (Low in Lawrence-Zúñiga 2003), ki je postavil metodološko podlago za koncept ‘(po)telesnega prostora’ (angl. *embodied space*).³ Proces, v katerem materialne okoliščine določajo situacijo, in način, kako ta povratno vpliva na materialne okoliščine, je Miles Richardson predstavil na podlagi treh komponent: 1. preliminarne definicije oz. materialnih okoliščin prizorišča; 2. interakcije, ki se dogaja na prizorišču; in 3. podob, ki se oblikujejo na podlagi materialnih okoliščin in interakcij ter dopolnijo preliminarno definicijo z novim občutenjem in umevanjem prostora (Richardson 2003:76). Na zadnji stopnji sicer vzajemnega procesa postane prizorišče upodobitev nastajajoče situacije ali, povedano drugače, družbena situacija postane fizično umeščena (Richardson 2003:85).⁴ Vzajemno medsebojno razmerje med prizoriščem, družbenimi interakcijami in podobami je v prispevku predstavljeno na podlagi fizičnogeografskega

³ Gre za prostor, (raz)umljen na podlagi tvorne telesne izkušnje. Podrobneje prim. Low in Lawrence-Zúñiga (2003:3) in tudi Muršič (2006:48–54).

⁴ Primerljivo je razmerje med materialnimi okoliščinami oz. prizoriščem ter družbenimi praksami in interakcijami povzel Matej Vranješ (2008:111).

orisa ter gospodarske in politične umestitve trgovske poti med Istro in Trstom, družbenih interakcij in nastajajočih podob na in ob trgovski poti v 20. stoletju.

Življenjska zgodba Marije France iz Gračišča

Marija Franca je bila rojena 5. februarja 1907 v Gračišču pri Babičevih. Otroštvo z osmimi sorojenci je preživela pod skupno streho s starimi starši, z družinami treh očetovih bratov ter s samskim stricem. Pri Babičevih so se ženske ukvarjale s peko kruha za trgovine, gostilne in splošno porabo, Marijin stari oče in oče pa sta bila cestarja. Osnovno šolo je obiskovala deloma v slovenskem in deloma v italijanskem jeziku. Prvega šolskega dne se Marija spominja takole:

Živo se spominjam, kako je bilo prvič v šoli. Nihče me ni spremljal. S sosedovimi otroki sem šla v šolo in tam čakala. [...] Učilnica je bila majhna, v njej smo se stiskali kot ribice. V osnovni šoli sem imela najboljšo oceno. Učitelj je nosil mojo tablico po razredu in govoril sošolcem, naj me posnemajo (Franca 1992:32).

Pred poukom je morala Marija gnati živino na pašo, spotoma je nabirala kostonje. Z denarjem, ki so ga dobili s prodajo, so starši kupili obleko in obutev za zimo. Vsakokrat, ko so peljali kostonj v Trst, so vzeli enega od otrok s seboj. Marija je preštevala dneve in noči, kdaj bo prvič na vrsti. Po prvi svetovni vojni, ko so v Istro prišli Italijani, je Marija začela služiti kruh sama. S štirinajstimi leti jo je skupaj s starejšo sestro Ano v Istro pospremil oče. „Najina naloga je bila kupovati jajca in prodajati blago, kupljeno v Trstu. Oče nama je dajal nasvete o poštenem trgovanju. S tem delom sva nadaljevali vrsto let“ (Franca 1992:32). Drugi bratje in sestre so po končani šoli prav tako sami začeli služiti denar. Sestre Tonca, Francka in Danica so bile šivilje, Karlina je služila v Trstu, Kristina je zbirala mleko in ga prodajala mlekaricam iz Rižane in Sv. Antona, brata pa sta delala doma. Marija je trgovala z ljudmi na Vrhovščini, v vaseh nad Buzetom:

Hrvaški Istrani so nas brez izjeme lepo sprejeli. Bili so dobri in gostoljubni, še posebej z nami začetnicami. Nudili so nam hrano in prenočišče. Če ni bilo drugega, smo spale

na seniku. Presrečne smo bile, da smo tudi me našle svoje ljudi. Od takrat naprej smo hodile vsak teden po istih vaseh (Franca 1990:4).

Sprva je tovorila na glavi, v *plenierju*, že pred poroko pa si je kupila osla. „Imeti osla, *plenier* in to šavrirsko obrt je pomenilo tolik, kot danes imet mercedes“ (Franca 1992:50). Leta 1927 se je omožila z Jožefom Franco iz sosednje hiše, kamor se je že prej poročila starejša sestra Ana. Z Jožefom sta imela štiri otroke: Marijo, Ivana, Jolando in Cvetka. Jožef je delal na domači kmetiji in hodil na *žurnade* k večjim kmetom, Marija pa je hodila v Istro. S primožitvijo v družino Franca je Marija postala snaha Jožefove mame, Ivane Franca, ene prvih gračiških preprodajalk, ki so hodile trgovat v osrednjo Istro. Marija in njena sestra Ana sta izmenično zbirali jajca, občasno pa tudi piščance, mesnine in žganje, jih tovorili in preprodajali v Trstu ter si pomagali pri varstvu otrok.

Med drugo svetovno vojno je ovdovela. Ker je imela v lasti nekaj zemlje, ni dobivala nakaznic in siceršnje državne socialne podpore, zato je kljub novo nastalim okoliščinam z mejami, s predpisi in carinami spet začela trgovati. Z oslom je znosila češnje, pršut, jajca in druge pridelke do movraške železniške postaje in se nato z vlakom odpeljala do Pulja, Reke ali Pazina. S posebnim dovoljenjem je lahko občasno prečkala mejo s cono A in cono B Julijske krajine ter spotoma nesla prek meje preprodajalske artikle ter tako čez noč postala *kontrabantarka*, čeprav se njeno delo ni bistveno spremenilo. Leta 1947 je bila obtožena sodelovanja pri tihotapljenju ljudi prek meje in bila sedem mesecev zaprta v puljskem zaporu. Po vrnitvi iz zapora je začela pod vasjo graditi novo hišo, kamor so se preselili leta 1951. V petdesetih letih so se otroci odselili. Marija se je rodila v hiši, kjer je skupaj živelo sedemindvajset ljudi, sedaj, po petdesetih letih, je v Gračišču ostala sama. Prav zato je občasno še vedno odšla preprodajat. Z avtobusom se je peljala do Buzeta in nadaljevala peš do Vrhovščine. Kdaj pa kdaj sta jo zapeljali tudi hčerki. Na tržaških razprodajah, v magazinih in na *Ponterossu* je nakupila majice, kavbojke, spodnje perilo, blago, posodo in vse to odnesla v kraje, kjer je nekoč menjala petrolej in sukanec za jajca. Trgovala je do svojega osemdesetega leta, kljub temu da po prejemu moževe pokojnine in odhodu otrok preprodaja ni bila več ključnega pomena za njeno preživetje. Priložnostno je Istrane obiskovala do konca življenja. Poleg

sester v Gračišču namreč ni imela prijateljev. Te je našla med učitelji in učenci bližnje gračiške šole:

Ker je bil Koper daleč, avtobusnih zvez pa še ni bilo, vsaj ne toliko, kot jih je danes, so mnogi učitelji stanovali pri meni. Pogovarjali smo se o vsem mogočem. Spraševali so me o preteklosti. [...] Kasneje, leta 1979, je prišel na šolo Marjan Tomšič. Sedem let je živel v moji hiši in tu pisal. Ni bil zadovoljen, da šolarjem in njemu le pripovedujem. Pregovarjal me je, naj to tudi zapišem. Tako se je začelo (Franca 1995:13–14).

Učitelj in pisatelj Marjan Tomšič je Marijo spodbudil k pisanju. Leta 1990 je izšla njena prva knjiga *Šavrinske zgodbe*, ki sta ji sledila še dva dela. V njeno hišo so prihajali novinarji, učenci, dijaki in študentje. Časa je imela dovolj in sodobno zanimanje za Šavrinke jo je zabavalo. Marija je umrla na sv. Ano leta 1996 in je pokopana na kubejskem pokopališču (Ledinek in Rogelja 2000:21–35).

(So)ustvarjanje šavrinske identitete: preplet prizorišča, interakcij in podob

Prizorišče ali trgovska pot Marije Franca na fizičnogeografski, družbenogospodarski in politični karti

Vas Gračišče se nahaja na severovzhodnem, višje ležečem območju Istre na 300 m nadmorske višine. Od Trsta je oddaljena 23, od Buzeta pa 27 km. Pot, po kateri je v Istro hodila Marija Franca, vodi od Gračišča pod Kraškim robom proti Sočergi. Za današnjim hrvaškim mejnim prehodom se spusti po štrpedskem klancu proti Buzetu. Pred Buzetom (40 m nadmorske višine) zavije nekdanja Marijina trgovska pot na stransko cesto, ki se vzpenja proti Vrhovščini. Enourni vzpon vodi mimo Maruškov, Jagodičja in Marčeve njive ter doseže vršno plan pri zaselku Čelo. Pot se nadaljuje po danes asfaltirani cesti do vasi Sv. Donat, pred katero stoji kamnito znamenje (*pil*) z reliefom Križanega, in proti vasi Vrh, ki leži na 380 m nadmorske višine. Od tod vodijo poti proti okoliškim vasem Dol, Dobrovo, Klarići, Potoki, Medveje, Marčineško polje, Marčinegla, Paladini, Ščulci, Barušići, Luskići, Senj, Sovinjak in Sovinjaško polje, ki ležijo na ramenih, spuščajočih

se od središčnega Vrha. Krožna pot po zaselkih Vrhovščine je dolga približno 25 km.

Pot iz Gračišča proti Trstu vodi mimo Kubeda, se spusti proti Rižani, preči reko pri Mostičju in se zatem vzpenja proti Črnemu Kalu. Pred Črnim Kalom se spusti proti osapski *vali* ter vodi mimo Gabrovice in Ospa po ravni cesti proti nekdanjemu maloobmejnemu prehodu med Jugoslavijo in Italijo. Na italijanski strani se vzpne do Mačkovelj, od koder je že mogoče videti Trst s tržaško rafinerijo v ospredju. Od tod se spusti proti središču mesta, do ulic Tesi, Molino Vento in Bosco, kjer so bili v prvi polovici 20. stoletja hlevi za tovarno živino, ter dalje do nekdanjega maloprodajnega mesta na Garibaldijevem trgu s stebrom, na katerem je pozlačen kip Matere Božje. Celotna krožna pot, od Gračišča do Vrhovščine in nazaj ter do Trsta in nazaj, je dolga 125 km. Marija Franca je v obdobju med letoma 1920 in 1940 navedeno pot enkrat tedensko prepešala v treh ali štirih dnevih. Po drugi svetovni vojni je za del poti občasno uporabila avtobus. V primerjavi z opisano trgovsko potjo so bile poti škedenjskih krušaric ali mlekaric iz koprskega zaledja bolj urbane in bistveno krajše.

Interakcije ob trgovski poti

Marija Franca je v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja sama, s sestro ali skupaj z drugimi preprodajalkami iz Gračišča in bližnjega Kubeda enkrat tedensko navsezgodaj krenila proti osrednji Istri. Pred Buzetom so se preprodajalke razšle glede na mikrolokacijo stalnih strank. Na razpotjih so pustile *signade*, dogovorjena znamenja, s katerimi so ena drugi sporočile, v katero smer so šle. Preprodajalke so imele namreč stalne in zanesljive dobavitelje in odjemalce ter ustaljene poti. V vas so prihajale na dogovorjeni dan in ob dogovorjeni uri, ne glede na vremenske in siceršnje okoliščine. Stalne stranke so starejše sorodnice in znanke prepuščale mlajšim oz. so se v primeru nosečnosti, varstva otrok in bolezni nadomeščale pri odjemu in dobavi strankam. Ker so bile stranke na Vrhovščini pogosto še revnejše kot preprodajalke, so robo večkrat pustile ljudem na up, ti pa so jo postopoma odplačevali z jajci. V krajih nad Buzetom so stranke trgovkam nudile hrano, pijačo in prenočišče. Poleg trgovske mreže se je tako vzpostavila tudi mreža zaupanja in pomoči. Preprodajalke so v osrednji Istri prespale eno ali dve noči, se navsezgodaj zjutraj

odpravile proti domu ter se ob določeni uri sešle na dogovorjenem mestu pri Buzetu ali Motovunu.

V Trst so se preprodajalke iz Gračišča in Kubeda odpravile okoli polnoči, večkrat še isti večer, da so lahko do petih zjutraj prispele v mesto. Sestale so se na koncu vasi in skupaj nadaljevale pot proti Kubedu in Rižani. Prvi del je bil namenjen molitvi, zatem pa so pele, klepetale, opravljale, si pripovedovale šale, se smejale in dremale. V skupini trgovk so se tako na podlagi skupnih izkušenj hoje in trgovanja izoblikovale medsebojne podporne vezi. Pred vstopom v Trst so preprodajalke pregledali mestni tržni inšpektorji, ki so preverjali, ali tovorijo prepovedano blago, kot je bilo na primer žganje. Osle so pustile pri lastnikih hlevov, s katerimi je bilo dobro biti v dobrem odnosu, saj so jim ti posredovali informacije o prodajnih mestih in zaposlitvah. Nekateri so jajca in drugo robo prodale mlekaricam, te pa so jih skupaj z mlekom raznašale po meščanskih gospodinjstvih, druge so imele stalne odjemalce, pekarni in trgovine, kjer so lahko prodale večjo količino naenkrat, tretje so prodajale na drobno na različnih trgih in tržnicah. Ko so prodale jajca in nakupile, kar so jim naročile stranke in kar so potrebovali doma, so se pred odhodom včasih ustavile še v *betoli*, gostilni s cenejšo hrano. Iz Trsta so domačim, ki so jih nestrpno pričakovali, prinašale priboljške, otrokom krušno pecivo, moškim pa tobak in papir za cigarete.

S preprodajo jajc in nekaterih drugih artiklov med kraji okoli Buzeta in Motovuna ter Trstom in drugimi obalnimi mesti so se gračiške preprodajalke ukvarjale do druge svetovne vojne, ko je v povezavo med Trstom in Istro zarezala meja, sprva med cono A in B Julijske krajine, med letoma 1947 in 1954 med Jugoslavijo in conama A in B Svobodnega tržaškega ozemlja ter od leta 1954 med Italijo in Jugoslavijo. Novo nastalim mejam in administrativnim politično-upravnim spremembam v povojnem času ni uspelo v celoti izbrisati ustaljenih gospodarskih vezi ter uhojenih trgovskih poti. Posameznice so uhodile nove trgovske poti proti Pulju, Reki in Pazinu, s *kontrabantom* in posebnimi dovoljenji, prepustnicami, ki so omogočale prečenje meje, pa se je vsaj delno vzdrževala tudi stara trgovska povezava s Trstom. Marija Franca je tako po letu 1954 v tržaških *magacinih* nakupovala spodnje perilo, kavbojke, majice, jih sama ali s pomočjo v Trstu živečih družinskih članov pretihotapila preko jugoslovansko-italijanske državne meje in jih do Buzeta z avtobusom, naprej pa peš, odnašala v iste istrske vasi in hiše, kamor je

pred drugo svetovno vojno nosila sukanec, platno in milo. Namesto z jajci so ji tedaj plačevali z dinarji. Pogosto je na pot vzela tudi hčer in pozneje vnukinjo, nikoli pa sinov in vnukov.

V sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja preprodaja ni bila več ključna za preživetje, temveč je bila habitualizirana ekonomska in socialna praksa posameznic in je omogočala tako dodatni zaslužek kot tudi vzdrževanje poznanstev in obujanje spominov na življenje v prvi polovici 20. stoletja, med drugim tudi na prekupčevanje med istrskimi vasmi in obalnimi mesti. Obujanje spominov na obdobje preprodaje jajc in vzdrževanje socialnih stikov z ljudmi v osrednji Istri se je prek občasnih obiskov nadaljevalo tudi v zadnja desetletja 20. stoletja. Pri Mariji Franca so slednje še okrepili pogovori z učitelji gračiške šole, njenimi podnajemniki, predvsem srečanje in sobivanje z učiteljem in s pisateljem Marjanom Tomšičem. Sprva je spomine na prvo polovico 20. stoletja pripovedovala, pozneje pa jih je na pobudo Marjana Tomšiča zapisala v treh zvezkih *Šavrinskih zgodb* (Franca 1990; 1992; 1995). Sočasno je Marjan Tomšič izdal romana *Šavrinke* (1986) in *Zrno od frmentona* (1993), novele *Olive in sol* (1983) in *Kažuni* (1990) ter druga leposlovna dela, v katera je med drugim vtkal Marijine spomine. Plodno sobivanje med ovdovelo (nekdanjo) preprodajalko ter pisateljem je porodilo širši val zanimanja za (pol) pretekle potovke, med drugim je v Gračišču in bližnjih krajih začelo delovati kulturno-umetniško društvo Šavrinke inu anka Šavrini, ki je v uprizoritvah prepletalo in poustvarjalo tako stvarne dogodke iz spominov Marije Franca in nekaterih drugih preprodajalk kot tudi prigode iz Tomšičeve literature.

Podobe

Na podlagi zgoraj opisanih interakcij sta se v prvi polovici 20. stoletja med sovaščani oblikovali dve podobi trgovk. Prva podoba preprodajalke je bila podoba delovne, pogumne, fizično utrjene in neutrudne ženske, ki je zaslužna za preživetje in za priboljške pri hiši. Preprodajalke so bile zato zaželene neveste. Ženske, ki niso hodile v Istro, so jih občudovala, hčere in nečakinje pa so se poleg priboljškov veselile tudi občasnih odhodov v Istro ali Trst, kamor so jih s seboj jemale starejše sorodnice. Prenašanje obrti, predajanje in izmenjavanje pri strankah predvsem po ženski liniji – med taščami in snahami, tetami in nečakinjami, med sestrami in svakinjami ter

skupno tovorjenje prodajnih artiklov so krepili vezi med ženskami trgovkami, opolnomočili ženske in ustvarjali pozitivno žensko (samo) podobo. Kot je povedala ena izmed sogovork iz Kubeda ob naštevanju sovaščank, ki so hodile v Istro:

Čakajte, bomo čekirali od leti ... je bla Zelotka Ana, Urša, dve, Fecafolka tri, naša mati, štiri, pet ... Sinčevka šest, botra Vidka sedem ... u, jih je blo veliko ... je bla kšna bošca, ki ni bla sposobna za it, drugače je šlo vse, vse je žvrgolelo.

Na vprašanje, zakaj kakšna ni bila sposobna, je odgovorila:

Če ni znala računat, al če se ni čutla, razumeste? Če se ni čutla za it med ljudi. Ste mogla jemat glavo na pošti. [...] Slabe besede samo niste smela reč. In človek, če ni sposoben, če ni rojen za it po sveti, ga ne moreste... (Intervju, 12. 5. 1997).

Druga podoba je bila podoba prav tako močne, samostojne, razgledane, izkušene in komunikacijsko vešče ženske, ki dnevno sama odhaja od doma v istrsko divjino in tržaški blišč. Medtem ko je bila prva zaželena nevesta, se je druga gibala že na meji legitimnega. Etnografija tako priča, da so nekateri možje svojim ženam prepovedovali, da bi hodile od doma preprodajat.

Tudi v interakciji z Istrani iz osrednje Istre sta se prav tako oblikovali dve podobi preprodajalke.⁵ Šavrinke so bile po eni strani prebrisane trgovke, ki so „trdo glihale in pošteno plačale“ ter same, brez spremstva moža hodile po svetu. Etnografski podatki kažejo tudi na nedvoumno negativne konotacije, povezane s poimenovanjem Šavrinka in Šavrini, kot nama je povedala ena izmed trgovk iz Gračišča:

So nas oni krstili. Mi nismo niti znali, da smo će Šavrini. Zdaj smo Šavrini vsi. [...] So nam rekli Šavrinke, ma tudi po imenih. So imeli obzir. Kadar so klicali otroci mater, pač naj pride domov, je prišla Šavrinka, so me vprašali: Kaj čmo rečt, je prišla Šavrinka? So se bali, da bi se užalle. Ma neč,

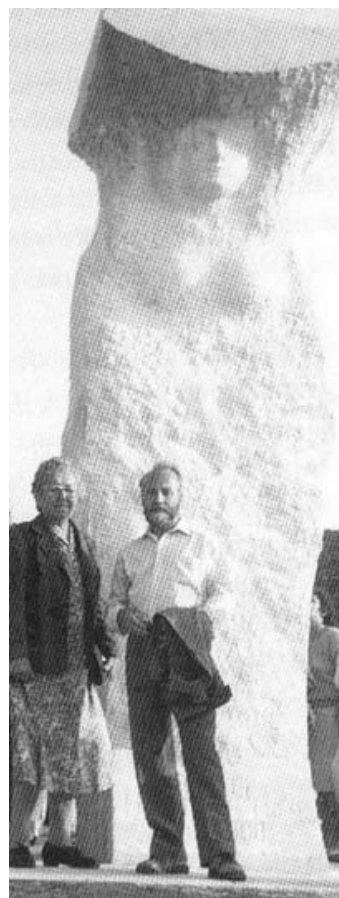
⁵ Prav stranke v osrednji Istri so preprodajalke (po)imenovali Šavrinke, ker naj bi bile, kot so povedali, iz Šavrinije (prim. navedbo na str. 4).

sem rekla. [...] So imeli obzir. Zaradi mene mi je prou, če mi reče Šavrinka, mi smo pristali, so nas spoštovali dosti (Intervju, 3. 12. 1994).

Na drugi strani so bile prav te Šavrinke zelo cenjene, saj so prinašale iz Trsta Istranom različne artikle in informacije, pogosto so jim pustile blago tudi na up in je tako ena revščina podpirala drugo (Franca 1992:49).

Orisane podobe preprodajalke so bile podlaga, na kateri so v drugi polovici 20. stoletja pisatelji, likovniki in drugi poustvarjalci, zbiratelji ljudskega blaga in pozneje pevske, kulturne in folklorne skupine oblikovali lik oziroma podobo Šavrinke. Pri tem so naglasili tiste elemente, ki jih je narekovala osebna naklonjenost in siceršnje družbene okoliščine: trpljenje (Kocjančič 1962), samostojnost, prefinjenost, pogum in eroticizem (Tomšič 1986), mogočnost in kariatidnost v upodobitvah kiparja in slikarja Jožeta Pohlana ter prebrisanost oziroma tako imenovano *furbavost*, ki je bila poudarjena v uprizoritvah lokalnih kulturno-umetniških društev.⁶

Slika 1: Marija Franca in Marjan Tomšič ob kipu Šavrinke Jožeta Pohlana v Hrastovljah ob petstoletnici poslikave cerkve (fotografija iz družinskega arhiva Jolande Lovrečič).

⁶ Podrobneje o vlogi literature pri reprezentaciji Šavrink prim. Mihelj (2006), pri reprezentaciji primerljivega fenomena aleksandrink pa Mihurko Poniž (2011).

Sklepna diskusija

V sklepnem delu se vračava k uvodoma zastavljenim vprašanjem; k vlogi materialnih okoliščin v identitetnih procesih, k aktivni vlogi posameznika v procesih regionalizacije in nacionalizacije ter k fluidnosti in spremenljivosti identifikacij.

Pomen materialnih okoliščin v procesih identifikacije

Nekateri raziskovalci šavrinizacije Istre se nagibajo k tezi, da je geografska in poklicna redukcija Šavrink na jajčarice iz jugovzhodnega kota Istre predvsem učinek posega književnikov in likovnih umetnikov, ki so oblikovali mikavno podobo Šavrinke. Ta je prerasla v simbol, na katerega se je oprl proces iznajdbe šavrinske identitete konec devetdesetih let 20. stoletja (Baskar 2002a:127). Tu predstavljena etnografija priča, da so bile za tovrstno redukcijo poleg literarne produkcije ključne neposredne materialne okoliščine, saj so se preprodajalke, ki so hodile v osrednjo Istro in v določenem obdobju res trgovale predvsem z jajci (pozneje tudi z drugimi artikli), prav tam srečevale s specifično rabo etničnega poimenovanja Šavrini. V nasprotju z mlekaricami, krušaricami in drugimi (pre)prodajalkami iz koprskega in tržaškega zaledja, ki niso zbirale blaga v osrednji Istri, ampak so bile vezane le na obalna mesta, so imele potovke iz Gračišča, Kubeda in okoliških vasi stik s prebivalci osrednje Istre; ti so jih imenovali Šavrinke, ker so bile, kot so pravili, iz Šavrinije. Dolgotrajna in naporna hoja – v opisanem primeru trgovke Marije Franca po 125 km dolgi krožni poti med Istro in Trstom – je bila stvarno dejstvo, na katerem so nekateri slovenski umetniki in poustvarjalci utemeljevali podobo o pogumnih, trpečih in herojskih Šavrinkah.⁷ Medtem ko pri Aloisu Spinčiču, avtorju zapisa o Šavrinki v devetem zvezku *Avstro-Ogrske monarhije v besedi in sliki* (Spinčič 1891:215), in pri Simonu Rutarju, avtorju knjige *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra* (Rutar 1896:175), konec 19. stoletja mobilnost in posredništvo med

⁷ Med (pre)prodajalkami iz severne Istre so slovenske umetnike gotovo najbolj fascinirale preprodajalke jajc, ki so v določenem obdobju hodile v osrednjo Istro po jajca in jih prodajale v Trstu in obalnih mestih. Fascinacija umetnikov nad Šavrinkami korenini, glede na pogovore avtoric z umetniki, tudi v dejstvu fizično in psihično napornega dela preprodajalk med osrednjo Istro in obalnimi mesti. Seveda pa preprodajalke z jajci (oziroma Šavrinke) niso bile izjema v širši podobi istrskih delovnih/trgovskih migracij; poleg severnoistrskih mlekaric, krušaric, kolačaric, pastirjev in trgovcev z drvami (Ravnik 1996; Titl 1965) so v Istri prodajali svoje pridelke, izdelke in storitve tudi moščeniški in brseški trgovci s česnom, rakaljski, oprtaljski in humski lončarji ter kastavski zidarji (Miličević 1976, 1987).

Istro in Trstom nista bila izpostavljena, se zdi, da sta bili za oblikovanje istovetenjske podobe v drugi polovici 20. stoletja prav mobilnost s pešhojo in stik s strankami v osrednji Istri ključni prvini lika Šavrinke. Premagovanje strahu, veliki fizični napori, nihanje med pozitivnimi in negativnimi konotacijami Šavrinke ter samostojno oblikovanje socialne mreže zunaj domače vasi je posameznicam omogočilo posebno vrsto vrednotenja prostora ter specifično samopodobo, ki se je deloma reproducirala tudi v liku Šavrinke, kot se je ta ustalil v drugi polovici 20. stoletja ter v spremljajočih procesih regionalizacije, nacionalizacije in folklorizacije.

Aktivna vloga posameznika v procesih regionalizacije

V procesu oblikovanja lika Šavrinke posamezniki niso bili zgolj pasivni prejemniki podob, ampak so imeli (in imajo) pri oblikovanju aktivno vlogo. Proces regionalizacije ni zgolj invencija, odkrivanje, prebujanje oz. reappropriacija identitete (Baskar 2002a:115) v smislu promocije oz. popularizacije šavrinske identitete s strani literarne in folklorne produkcije, lokalnih in zunanjih umetniško-kulturnih promotorjev ter specifičnih političnih okoliščin v devetdesetih letih 20. stoletja (Brumen 2000). Proces šavrinizacije deluje obojestransko, tako „od zgoraj“ kot „od spodaj“. Šavrinska identiteta se je oblikovala skozi interakcije oz. aktivnosti posameznikov (konkretno skozi preprodajo, tihotapljenje, pešačenje in poznavanje poti med Istro in Trstom), pripovedovanje, spominjanje, zamišljanje in zapisovanje; slednje v soustvarjanju s poustvarjalci, z etnologi, literati, s kulturnimi in turističnimi delavci in z novinarji. Prebivalci t. i. Šavrinije, predvsem pa same preprodajalke in njihova bližnja okolica (npr. lokalna kulturno-umetniška in folklorna društva ter turistične agencije), so pri tem soustvarjali topike, ki so našle svoje mesto tako v lokalnih okoljih (med samimi domačini, preprodajalkami in njihovimi družinami) kot tudi v oblikah širših deleženj idej (med turisti, obiskovalci in občudovalci Istre) o pogumnih ženskah, pristnih medčloveških odnosih, občutju izgubljene tradicije ipd. Z dejanjem kolektivne rabe idej so tako jajčarice kot tudi druge istrske preprodajalke ter lokalni prebivalci prevzeli aktivno vlogo promoviranja, realiziranja, estetiziranja, omejevanja in razmejevanja tako Šavrinije kot Istre.

Fluidnost in spremenljivost identifikacij

Kot so opozorili različni avtorji, so identifikacije fluidne in spremenljive (prim. npr. Drummond 1980) ter se (re)organizirajo glede na spremenljiva, pogosto kaotična razmerja med materialnimi okoliščinami, interakcijami in podobami. Proces regionalizacije in nacionalizacije v Istri ter oblikovanje podobe Šavrinke pri tem nista izjemi. Šavrinizacija dela Istre je bila, kot je zapisal Borut Brumen, v devetdesetih letih 20. stoletja proces slovenizacije oziroma nacionalizacije novopečene slovenske Istre (Brumen 2000:404), pozneje pa je bila povezana z afirmacijo podeželske identitete v opoziciji z obalnimi mesti (Baskar 2002a:130). Dandanes se zdi, da gre proces šavrinizacije v smeri fasaderstva⁸ turistične ponudbe ter da je nacionalno in ruralno-urbano razločevanje zasenčeno z romantiziranimi podobami stvarnih materialnih okoliščin iz življenja preprodajalk. Šavrini in Šavrinija so pri tem vnovič potisnjeni v ozadje, izstopa predvsem Šavrinka, tokrat v vlogi avtentičnega lika. Nedavno je Turistična razvojna agencija Autentica iz Kopra oblikovala poseben izletniški program „po poteh Šavrink“, kjer se je, kot pravi avtor članka v *Primorskih novicah*, „na poseben način poklonila liku Šavrinke“ (2011). V obalnih mestih Slovenije so na prodaj skulpture glinenih Šavrink, lutke Šavrinke ter razglednice s fotomontažo prizora z nekdanje trgovske poti. Sicer navajajo, da je Šavrinka lik iz specifičnega podeželskega okolja severovzhodne Istre, obenem in bolj izrazito pa delujejo kot nadregionalna podoba nostalgичnega iskanja izgubljenega časa in avtentičnega življenja, značilnega za mitično rekonstrukcijo občutja tradicije, izkoreninjene zaradi globalizacije (Selwyn 1996:2). Gre za iskanje avtentičnosti, kot jo je, aplicirano na turistično situacijo, teoretiziral ameriški sociolog Dean MacCannell (1976, 1992), ali zgolj za igranje s podobami v postmodernem svetu, kot je turistične spektakle opisal John Urry (1990).

Če sklenemo povedano in pripeljemo Šavrinko s „prizorišča na prizorišče“ – s prizorišča severovzhodnega višjega dela Istre, ki je bilo prizorišče preprodaje in interakcij, do prizorišča obujanja spominov in novih interakcij, ki je sicer še vedno umeščeno v severovzhodni višji del Istre in ga obenem že presega – vidimo, da je prizorišče, ki je bilo prej zgolj preliminarno definirano, postalo spričo interakcije

⁸ Aylin Orbaşlı proces ohranjanja podobe, ki se prilagaja turističnemu imaginariju, imenuje fasaderstvo (Orbaşlı 2000).

med specifičnimi posamezniki, kulturniki, turističnimi akterji in politiko meja popolna ekspozicija tega, kar se je dogajalo (preprodaja), oz. tega, kar se dogaja (proces šavrinizacije, fasaderstvo in iskanje avtentičnosti). Tako lahko na turističnem izletu po poteh Šavrink okusimo „merendo nekdanjih Šavrink“, obiskovalec lahko sreča domačinko, ki invocira preprodajalko z jajci. Na razglednicah lahko pokukamo v prizor iz življenja Šavrink ter naposled v stvarno krajino, kjer naj omenimo litopunktirano impozantno hrastoveljsko Šavrinko. Z besedami Milesa Richardsona: materialne okoliščine postanejo iz implicitne preliminarne definicije eksplicitne in dopolnjene, družbena situacija pa postane fizično umeščena (Richardson 2003:85), bodisi v obliki kamnite ali (za)igrane Šavrinke.

Šavrinka pri tem aludira na različna fizičnogeografska območja, od ožjega območja severovzhodnega dela Istre pod Kraškim robom, iz katerega so prihajale preprodajalke, pa do celotnega (današnjega) slovenskega zaledja Istre, kot tudi na različne imaginarne Šavrinije, v kateri je Šavrinka (lahko) podoba celotne ali pa zgolj ruralne oziroma avtentične Istre. Ob kaotičnem prežemanju prizorišča, podob, osebnih zgodb in političnih okoliščin, ki so oblikovali procese regionalizacije in nacionalizacije Istre, ne smemo spregledati vloge posameznika, v našem primeru trgovke Marije Franca.

Reference

- BASKAR, Bojan. 2002a. „Med regionalizacijo in nacionalizacijo: Iznajdba šavrinske identitete“. *Annales. Series historia et sociologia*, 12(1):115–132.
- BASKAR, Bojan. 2002b. *Dvourni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije (Knjižnica Annales, 29).
- BRUMEN, Borut. 2000. *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba / *cf. (Oranžna zbirka).
- DRUMMOND, Lee. 1980. „The cultural continuum: A theory of intersystem.“ *Man* 15(2):352–374.
- FRANCA, Marija. 1990. *Šavrinske zgodbe*. Koper: Fontana.
- FRANCA, Marija. 1992. *Šavrinske zgodbe 2*. Koper: Fontana.
- FRANCA, Marija. 1995. *Šavrinske zgodbe 3*. Koper: Fontana.
- HAMMERSLEY, Martyn in Paul ATKINSON. 1995. *Ethnography: Principles and Practice*. London – New York: Routledge.
- Intervju s Karlino Jakomin, 12. 5. 1997, Kubed (intervju vodili: Špela Ledinek Lozej in Nataša Rogelja).

- Intervju z Marijo Franca, 3. 12. 1994, Gračišče (intervju vodili: Špela Ledinek Lozej in Nataša Rogelja).
- KOCJANČIČ, Alojz. 1962. *Šavrinke pesmi*. Ljubljana: Ciril-Metodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS.
- LEDINEK, Špela in Nataša ROGELJA. 2000. *Potepanja po poteh Šavrinke Marije*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, 32).
- MACCANNELL, Dean. 1976. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books.
- MACCANNELL, Dean. 1992. *Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers*. New York: Routledge.
- MIHELJ, Sabina. 2006. „Transformations of Imagined landscapes: Istra and Šavrinija as Intercultural naratives“. V *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*, ur. Marcel Cornis-Pope in John Neubauer. Amsterdam in Philadelphia: John Benjamins publishing company, 364–373.
- MIHURKO PONIŽ, Katja. 2011. „Reprezentacije aleksandrinsk v prozi Marjana Tomšiča.“ *Dve domovini*, 34:47–62.
- MILIĆEVIĆ, Josip. 1976. „Istarsko pučko lončarstvo.“ *Etnološka tribina* 5–6:89–100.
- MILIĆEVIĆ, Josip. 1987. *Istarsko rukotvorstvo = Istrsko rokodelstvo* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- MURŠIČ, Rajko. 2006. „Nova paradigma antropologije prostora: Prostorjenje in človeška tvornost.“ *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 46(3–4):48–54.
- ORBAŠLI, Aylin. 2000. *Tourists in Historic Towns: Urban Conservation and Heritage Management*. London – New York: E & FN Spon.
- RAVNIK, Mojca. 1996. *Bratje – sestre – strniči – zermani: Družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri*. Ljubljana – Koper: ZRC SAZU – Lipa.
- RICHARDSON, Miles. 2003. „Being-in-the-market Versus Being-in-the-Plaza: Material Culture and the Construction of Social Reality in Spanish America.“ V *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, ur. Setha M. Low in Denise Lawrence-Zúñiga. Malden, Oxford, Carlton in Berlin: Blackwell Pub (Blackwell readers in anthropology, 4), 75–91.
- RUTAR, Simon. 1896. *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: Prirodnoznanški, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska (Slovenska zemlja: Opis slovenskih pokrajin v prirodnoznanškem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem obziru, 2).
- SELWYN, Tom. 1996. „Introduction.“ V *The Tourist Image: Myths and Myth Making in Tourism*, ur. Tom Selwyn. Chichester: John Wiley & Sons, 1–32.
- SPINČIĆ, Alois. 1891. „Volksleben der Slaven in Istrien.“ V *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* 9. Dunaj: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 208–230.
- TITL, Julij. 1965. *Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju*. Ljubljana: Lipa.
- TOMŠIČ, Marjan. 1983. *Olive in sol*. Koper: Lipa.
- TOMŠIČ, Marjan. 1986. *Šavrinke*. Ljubljana: Kmečki glas.
- TOMŠIČ, Marjan. 1990. *Kažuni*. Ljubljana: Kmečki glas.

- TOMŠIČ, Marjan. 1993. *Zrno od frmentona*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- URBANC, Mimi. 2007. „Contested Slovene Istria: A distinctive region of its own or merely part of a larger supranational region?“ *Die Erde*, 138(1):77–96.
- URBANC, Mimi. 2011. *Pokrajinske predstave o slovenski Istri*. Ljubljana: Založba ZRC.
- URRY, John. 1990. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- VRANJEŠ, Matej. 2008. *Prostor, teritorij, kraj: Produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko (Knjižnica Annales Majora).

The role of the woman traders between central Istria and coastal towns from the beginning of the 20th century in the processes of the regionalization and nationalization of Istria

The text is based on an ethnographic field study of labor migrations in Istria and on an analysis of artistic, particularly literary but also visual arts and folklore productions that directly or indirectly interpret the *Šavrini*, *Šavrinke*, and *Šavrinija*. These productions have played a key role in the invention of the *Šavrin* identification and had a pronounced effect on the countryside of northern Istria. Today's understanding of *Šavrinija* is derived primarily from the recent literary production that focuses on the *Šavrinke*, Istrian women who were selling home-produced eggs. Ethnographic data reveal nuances of overlapping, intertwining, and differences between the actual sellers and their artistic depictions. The text will highlight the process of creating the *Šavrin* identification based on an analysis of political, historical, ideological, and literary influences on the life stories and identification of individuals. The focus of this paper is on the *Šavrinka*, on the one hand an actual person from the Istrian hinterlands who in the first half of the 20th century was selling eggs in coastal towns. On the other hand, however, she functions as an identity symbol in the process of the creation of northern Istrian identity at the end of the 20th century. Examined are also the related processes of nationalization and regionalization of the northern part of Istria.

Barbara Riman in Vesna Markelj

„ŽIV HRVAT, MRTEV SLOVENEČ“: VPLIV MEJE NA PREBIVALSTVO NA PRIMERU OBČINE ILIRSKA BISTRICA IN KVARNERJA

Prispevek obravnava priseljevanje prebivalstva iz območja današnje občine Ilirski Bistrici na območje Kvarnerja in spremembe, ki so se pojavile po uvedbi državne meje leta 1991. Območje občine Ilirska Bistrica je tradicionalno zaledje Kvarnerja in skozi zgodovino je med njima obstajala zelo močna vez, ki se je prekinila z vzpostavitvijo državne meje. Prebivalstvo iz območja občine Ilirska Bistrica je tradicionalno gravitiralo k mestu Reka in širšemu območju Kvarnerja. Skozi zgodovino so bile prisotne tako trajne kot tudi dnevne migracije prebivalstva. Na Reko so se posamezniki naseljevali zaradi različnih vzrokov, na primer šolanja, zaposlovanja, zdravljenja itd. Poleg omenjenih razlogov so zabeležene tudi zelo močne vezi med prebivalstvom manjših naselji območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerjem. To so predvsem družinske in prijateljske vezi, ki so bile v preteklosti veliko bolj številčne in intenzivne. Z vzpostavitvijo državne meje med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško so številne predhodno omenjene povezave izginile in življenje prebivalcev na teh obmejnih območjih se je popolnoma spremenilo. Prebivalci območja občine Ilirska Bistrica so začeli gravitirati proti Kopru in Ljubljani.

Članek s pomočjo študije primere območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja prikaže vpliv slovensko-hrvaške državne meje na prebivalstvo, ki je preko kulturne, zgodovinske in tradicionalne vezi stoletja delovalo kot enoten prostor. Nadalje prikaže zgodovinske čezmejne povezave in procese, ki so z vzpostavitvijo državne meje prenehali obstajati. Prav tako so v prispevku ponazorjene nove oblike čezmejnega sodelovanja in procesi, ki so oživeli kot odziv na novo državno mejo. Poudariti je potrebno, da so čezmejni procesi vzdolž celotne slovensko-hrvaške meje podobni ali celo enaki, zato ta prispevek opozori na možnost za nadaljnje raziskave in odprta vprašanja, ki bi jih bilo potrebno raziskati tudi na drugih študijah primerov (npr. Metlika – Ozalj, Prezid – Babno polje).

Uvod

Današnje območje občine Ilirska Bistrica je bilo tradicionalno zaledje Kvarnerja, kjer so bile v dolgoletni zgodovini med obema območjema zabeležene izjemno trdne in intenzivne različne (družinske, izobraževalne, trgovske idr.) vezi. Leta 1991 so se z vzpostavitvijo državne meje med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško razmere močno spremenile. Novo nastala državna meja se je ostro zarezala v tradicionalno prepleten obmejni prostor. Reliefno

povzročene pomembne prometne poti, ki danes na več mestih sekajo mejno črto, so omogočale bolj ali manj nemotene stike med prebivalstvom na obeh straneh meje. Zato ne preseneča dejstvo, da je prav obmejno prebivalstvo po letu 1991 najbolj čutilo posledice na novo vzpostavljene meje. Treba je poudariti, da je meja obstajala že pred letom 1991, a je imela povsem drugačen administrativen in političen značaj. Ločevala je dve naciji in upravna sistema znotraj nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije, ni pa bila izrazitejša pregrada povezavam med prebivalci, oziroma je v vsakdanjem življenju niso čutili kot take. Takratno stanje slikovito opisujejo besede: „Doma smo bili tu in tam. Tu meje nikdar ni bilo“ (Prosen 2005: 129).

Raziskovalci so se tematike sprememb, ki so nastale zaradi vzpostavitve slovensko-hrvaške meje leta 1991, lotili v manjšem obsegu, kar je treba pripisati predvsem relativno mlademu nastanku meje. Meja je bila in je v širši javnosti v glavnem obravnavana kot politična meja, s poudarkom na tistih spornih točkah, ki že dve desetletji onemogočajo dokončno deliminacijo. V znanstvenih krogih pa je zaslediti največ etnoloških, jezikoslovnih, zgodovinskih, socioloških in demografskih študij,¹ večinoma opravljenih na posameznih odsekih slovensko-hrvaške meje. Med njimi sta bili največ raziskovalnega zanimanja nedvomno deležni območje Istre² in območje ob zgornjem toku reke Kolpe.³ Preostala območja so bila obravnavana le v manjšem obsegu in največkrat le na eni strani meje, predvsem slovenski. Študije vedno znova opozarjajo na pomembnost in tudi zapostavljenost prebivalstva obmejnih območij, medtem ko se v javnosti kot tudi v strokovnih krogih nanje prepogosto pozablja.

Prispevek obravnava primer občine Ilirska Bistrica, tradicionalno naravnega zaledja Kvarnerja, ki ju je politična meja po stoletjih povezav razdelila, opira pa se na številna vprašanja: Kako in na kakšen način je meja vplivala na odnose med ljudmi, posredno pa

¹ Tu lahko omenimo nekatere avtorje in publikacije: Repolus 1990; Belec 1996; Josipovič 1998, 2007, 2012; Kržišnik-Bukić 1999; Koščak 1999; Požeš 1999; Kerma 2001; Zajc 1999, 2003, 2006; Barbič 2004; Pavlokovici Kochi in Stiperski 2004; Pipan 2004; Zupanc 2004; Knežević Hočevar 1994, 1998, 1999, 2005; Urbanc 2007; Jelavić, Potkonjak in Rožman 2009; Berdavs in Kerma 2009; Berdavs 2010; Bognar in Bognar 2010; Kržišnik-Bukić in Josipovič 2010; Darovec in Strčić 2011; Popović in Radeljak 2012.

² Repolus 1990; Požeš 1999; Pipan 2004; Zupanc 2004; Urbanc 2007; Berdavs in Kerma 2009; Berdavs 2010; Josipovič 2012.

³ Knežević Hočevar 1994, 1998, 1999, 2005; Josipovič 1998.

tudi na odnose med lokalnimi državnimi organi do tedaj zelo močno povezanih območij? Na kakšen način so mejo sprejeli prebivalci obmejnih območij? Ali so lokalne in regionalne oblasti vplivale na to, da bi bila meja bolj prepustna?

Ključno vprašanje pričujočega prispevka je, ali je od leta 1991 do danes prišlo do sprememb v povezanosti prebivalstva današnjega območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja. Predpostavljamo, da je slovensko-hrvaška meja močno spremenila čezmejne vezi (družbene, ekonomske itn.), komunikacijo in navade obmejnega prebivalstva. Prispevek poudarja pomembnost meje in njenih posledic ter sprememb za obmejni prostor in njegovo prebivalstvo. Tako se ukvarja z zgodovino vezi med današnjima območjema občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja ter s prikazom sprememb, ki so nastale zaradi vzpostavitve državne meje. Posledično je v članku podana primerjalna analiza stanja čezmejne povezanosti obmejnega prebivalstva pred letom 1991 in po njem.

Analiza obstoječe literature o državni meji med Slovenijo in Hrvaško pokaže, da so nekatera znanstveno-strokovna dela deloma zajela tu omenjeno problematiko. Na tem mestu lahko v ospredje postavimo knjigo *Slovensko-hrvaško sosodstvo: Hrvatsko-slovensko susjedstvo* (2011), ki objavlja prispevke o obmejnem prostoru s posebnim poudarkom na Istri. Za pričujoči prispevek je pomemben prispevek Simona Kerme z naslovom „Nekateri družbeni in kulturno-geografski vidiki obmejnosti občine Ilirska Bistrica“ (2005: 411–424), v katerem avtor analizira različne aspekte migracij prebivalstva šestih mikrolokacij, ki so sestavni del občine Ilirska Bistrica. Prav tako je omembe vreden prispevek Dragice Prosen „Posledice vzpostavitve južne državne meje“ (2005: 126–138), v katerem avtorica obravnava vsakdanje težave, ki so nastale na obmejnem območju po letu 1991 in so vplivale na življenje prebivalstva na obeh straneh meje.

Poleg znanstvene in strokovne literature so nedvomno pomemben vir informacij prispevki novinarjev, ki so stanje obravnavanega obmejnega območja spremljali neposredno na terenu. Hrvaški novinarji te tematike niso prepoznali kot pomembne in se v osrednjih hrvaških (kvarnerskih) novicah zelo redko omenja. V nasprotju z njimi pa je bila za nekatere slovenske novinarje obmejna tematika tista, kateri so namenili največ svoje novinarske pozornosti. Novinar Tomo Šajn je s svojimi prispevki nedvomno izjemno pomembno

vplival na spoznavanje in razumevanje ilirskobistriškega obmejnega območja.

Poleg analize že obstoječe literature in novinarskih besedil sta v prispevku uporabljeni metoda analize ter komparacije in kvalitativna metoda.⁴ Metoda zajema življenjske zgodbe prebivalcev obmejnih krajev, ki podajajo daleč najbolj ilustrativno in realno sliko življenja ob politični meji in z njo.

Povezanost današnjega območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja do leta 1991

Zgodovinske vezi med današnjima območjema občine Ilirska Bistrica in Kvarnerjem so bile različne in pogoste. V preteklosti so različni politični dogodki močno vplivali na odseljevanje prebivalstva z današnjega območja občine Ilirska Bistrica na območje Kvarnerja. Migracije so potekale v različnih valovih; obdobja množičnih in trajnih migracij so z razvojem prometnih povezav zamenjala obdobja vsakdanjih in veliko bolj individualnih migracij. Vse do leta 1991 je v glavnem šlo za migracije iz smeri današnjega območja občine Ilirska Bistrica proti Kvarnerju in hrvaški obali.

Ob analizi priseljevanja prebivalcev z današnjega območja občine Ilirska Bistrica v Kvarner lahko poudarimo dva vzroka odhoda:⁵ ekonomski ter osebni in družinski vzrok. Ko govorimo o ekonomskih vzrokih izseljevanja v glavnem govorimo o večji možnosti zaposlitve in pridobitve boljšega dela, napredovanja ali vsesplošnega izboljšanja življenjskih razmer (pridobitev stanovanja itn.). Migracije z namenom

⁴ Metoda zajema življenjske zgodbe ter analizo pisnega in slušnega gradiva. Vse pridobljene informacije iz pogovora s starejšimi prebivalci obmejnih krajev hranita avtorici. Zaradi anonimnosti so posamezniki navedeni z inicialkami in letom, ko je bil pogovor opravljen.

⁵ Glede na tipologijo vzrokov migracij P. Klinar navaja naslednje: ekonomske, politične in vojaške ter osebne in družinske vzroke. V splošno opazovanje priseljevanja Slovencev na Hrvaško v 20. stoletju so zajeti vsi ti vzroki. V Kvarner pa so se posamezniki v glavnem priseljevali iz ekonomskih in osebnih ter družinskih vzrokov. Politični in vojaški vzroki priseljevanja Slovencev v Kvarner so bili bolj aktualni med letoma 1918 in 1943 in med drugo svetovno vojno, ko je bilo na Hrvaškem nekaj italijanskih koncentracijskih taborišč, kamor so bili odpeljani tudi slovenski zaporniki (Kovačić 1998; Janež 1988). Poleg teh splošnih vzrokov je treba omeniti tudi različne migracijske dejavnike, ki so vplivali na odločitev posameznikov za odhod iz domovine. Na prvem mestu lahko omenimo geografski položaj, ki je bil izrazito pomemben. Tako lahko poudarimo povezavo Jelšanskega podolja z Brdi, ki je bilo kot mikrolokacija bolj povezano z območjem Kvarnerja kot druge mikrolokacije današnje občine Ilirska Bistrica. Med preostalimi migracijskimi dejavniki lahko omenimo cestno infrastrukturo, cerkvenoupravno ureditev ter povezavo z določenim mestom prek že obstoječih sorodstvenih vezi. To so samo nekateri dejavniki, ki so med drugim vplivali na migracijske tokove med območjema občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja.

poroke, ustvarjanja družine, šolanja, zdravstvene oskrbe, nakupov in podobno pa spadajo v skupino osebnih in družinskih vzrokov migracij. Pri obeh skupinah vzrokov izseljevanja lahko trdimo, da gre za psevdo prostovoljne migracije.⁶

Vzpostavitev državne meje je močno vplivala na migracije. Nekaterе oblike čezmejnih migracij so bile po vzpostavitvi meje leta 1991 bolj drastično pretrgane in posledično tudi javno bolj izpostavljene, medtem ko so se druge čezmejne vezi (v glavnem prijateljske in družinske) prekinile bolj tiho.

Odhodi z območja občine Ilirska Bistrica v Kvarner z namenom iskanja boljše zaposlitve ali izboljšanja življenjskega standarda so bili v glavnem trajni. Posamezniki so največ odhajali v industrijski center Kvarnerja, na Reko. Govorimo lahko o določenih vzorcih izseljevanja. „Služit“ so odhajali predvsem starejši otroci iz večjih družin, moški in tudi ženske. Pogosta je bila praksa, da so moški ostajali v mestu, kamor so šli služiti, saj so se tam največkrat poročili in si ustvarili družine kar z domačimi dekleti. Ni bila redkost, da so za moškim nekaj mesecev po prihodu na Reko (ko so pridobili stanovanje) prišle tudi žene. V nasprotju z njimi pa so se dekleta po nekaj letih službe raje vrnile nazaj v svoj rodni kraj, kjer so se tudi omožile. Seveda pa so tudi primeri, da so se poročile v mestu, kjer so delale, in tako tam tudi ostale. Veliko je tudi primerov, ko so se na Reko priselile celotne družine (Riman 2011: 275).

V glavnem so odhajali na Reko in bolj redko v druga kvarnerska mesta. Po drugi svetovni vojni je bilo na Reki, ki je potrebovala delavce, zelo enostavno dobiti delo in tudi stanovanje. Tega se spominjajo tudi nekateri prebivalci obmejnega območja občine Ilirska Bistrica, ki so bili priče odhodov, ter tudi tisti posamezniki, ki so se na Reko priselili. Gospa, ki je prišla leta 1947, se spominja: „Mož je bil eno leto prej tu. Nismo planirali iti na Reko. Dobili smo stanovanje (...). Tedaj ni težko bilo dobiti stanovanje, ljudje so optirali“⁷ (D. F. 2008).

⁶ Vzroke migracij, ki jih navaja P. Klinar, pa je D. Josipovič združil in trdi, da jih je mogoče ločiti v dve veliki skupini, kot so prisilne migracije in (navidezno) prostovoljne migracije (psevdo prostovoljne migracije) (Josipovič 2006: 194–195).

⁷ Izseljevanje prebivalstva, ki je med obema svetovnima vojnama živelo na območju, ki je bilo sestavni del Kraljevine Italije, se je začelo že med drugo svetovno vojno oz. po kapitulaciji Italije (leta 1943). Izseljevanje se je nadaljevalo tudi po drugi svetovni vojni in v času podpisovanja pariškega mirovnega sporazuma. S tem sporazumom je bilo določeno, da prebivalstvo, živeče na območju, ki menjuje državo, lahko optira oz. lahko izbira med jugoslovanskim državljanstvom in ostane na ozemlju, ali obdrži italijansko državljanstvo in posledično zapusti ozemlje (Bertoša in Matijašić 2005: 230). Nekateri sodobni avtorji

Podobne spomine ima prebivalec Jelšan, ki pripoveduje, da: „... su neki baš otišli živjeti u Rijeku, osnivali obitelj. Tu je bilo teško naći posao, odlazili su za poslom, firme koje su imale mogućnosti su im dale stanove“ (A. M. 2007).

Vzroki priseljevanja na Reko so bili tudi osebne in družinske narave. Na Reko so posamezniki prihajali z namenom poroke oziroma ustvariti lastno družino, vendar v veliko manjši meri kot v primerih iskanja dela. Ker je bila Reka v povojnem času pomembno gospodarsko in kulturno središče, so bile pogostejše selitve z današnjega območja občine Ilirska Bistrica v Kvarner kot obratno.

Na splošno pa so v slovensko-hrvaškem obmejnem prostoru na območju občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja zabeležene zelo močne vezi tudi med manjšimi naselji. To so v glavnem družinske vezi, ki so se skozi zgodovino ohranjale predvsem z mešanimi porokami. Tako je opaziti močnejše povezave med določenimi naselji v obmejnem pasu. Na območju Ilirske Bistrice so takšne vezi prisotne med naselji Lisac in Sušak ter Novokračine, pa tudi med Rupo in Jelšanami, medtem ko so bila preostala naselja na območju današnje občine Ilirska Bistrica tradicionalno navezana na Reko in na naselja okoli nje, na Lovran, Opatijo, Volosko in druga (Riman 2011: 268–273). Z leti pa so se na tem območju pojavljale družinske in prijateljske vezi, ki so bile, in so še vedno, zelo številčne. Z nastankom nove meje pa jih je vedno bilo, in jih je še, zelo težko ohranjati.

V primerjavi s priseljevanjem posameznikov iz bolj oddaljenih slovenskih krajev v Kvarner je bilo z območja današnje občine Ilirska Bistrica manjše število primerov trajnih migracij. Trajno priseljevanje v Kvarner in predvsem na Reko se je zmanjšalo po drugi svetovni vojni, ko se je povečalo število posameznikov, ki so na Reko potovali dnevno predvsem iz mest, s katerimi je imela Reka na različne načine urejeno prometno povezavo. V tistem času je začelo naraščati število dnevnih migracij na delo in v šolo. Sčasoma pa so se začele razvijati tudi občasne (tedenske in mesečne) migracije, ki so bile bolj individualne in so temeljile na osebnih in družinskih vzrokih odhoda v Kvarner.

trdijo, da je opredeljevanje optantov zelo vprašljivo, tako kot opredeljevanje beguncev, pregnancev, izseljencev, prostovoljnih migrantov, saj so definicije preveč ohlapne in se trudijo generalizirati celoten tok migracije, ali pa so preveč zavezujoče, usmerjene na točno določene vrste migracij (Gombač 2005: 118–119).

Občasni prihodi na Reko so zabeleženi že od 15. stoletja, ko so trgovci prihajali in prinašali različne izdelke.⁸ V novejšem času pa je zabeleženo, da so do sedemdesetih let 20. stoletja slovenski kmetje iz Brkinov na reški trg z vozovi dovažali krompir, sadje (predvsem jabolka) in tudi drva za kurjavo (Malečkar 2005: 43). Hlev za živino je bil v Zametu, današnjem širšem mestnem središču. Sčasoma so vozove zamenjali tovornjaki ali osebni avtomobili.

Takoj po drugi svetovni vojni so imele nekatere reške industrijske panoge svoje tovornjake, nato pa tudi avtobuse, s katerimi so vozile delavce na delo na Reko in po končanem delu tudi nazaj v njihov kraj bivanja. Poleg avtobusov in tovornjakov je „obstajal (je) tudi delavski vlak, ki je vozil iz Pivke. Postaja je bila v Ilirski Bistrici in Mali Bukovici“ (T. Š. 2008).

Na železniško postajo v Mali Bukovici so prihajali ljudje iz okoliških obmejnih krajev kar peš ali s kolesom. Podobno je bilo tudi na železniški postaji v Šapjanah, kamor so prihajali delavci s kolesi ali peš tudi iz obmejnih slovenskih vasi. Delavski in šolski vlaki so bili sestavljeni iz tovornih vagonov, v katerih so bile klopi za sedenje, v kotu pa je bila kurilna peč (Z. Š. 2008).

V prvih povojnih letih je bilo veliko težav s prevozom z vlaki, predvsem ko je šlo za učence, saj so vozili samo delavski vlaki. Šolski vlak so organizirali v petdesetih letih 20. stoletja, ko je bilo število učencev, ki so odhajali na Reko v šolo, večje:

... ko nas je bilo več, pa smo dali svoje vloge na železniško podjetje in je vlak, tako imenovan šolski, prihajal z rednim vlakom Reka–Ljubljana, ki se je odklapljal v Bistrici in je šel nazaj dol na Reko. (T. Š. 2008)

Svojega vsakdanjega potovanja v šolo se danes spominja prebivalka Jelšan:

Sedmi razred sam se u školu vozila u Rijeku s kamionom.
U Rijeku sam odlazila i u osmi razred i to sam se vozila

⁸ Prav iz različnih trgovskih in ekonomskih vezi je razvidna zgodnja povezava med Reko in slovenskimi kraji. Iz reškega pristanišča se je izvažala kovina, ki so jo prinašali trgovci iz slovenskih krajev. S prodajo so se ukvarjali pretežno trgovci iz Ljubljane, Škofje Loke, Kamnika in Kranja, ki so po železo odhajali pogosto prek Ljubelja na Koroško. Potovanje od Ljubljane do Reke in nazaj je trajalo minimalno deset dni (Hauptman 1951: 32; Gestrin 1965). Zabeležen je tudi prihod različnih slovenskih umetnikov (Matejčić 1982: 530–531). Promet in trgovina sta se ponovno začela razvijati v drugi polovici 17. stoletja, ko je zabeležen tudi večji prihod prebivalstva iz današnjih slovenskih krajev (Lukežić 2007: 19–22).

vlakom. Svaki dan sam na biciklu 4 kilometra išla do Šapjana i potom vlakom u Rijeku... (M. A. 2008)

Svojih odhodov v srednjo šolo na Reki z delavskim avtobusom se spominja tudi prebivalec Jelšan, ki se je na Reki šolal v povojnem času:⁹

... v njo sem se vozil s kamionom, ki je bil pokrit s cerado in not so bile klupe. Kamion je vozil delavce „Jadran Rijeke“ iz Jelšan, Rupe, Novokračin in Sušaka. Dolenjci in drugi pa so delali v 3. maju. (...) Kmalu po koncu druge svetovne vojne pa so začeli voziti avtobusi. V Jelšane je dnevno šlo 5 avtobusov. Bilo je normalno, da se v teh avtobusih vozijo študenti in dijaki ... (I. A. 2008)

Nadaljuje:

Ceste do Rijeke su bile dobre, ali bio je stari kamion, tako da je cerada, kada je bila kiša, prokišnjavała i unutra smo imali otvorene kišobrane, da ne bi pokisnuli. Ljudi su počeli raditi u 7 sati, a meni je škola počela u osam, a došli smo u Rijeku oko 6.30 i onda sam na željezničkoj stanici spavao dok nije bilo vrijeme da krenem prema školi. (I. A., 2008)

Poudaril je, da je bilo najhuje, ko so delavci dobili plačo. Takrat so se na poti domov ustavili v več gostilnah in potovanje je trajalo dlje časa (I. A. 2008). Svoje avtobuse so poleg redne linije Autotroleja imela tudi podjetja, kot so: Građevinsko poduzeće Jadran, Slovenijales, Luka Rijeka itd. Na te avtobuse je bilo vezano območje naselij Jelšan, Dolenja, Novokračin, Sušaka, Staroda in Pavlice.

Nekateri starejši ljudje menijo, da mnogi odhodi na delo niso bili prostovoljni, saj je bila jugoslovanska politika tistega obdobja takšna, da se je težilo k industrializaciji, zato je moral vsaj en otrok iz vsake družine hoditi na delo v tovarno (T. Š. 2008). Zato lahko te delovne migracije okarakteriziramo kot že prej omenjene psevdo prostovoljne.

⁹ Zabeleženo je, da so se na Reki šolali številni pomembni ljudje, in to prav po drugi svetovni vojni, ko šolski in kulturni centri niso bili več redki. Kot ilustracijo lahko omenimo Rudija Šepica, gospodarstvenika (Podgrad, 15. december 1939), ki se je dve leti šolal na Ekonomski fakulteti na Reki (PSBL, sv. 15: 525).

Razlogi družinskih in osebnih vsakodnevnih ali občasnih (tedenskih, mesečnih) migracij z območja občine Ilirska Bistrica v Kvarner so bili različni. Šlo je predvsem za šolanje posameznikov, zdravljenje v reški bolnišnici, nakupovanje ali družinske in prijateljske obiske.

Posebno pomembna so bila potovanja k družinskim članom, ki so živeli na podeželju. Tako so ljudje z Reke prihajali v Šapjane ali Ilirsko Bistrico z vlakom in so nato pot k svojim sorodnikom v podeželska naselja nadaljevali peš. Pogosta je bila praksa, da so se člani družine na poti od železniške postaje do vasi usedli in spočili kar na kamnu. Že vnaprej je bilo določeno mesto, kje se bo družina spočila, prav tako pa je imel vsak družinski član določeno svoje mesto, kjer se je usedel (D. K. 2008). Premožnejši so po svoje družinske člane na železniško postajo prihajali z vozovi. Tako so na primer iz naselja Podgrad po svoje reške sorodnike hodili na železniško postajo v Šapjane (V. M. 2008).

Pogosti so bili tudi drugi načini transporta. Tako so na primer v povojnem času mladi odhajali na morje v Mošćeničko Drago (36 km zračne linije) s kolesi, ženske pa so peš odhajale na Reko prodajat domače izdelke in na poti domov v gozdu nabirale gobe ali gozdne sadeže.¹⁰ Omembe vredno je tudi vse do danes ohranjeno romanje na Trsat k cerkvi Matere Božje Trsatske.

Odhodi na Reko ali v druga naselja v Kvarnerju so včasih veliko pomenili in so danes za te ljudi pogosto povezani z veliko sentimentalnostjo in lepimi spomini. Iz povsem posebnega vzroka je na Reko na primer potovala gospa iz Kuteževega. Na Reki je kupila poročno obleko, njena mama pa je na dan poroke na Reko odšla po poročno torto (B. B. B. 2009).

Navedeni primeri trajnih in krajših migracij, podkrepljeni s pričevanji ljudi iz prve roke, so slikovit prikaz močnih zgodovinskih vezi med Reko, Kvarnerjem, manjšimi obmejnimi hrvaškimi kraji in današnjim območjem občine Ilirska Bistrica.

¹⁰ Predvsem med vojno, ko je na omenjenem območju potekala meja, se je razvilo tudi tihotapstvo. Ljudje pričajo o tem, da so v Kraljevino Italijo (kjer je bila med obema vojnama tudi Reka) tihotapili meso, nazaj pa so prinašali kavo in sladkor, ki sta bila v Kraljevini SHS zelo draga.

Vezi med občino Ilirska Bistrica in Kvarnerjem od 1991 do danes

Državna meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško je bila vzpostavljena leta 1991, ko sta obe državi razglasili samostojnost. Nova politična funkcija meje je vzpostavila novo politično realnost, ki je prinesla številne spremembe tako na državni kot na lokalni ravni. Tako je za Bistričane območje na drugi strani meje, s katerim so bili tradicionalno povezani, postalo z danes na jutri tujina. Meja se je najprej začela manifestirati prek selekcijskih pravnih mehanizmov, z uvedbo procedur na mejnih prehodih, omejevanjem gibanja na obmejnem območju in nadzorom čezmejnega pretoka oseb in blaga (Bufon in Markelj 2010: 482).

Meja je v prvi vrsti omejila gibanje na obmejnem območju, saj je popolnoma prekinila številne lokalne povezave (lokalne poti, makadamske poti, kolovoze, gozdne poti ipd.) med naselji na obeh straneh meje (Prosen 2005: 130). Stanje se je še dodatno zaostriло z vstopom Slovenije v Evropsko unijo (EU) leta 2004 in s poznejšo vzpostavitevijo schengenskega mejnega režima konec leta 2007. Konec leta 2006 in na začetku leta 2007 so v procesu vzpostavljanja schengenskega mejnega režima na številnih lokalnih cestah postavili zapornice. Zapornice so postavili predvsem na kolovozih in makadamskih cestah in tako lokalnemu prebivalstvu preprečili prehod čez mejo na drugo stran, kjer so imeli obdelovalne površine in podobno.¹¹ Vse to je v relativno mladem obmejnem okolju v zelo kratkem obdobju povzročilo številne administrativne spremembe z več negativnimi kot pozitivnimi posledicami, ki se odražajo predvsem na lokalni ravni (Bufon in Markelj 2010: 482).

Po vzpostavitvi državne meje sta državi začeli urejati (ob)mejno infrastrukturo in vzpostavljati mejne prehode. Mejni prehodi glede na svojo kategorijo v pogojih odprtejših mejnih režimov omogočajo tudi določeno nadaljevanje v preteklosti vzpostavljenih stikov med obmejnimi prebivalstvom. Ker sta Slovenija in Hrvaška zaradi političnega položaja obmejno infrastrukturo in režim prehajanja meje urejala zelo počasi,¹² je bila ta komunikacija v slovensko-hrvaškem obmejnem prostoru ponekod zelo otežena in celo prekinjena.

¹¹ Na območju današnje občine Ilirska Bistrica so bile zaprte naslednje ceste: Sušak–Lisac, Dolenje pri Jelšanah–Šapjane, Starod–Pasjak (pot pri mejnem prehodu), Račice–Vele Mune (Škrinjak 2006: 4).

¹² Slovenija in Hrvaška sta po desetih letih svoje samostojnosti podpisali Sporazum o

Takoj po osamosvojitvi obeh držav sta bila na odseku obravnavanega območja vzpostavljena zgolj dva cestna mednarodna mejna prehoda (MP Jelšane-Rupa in MP Starod-Pasjak) in železniški mednarodni mejni prehod Ilirska Bistrica-Šapjane. Gledano z vidika cestnega prometa je to pomenilo, da je lokalno prebivalstvo lahko prečkalo državno mejo v svoji občini samo na dveh točkah, in sicer v razdalji mejne črte 33,5 km. Nastalo stanje je dnevnim migrantom zelo otežilo prečkanje meje, saj so svoje poti morali časovno in kilometrsko podaljšati, hkrati pa so te poti postale nezakonite. Ker oba mednarodna mejna prehoda ležita na pomembnih prometnicah (MP Jelšane-Rupa na cesti Postojna–Ilirska Bistrica–Reka in MP Starod-Pasjak na cesti Trst–Reka), sta v poletni turistični sezoni zelo obremenjena in ni redkost, da nastajajo kilometrske kolone, kar seveda najbolj občutijo lokalni prebivalci. Tako je na primer leta 1992 kar 19,1 odstotka turističnega prometa vzdolž celotne slovensko-hrvaške meje odpadlo na mejni prehod Jelšane-Rupa (Bufon in Markelj 2010: 485).

Vse to nakazuje na izjemno prometno obremenitev obmejnega prostora predvsem z državnega in mednarodnega vidika, medtem ko je bilo za olajšanje prečkanja meje lokalnega prebivalstva storjenega bore malo. Stanje na prometnicah se je po vstopu Slovenije v schengenski prostor še dodatno poslabšalo.

V nasprotju z nacionalnimi in evropskimi interesi je schengenski mejni režim kljub obljubam na območju občine Ilirska Bistrica odprl leta 2007 zgolj en mejni prehod za obmejni promet, in sicer Novokračine-Lipa. Schengenski mejni režim je nemalo težav povzročil tudi prebivalcem naselij Lisca in Sušak, ki so zaradi uvedbe schengenskega mejnega režima morali zamenjati dvokilometrsko makadamsko cesto s 15 kilometrov dolgo cesto. Pomembno je poudariti, da sta bili ti dve vasi v zgodovini z različnimi osebnimi in družbenimi vezmi zelo močno povezani prav z omenjeno makadamsko potjo. Od samega začetka, ko je bila slovenska komisija za schengensko mejo na terenu in je določala, kateri prehodi bodo maloobmejni, so se prebivalci Lisca in Sušaka kot tudi župana občine Ilirska Bistrica in občine Klana zavzemali za to, da bi bil na cesti

obmejnem prometu in sodelovanju med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško (SOPS), s ciljem, da bi uskladili čezmejni promet oseb, izboljšali življenjske razmere obmejnega prebivalstva in omogočili čim bolj prosto gospodarsko sodelovanje v okviru obmejnega območja. Sporazum je stopil v veljavo 5. 9. 2001. Za lažje prečkanje meje je bila za prebivalstvo ob slovensko-hrvaški meji uvedena posebna, maloobmejna prepustnica (Bufon in Markelj 2010: 484).

Lisac–Sušak maloobmejni prehod. Kljub temu so to cesto zaprli, kar je med lokalnim prebivalstvom sprožilo veliko ogorčenje (Cek 2006: 22).

Poleg sprememb v gibanju lokalnega prebivalstva je meja preoblikovala tudi družbene, ekonomske in kulturne odnose in vezi. Z vzpostavitvijo državne meje in posledično uveljavitvijo nove hrvaške carinske zakonodaje se je prekinil tradicionalni izvoz kmetijskih pridelkov z današnjega območja občine Ilirska Bistrica v Kvarner. Po drugi svetovni vojni so ljudje v Kvarner (predvsem na Reko) nosili različne kmetijske pridelke. Tako se je do leta 1991 letno izvozilo kar 90 odstotkov vseh kmetijskih pridelkov (Prosen 2005: 131). Starejši ljudje se spominjajo, kako je bilo po drugi svetovni vojni v vasici Sušak čez 300 krav, danes pa ni nobene. Spominjajo se, da so živinorejci živino gonili k mesarjem na Grobničko polje (D. K. 2008). Meja je po letu 1991 to obliko trgovanja pretrgala in številni posamezniki so ostali brez zaslužka, kar je močno vplivalo na celotni razvoj današnjega območja občine Ilirska Bistrica.

Po letu 1991 opazamo nov trend ekonomsko povzročenih čezmejnih potovanj. Prebivalci Kvarnerja so začeli hoditi nakupovat na območje današnje Ilirske Bistrice, saj so bili ti v Sloveniji s finančnega vidika bolj ugodni, in to predvsem v času, ko je bila na Hrvaškem vojna. Ta navada se je obdržala, tako da se tudi danes po nakupih odhaja v bližjo Ilirsko Bistrico. To je vplivalo na trend odpiranja novih trgovskih centrov v Ilirski Bistrici, v katere poleg domačih kupcev enkrat do dvakrat mesečno prihajajo po *špežo* tudi prebivalci s hrvaške strani meje.

Zelo množično je čezmejno nakupovanje Hrvatov v kraju Jelšane, in sicer v salonih pohištva Lesnina in Marles, kjer prodajajo pohištvo slovenskih proizvajalcev po nižjih cenah kot na Hrvaškem. V salonu Oprema so prepoznali pomembnost čezmejnega trga in tako začeli svoje podjetje oglaševati tudi v hrvaških medijih.¹³

Z velikimi težavami so se po letu 1991 srečali tudi slovenski prebivalci, ki so bili zaposleni na Hrvaškem.¹⁴ Po vzpostavitvi

¹³ Pri nakupu pohištva prodajalci takoj odštejejo povračilo davka, uredijo dokumentacijo, tako da njihov voznik brez težav uredi vse na slovenski meji in hrvaškim kupcem ni treba izgubljati časa z nadležno birokracijo.

¹⁴ Po nekaterih podatkih naj bi bilo leta 1991 na Hrvaškem zaposlenih 158 oseb, od tega 128 moških in 30 žensk, ki so imeli stalno prebivališče v občini Ilirska Bistrica. Glede na raziskave in na podlagi podatkov iz časopisnih člankov se predpostavlja, da je velika večina delala v nekdani občini Reka (Prosen 2005: 134).

državne meje se je njihovo število hitro zmanjšalo. Podatki kažejo, da je bilo leta 2000 z območja občine Ilirska Bistrica na Hrvaškem zaposlenih še 10–15 delavcev, predvsem naj bi šlo za fizične in gozdne delavce (Kerma 2005: 142). Zaposlovalni tokovi pa so potekali tudi v nasprotni smeri. Tako so se prebivalci naselij Mun, Rupe, Šapjan in Pasjak s posebno avtobusno linijo vozili na delo v tovarno Plama pri Podgradu, zaposlovali pa so se tudi v drugih industrijah. Meja je tu vplivala na intenziteto zaposlitvenih tokov in na poslabšanje industrijskega napredka občine Ilirska Bistrica. Dejstvo je, da danes še vedno relativno veliko število ljudi odhaja na delo v slovenske kraje v občini Ilirska Bistrica, predvsem gre za visoko izobražene posameznike, ki na Hrvaškem ne najdejo prave zaposlitvene priložnosti. To so predvsem zdravniki, profesorji in drugi.

Vzpostavitev meje je odprla tudi nekatera vprašanja, povezana z zagotavljanjem osnovnih socialnih in zdravstvenih pravic. Posamezniki, ki so delali ali še vedno delajo v sosednji državi, nimajo dostopa do primarne zdravstvene zaščite kot tudi do nekaterih drugih pravic.¹⁵

Takoj po vzpostavitvi obeh novih držav je prišlo do velikih težav pri izplačilu hrvaških pokojnin za tiste slovenske državljane, ki so delali na Hrvaškem. V času, ko je bila na Hrvaškem vojna, sta inflacija ter tudi zelo slab devizni tečaj (hrvaške kune – slovenski tolarji) vplivala na pokojnine (Prosen 2005: 135–136).

Meja je vplivala tudi na družinske in prijateljske vezi. Starejši prebivalci obmejnih krajev se spominjajo, da je bila včasih vsakodnevna praksa, da so Slovenci zahajali v hrvaške gostilne, Hrvatje pa v slovenske, kjer so se družili in veselili s svojimi prijatelji z druge strani meje. Spominjajo se tudi, da niso bili Hrvatje ali pa Slovenci, temveč so se identificirali z imenom kraja, od koder so prihajali (Bistričani, Klanjci in drugi). Meja je to prakso postopoma ustavila. K zmanjšanju

¹⁵ Včasih so to tudi zelo banalne težave. Nekatere knjižnice na primer ne dovoljujejo izposoje knjig, če posameznik nima stalnega prebivališča na območju Republike Slovenije. Z druge strani oseba z obveznim zdravstvenim zavarovanjem v Republiki Sloveniji, ki ima prebivališče na Hrvaškem, ne more samostojno naročiti evropske zdravstvene izkaznice, temveč mora to storiti preko Zavoda za zdravstveno zavarovanje. Dokler je izkaznica za evropsko zdravstveno zavarovanje trajala samo tri mesece, je bila to zelo velika težava, saj posamezniki, stanujoči na Hrvaškem, niso mogli pridobiti nujne zdravstvene pomoči na Hrvaškem. Takih in podobnih primerov je še veliko. Čeprav se zdi, da so posamezniki iz Hrvaške, ki danes delajo v Republiki Sloveniji, v boljšem položaju (višja plača, relativno boljše delovne razmerje itn.) kot drugi prebivalci na Hrvaškem, zaradi različnih »lukenj« v zakonu pogosto ne morejo uveljavljati svojih pravic.

čezmejnega obiskovanja gostiln pa je pripomogel tudi na Hrvaškem sprejeti Zakon o varnosti v cestnem prometu (NN 105/2004), ki je med drugimi omejitvami omejil tudi količino alkohola v krvi na 0,00 promila. Obmejno prebivalstvo se pogosto šali da: „... vsaj eden mora imeti zraven policista“.

Po letu 1991 mladi odraščajo v popolnoma drugačem družbenopolitičnem okolju, kot so njihovi starši ali stari starši, kar je opaziti tudi v različni intenziteti čezmejnih prijateljskih vezi. Te v glavnem vzdržujejo starejše generacije, medtem ko ima mlajša populacija zelo redke in šibke čezmejne vezi, saj je zavest o pripadnosti nekemu skupnemu prostoru že močno zabrisana (Kerma 2005: 149).

Vzpostavitev mejnih prehodov in prekinitev lokalnih poti sta poslabšali tudi vezi med družinami. Družine, ki jih danes meja razdvaja, pa so kljub temu našle svoj način povezovanja. Pogosta je postala praksa organiziranja letnega skupinskega piknika, na katerem se zberejo člani družine z obeh strani meje.

Velika težava, ki se prav tako nanaša na družinske razmere, je pokopališče v Jelšanah. Pokopališče za prebivalce nekaterih hrvaških vasic je v naselju Jelšane na slovenski strani, kar je edinstven primer v Evropi. Prav zato je ponarodel rek, ki ga je na pogrebu izrekel tedanji župnik: „Živ Hrvat, mrtav Slovenac.“ Jelšanska župnija je že iz časov, ko je sodila pod Tržaško-koprsko škofijo pa vse do leta 1953 obsegala tako slovenska (Jelšane, Dolenje, Veliko Brdo, Novokračine, Sušak in Novo vas) kot tudi hrvaška naselja (Lipa, Pasjak, Rupa, Šapjane, Lisac, Škalnica in Brdce). Vsa naselja so imela in še vedno imajo skupno pokopališče v Jelšanah. Novo nastala državna meja ovira tudi pokope umrlih. Prevoz pokojnika iz Hrvaške na jelšansko pokopališče zahteva od svojcev, da od hrvaške sanitarne inšpekcije pridobijo „spremnico“ oziroma „sprovodnico za prienos umrle osebe“. Pri prečkanju meje pa se stvari zapletejo, saj prevoz pokojnika iz ene države v drugo ni formalno urejen. Tako je prehod meje prepuščen sočutnosti zaposlenih na carini, ali pogrebcem z umrlim omogočijo prečkanje meje pred turisti (Prosen 2005: 191). Za pogrebneke je težava tudi nova hitra cesta, ki na hrvaški strani ne dopušča prehoda na mejni prehod Jelšane-Rupa po regionalni cesti. Zato morajo pogrebci za prehod na slovensko stran voziti deloma tudi po avtocesti (Šajn 2005a: 10). Težave s preходом prek mejnega prehoda Rupa-Jelšane imajo tudi dvolastniki, ki s traktorji in z drugo kmetijsko mehanizacijo ne smejo na avtocesto (Šajn 2007: 10).

Tu so omenjene samo nekatere težave, s katerimi se vsak dan srečujejo prebivalci obmejnih območij. Kljub temu pa se zdi, da so se od leta 1991 pa do danes prebivalci navadili na mejo in na stanje, ki ga je ta povzročila. Opaža se, da se nekatere vezi, ki so že obstajale, ponovno vzpostavljajo oziroma postajajo še močnejše. Zato je seveda treba opozoriti tudi na tiste pozitivne primere in posameznike, ki se trudijo za čezmejno povezovanje in ohranjanje lokalnega čezmejnega življenja.

Prebivalci obmejnega območja so pred letom 1991 obiskovali kulturne prireditve in vaše veselice na obeh straneh meje. Po letu 1991 se je tudi ta praksa začela spreminjati. Kljub temu pa ljudje še vedno obiskujejo krajevne prireditve na drugi strani meje, tako so na primer najbolj obiskane pustne zabave, zlasti v obmejnih krajih in na Reki ter v Opatiji (Kerma 2005: 143). Poleg zasebnih obiskov je pomembno omeniti sodelovanje tradicionalnih hrvaških pustnih skupin na že tradicionalni manifestaciji „Pust bo pršu“, ki poteka že 17 let. Sčasoma pa so se tradicionalnim slovenskim skupinam priključile tudi skupine iz hrvaških krajev, tako tradicionalne kot tudi novodobne (Šajn 2012a: 2). Karneval tako z vsakim letom pridobiva večjo težo pri mehčanju meje (Kerma 2005: 143). Na čezmejni obisk hrvaških maškar pa lahko gledamo kot na povratni obisk. Da v tem času res prihaja do detabuiziranja meje, priča tudi dogodek iz leta 2012, ko so udeleženci manifestacije „Pust bo pršu“ namesto zime preganjali mejo, in to od slovenskih do hrvaških mejnih objektov in nazaj. Opozoriti je treba, da je to potekalo v dogovoru med vodstvom obeh mejnih policijskih postaj (Šajn 2012b: 10). Dogodek ilustrativno nakazuje mnenje obmejnega prebivalstva o meji in njenih omejitvah, kar bi morali državni organi pri svojih odločitvah in sodelovanjih tudi upoštevati.

Poleg obiska zabav in veselic posamezniki iz slovenskih obmejnih krajev še vedno hodijo na Reko v gledališče, po nakupih, v kino, obiskujejo lokale, restavracije ali se sprehajajo ob morju. Plaža v Mošćenički Dragi je, kot smo že omenili, od nekdaj pomembna za ilirskobistriško prebivalstvo, zato ne preseneča, da ji pravijo tudi „plaža Bistričanov“. Poleti leta 1982 je iz Ilirske Bistrice začel voziti t. i. „kopalni avtobus“; vozi na relaciji Ilirska Bistrica–Mošćeniška Draga–Ilirska Bistrica. Ta praksa je bila zaradi takratnega političnega dogajanja prekinjena le leta 1991, vendar so se že takoj leta 1992 Bistričani ponovno vozili na hrvaško morje. V poletni sezoni 2012 je

avtobus vozil ob ponedeljkih, sredah in petkih. Bistričani so včasih napolnili tudi do tri ali celo štiri avtobuse (Valenčič 2011: 197).

Obstajajo tudi drugi pozitivni primeri ponovne vzpostavitve čezmejnega sodelovanja. Prvotni namen teh dogajanj, tako kulturnih kot športnih, je predvsem v „mehčanju meje“, s čimer pa na žalost širša javnost ni dovolj seznanjena.

Primer dobrega sodelovanja in krepitev prijateljskih vezi je tradicionalno prednovoletno srečanje policijskih in carinskih delavcev na mejnem prehodu Jelšane-Rupa. Pogosto se poleg njih srečanja udeležujejo tudi župani obmejnih občin Ilirske Bistrice, Klane, Matulj in Opatije ter najvišji predstavniki regijskih policijskih in carinskih uprav. To srečanje je bilo prvič leta 1992 in neprekinjeno traja vse do danes (Šajn 2004a: 35; Šajn 2004b: 19; Šajn 2005b: 5; Šajn 2006a: 17; Šajn 2006d: 5). Ob manjših darilih pa se pogosto izražajo tudi želje, da bi se schengenska meja čim prej umaknila in se preselila proti jugu (Šajn 2005b: 17).

Poleg tega dogodka, ki je vezan samo na manjše število udeležencev, je treba opozoriti na manifestacijo „Na meji – brez meja“, ki je namenjena širši javnosti. Prireditev od leta 2004 vsako leto pripravijo v drugi obmejni občini. Na njej se zvrsti nekaj športnih in kulturnih prireditev, ki jih organizatorji običajno povežejo s krajevnimi prazniki in tradicionalnimi srečanji (Šajn 2012d: 6–7). Kulturna dogajanja so povezana z lokalnimi kulturnimi društvi z obeh strani meje, medtem ko so pri športu v ospredju turnirji v malem nogometu (Šajn 2008: 8) ali balinarski turnirji (Šajn 2012d: 6–7). Na pomembnost srečanj kaže tudi primer odpiranja ceste Lisac–Sušak aprila leta 2006 v dogovoru s slovensko in hrvaško policijo (Šajn 2006c: 9).

V občini Ilirska Bistrica je vsako leto tudi tradicionalno srečanje obmejnih zborov, ki se je začelo na pobudo Aleksandra Boštjančiča, zborovodje pevskega zbora „Ahec Jasen“; prvo srečanje je bilo leta 2007 (Komen 2010: 9). Srečanja se udeležujejo pevski zbori iz hrvaškega in italijanskega obmejnega območja ter zbori iz občine Ilirska Bistrica. Eden od udeležencev je komentiral, da: „... je pesem tista, ki združuje ljudi ob meji, saj petje ne pozna meje“ (Šajn 2012c: 9).

Čeprav se zdi, da se je čezmejno življenje nadaljevalo, je slovensko-hrvaška meja od leta 1991 na obravnavanem območju povzročila veliko škode. Danes pa nastajajo in se gradijo nove vezi, za katere upamo, da bodo trajne in da bodo preživele tudi vstop Hrvaške v Evropsko unijo.

Zaključne misli

Današnje območje občine Ilirska Bistrica je bilo tradicionalno zaledje Kvarnerja. Z vzpostavitvijo državne meje med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško leta 1991 so se razmere močno spremenile. V tradicionalno prepleten obmejni prostor se je zarezala novo nastala državna meja in povzročila spremembe. Ključno vprašanje pričujočega prispevka je, ali je od leta 1991 do danes prišlo do sprememb v povezanosti prebivalstva današnjega območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja. Predpostavljali smo, da je slovensko-hrvaška meja močno spremenila čezmejne vezi, komunikacijo in navade obmejnega prebivalstva.

Primerjalna analiza povezanosti današnjega območja občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja pred in po letu 1991 je pokazala, da sta bili obmejni območji vse do vzpostavitve slovensko-hrvaške državne meje izjemno močno povezani, tako ekonomsko kot družbeno in kulturno. Z vzpostavitvijo meje je prišlo do nekaterih sprememb in procesov, ki so trajno spremenili podobo obmejnega območja. S pomočjo konkretnih primerov smo prikazali, da je državna meja od leta 1991 negativno vplivala na življenje obmejnega prebivalstva.

Od samega začetka vzpostavitve državne meje je bila velika težava fizična prepreka, ki jo je meja povzročila v tradicionalno enotnem prostoru. Stanje se je še dodatno poslabšalo leta 2007 z vzpostavitvijo schengenskega mejnega režima, ko so bile predvsem na makadamskih cestah in kolovozih postavljene zapore ali druge fizične prepreke. Ker so te ovire onemogočale uporabo omenjenih poti, so se te zarasle in postale praktično neprehodne.

Meja ni samo fizična ovira v prostoru, temveč ima močan, tako posreden kot neposreden vpliv na obmejno prebivalstvo. Vzpostavitev državne meje in pozneje schengenskega mejnega režima je močno vplivalo na vse vrste čezmejnih migracij. Nekaterne oblike čezmejnih migracij so bile bolj drastično pretrgane in zato tudi javno bolj izpostavljene, medtem ko so se druge čezmejne vezi (v glavnem prijateljske in družinske) prekinile bolj tiho, v senci javnosti. Dnevne migracije so na omenjenem območju prisotne še danes, seveda so razlogi zanje drugačni in potekajo s pomočjo drugih prometnih sredstev kot pred letom 1991.

Spremenjene so bile tudi družinske in prijateljske vezi. Ker je nanje prvotno vplivala meja kot fizična ovira, so se zmanjšali medsebojni obiski. Poleg tega mlajše generacije odraščajo v

drugačnem družbenopolitičnem okolju in imajo manjše možnosti za vzpostavljane čezmejnih prijateljskih stikov kot prej, ko so bili vsakdanji stiki s prebivalci naselij z danes druge strani meje samoumevni. Velika težava je tudi dejstvo, da ima en del hrvaških vasi še vedno pokopališče v Jelšanah. Čeprav se hrvaške lokalne in regionalne oblasti trudijo pridobiti prostor za pokopališče na hrvaški strani, je vprašanje, če ga bodo ljudje sprejeli, glede na dejstvo, da ima veliko družin že dolga leta svoje grobove na pokopališču v Jelšanah.

Z vzpostavitvijo meje so se poslabšale ekonomske, družinske in prijateljske vezi, vendar lahko trdimo, da so se izboljšale kulturno-družabne vezi. Čeprav se je takoj po letu 1991 število individualnih obiskov različnih veselic in zabav na drugi stani meje zmanjšalo, počasi zaznavamo, da se ti obiski revitalizirajo. Poleg tega se število prireditev, ki jih organizirajo lokalne in regionalne oblasti z namenom „mehčanja“ meje oziroma z željo narediti življenje na omenjenem območju običajno, iz leta v leto večja. Krepi se tudi čezmejno sodelovanje kulturnih in športnih društev, pri čemer je opazna večja intenziteta kot pred letom 1991. Cilj čezmejnega sodelovanja in prireditev je združiti hrvaške in slovenske amaterje, kulturne delavce in druge posameznike.

Lokalne in regionalne oblasti vsekakor podpirajo različne načine „mehčanja“ meje, ki pa na žalost velikokrat naletijo na prepreke, ki so rezultat odločitev, sprejetih izključno od osrednjih oblasti v Ljubljani in Zagrebu. Te slabo razumejo razmere, mentaliteto in kulturo na obmejnih območjih ob slovensko-hrvaški meji ter potrebe in težave, s katerimi se srečuje obmejno prebivalstvo, kar se odraža v neuporabnih sprejetih aktih.

V prispevku predstavljena problematika ni značilna samo za analizirano obmejno območje občine Ilirska Bistrica in Kvarnerja, temveč so ti pojavi in procesi opazni tudi na celotni slovensko-hrvaški meji kot tudi na drugih mejah Republike Slovenije, predvsem pa Republike Hrvaške (npr. meja med Republiko Hrvaško in Republiko Srbijo ter z Republiko Bosno in Hercegovino ali z Republiko Črno goro).

Objektivno gledano je slovensko-hrvaška meja povzročila veliko škode. Obmejno prebivalstvo je bilo v prvih letih od vzpostavitve meje v številnih zadregah in se ni uspelo takoj prilagoditi novim razmeram. Dodaten močan pritisk je obmejno prebivalstvo doživelo leta 2007 z vzpostavitvijo schengenskega mejnega režima. Danes,

dve desetletji po osamosvojitvi, pa se zdi, da je obmejno prebivalstvo mejo sprejelo in se naučilo živeti z njo. Nedvomno je bilo tudi v tem procesu vzpostavljanja in prilagajanja na državno mejo narejene ogromno škode. Pretrgane so bile tako družinske in prijateljske kot tudi poslovne vezi, ki so se pred tem ustvarjale dolga leta.

S 1. julijem 2013, ko je Hrvaška vstopila v EU, se je marsikaj spremenilo tako za samo Hrvaško kot tudi za Slovenijo. Slovensko-hrvaška meja je po dobrih 20. letih ponovno spremenila svoj značaj in postala notranja meja EU, kar je prineslo nove spremembe za slovensko-hrvaški obmejni prostor. Ob vstopu Hrvaške v EU je bilo v javnosti prisotno prepričanje, da je Hrvaška vstopila v EU veliko bolj zrela, z jasnimi nacionalnimi interesi. Med slednjimi so nedvomno v ospredju turizem, ribištvo in pomorstvo. Prav tako je v medijih prednjačilo mnenje, da je optimizem, s katerim je vstopila Hrvaška v EU, izrednega pomena za učinkovitejše izkoriščanje evropskih skladov. Na tem mestu pa je treba poudariti, da si kljub optimizmu in jasno začrtanim ciljem nove članice v današnjih časih gospodarske krize od EU ne morejo obetati prav veliko neposrednih materialnih koristi. Vse to politično dogajanje bo nedvomno prineslo nove spremembe območjem ob slovensko-hrvaški meji. Tako se postavlja vprašanje, kakšne spremembe lahko pričakujemo tako v Republiki Hrvaški kot na samem mejnem odseku s Slovenijo. V kakšni meri lahko pričakujemo, da se bo stanje povrnilo na stanje pred letom 1991? Kako se bo lokalno prebivalstvo odzvalo na nove spremembe in ali bodo te tudi tako močno vplivale na slovensko-hrvaški obmejni prostor in ga preobrazile, kot so to povzročile spremembe po letu 1991? Nedvomno bodo dogodki v prihodnjih letih pokazali, ali je bil vstop Hrvaške v EU pozitiven ali negativen, in to tako za slovensko-hrvaški obmejni prostor kot za obe državi. Sčasoma bo tako treba na novo premisliti stanje ob slovensko-hrvaški meji, kar bo zahtevalo nova raziskovanja in nove analize čezmejnih procesov.

Viri in literatura

BUFON, Milan in Vesna MARKELJ. 2010. „Vpliv vzpostavitve schengenskega režima na prepustnost meje: Primer slovensko-hrvaške meje.“ *Annales. Series historia et sociologia*, 2(20): 481–494.

BERTOŠA, Slaven in Robert MATIJAŠIĆ. 2005. *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

CEK, Danijel. 2006. „Kmalu zapornice in nasipi.“ *Primorske novice*, 21. junij, št. 141: 22.

- DAROVEC, Darko in Petar STRČIĆ. 2011. *Slovensko-hrvaško sosjedstvo = Hrvatsko-slovensko susjedstvo*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče – Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- GESTRIN, Ferdo. 1965. *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- GOMBAČ, Jure. 2005. *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- HAUPTMANN, Ferdinand. 1951. *Rijeka od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JANEŽ, Herman. 1988. *Kampor: Koncentracijsko taborišče na Rabu*. Ljubljana: Komunist.
- JEVNIKAR, Martin, ur. 1989. *Primorski slovenski biografski leksikon*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- JELAVIĆ, Željka, Sanja POTKONJAK in Helena ROŽMAN, ur. 2009. *Jedna granica – dvije etnologije? Zbornik radova 10. hrvatsko-slovenskih etnoloških paralela Kultura, identiteti, ideologije granica. Jedna granica – dvije etnologije? Varaždin, 29. 5.–1. 6. 2008 = Ena meja – dve etnologiji? Zbornik prispevkov 10. slovensko-hrvaških etnoloških vzporednic Kultura, identitete, ideologije meja. Ena meja – dve etnologiji? Varaždin, 29. 5.–1. 6. 2008*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- JOSIPOVIČ, Damir. 2006. *Učinki priseljevanja v Sloveniji po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo SAZU.
- KERMA, Simon. 2005. „Nekateri družbeni in kulturno-geografski vidiki obmejnosti občine Ilirska Bistrica.“ *Annales*, 2(15): 411–424.
- KOMEN, Doris. 2010. „Meje naj ne ločujejo, vsaj v kulturi ne!“ *Primorske novice*, 1. februar, št. 25: 9.
- KOVAČIĆ, Ivo. 1998. *Kampor 1942.–1943.; Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*. Rijeka: Adamić.
- KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Vera. 1999. *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Življenje ob meji: Predstavitev rezultatov terenske raziskave*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Vera in Damir JOSIPOVIČ. 2010. *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Etnične vzporednice med popisi prebivalstva po letu 1991*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- LUKEŽIĆ, Irvin. 2007. *Fluminensia Slovenica*. Rijeka: Izdavački centar: Kulturno-prosvjetno društvo Bazovica.
- MATEJČIĆ, Radmila, Anđela HORVAT in Kruno PRIJATELJ. 1982. *Barok u Hrvatskoj*. Zagreb: Liber.
- MALEČKAR, Vilma. 2005. *Dalmatinske neveste: Procesi ženske poročne migracije iz zadarskega zaledja v Brnike v 20. stoletju*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- PROSEN, Dragica. 2005. „Posledice vzpostavitve južne državne meje.“ *Bistriški zapisi*, št. 6: 125–138.

RIMAN, Barbara. 2011. „Zgodovina čezmejnih stikov prebivalstva obmejnega ozemlja Občine Ilirska Bistrica.“ V *Slovensko-hrvaško sosedstvo: Hrvatsko-Slovensko susjedstvo*, ur. D. Darovec in P. Strčić. Koper: Univerzitetna Založba Annales, 263–276.

ŠAJN, Tomo. 2004a. „Tradicionalno srečanje na meji.“ *Primorske novice*, 3. januar, št. 1: 35.

ŠAJN, Tomo. 2004b. „Stisk rok na mejni črti.“ *Primorske novice*, 27. december, št. 153: 19.

ŠAJN, Tomo. 2005a. „Pogreb na avtocesti.“ *Primorske novice*, 5. avgust, št. 180: 10.

ŠAJN, Tomo. 2005b. „Na mejni v snegu.“ *Primorske novice*, 31. december, št. 303: 5.

ŠAJN, Tomo. 2006a. „Štirje župani na meji.“ *Primorske novice*, 7. januar, št. 5: 17.

ŠAJN, Tomo. 2006b. „Mejo čim prej na Balkan.“ *Primorske novice*, 8. januar, št. 6: 17.

ŠAJN, Tomo. 2006c. „Tudi meje zapirajo.“ *Primorske novice*, 14. junij, št. 135: 9.

ŠAJN, Tomo. 2006d. „Voščilo na meji.“ *Primorske novice*, 23. december št. 297: 5.

ŠAJN, Tomo. 2007. „Zaprlji bodo deset cest čez mejo.“ *Primorske novice*, 12. september, št. 210: 10.

ŠAJN, Tomo. 2008. „Tri dni mehčali mejo.“ *Primorske novice*, 22. julij, št. 168: 8.

ŠAJN, Tomo. 2012a. „Pust bo pršu že sedemnajstič.“ *Primorske novice*, 12. februar, št. 38: 2.

ŠAJN, Tomo. 2012b. „Preganjali so mejo.“ *Primorske novice*, 22. februar, št. 43: 10.

ŠAJN, Tomo. 2012c. „Pesem ne pozna meja.“ *Primorske novice*, 10. julij, št. 157: 9.

ŠAJN, Tomo. 2012d. „Tudi balinarji brez meja: Vrstijo se priredbe Na meji brez meja.“ *Primorske novice*, 17. julij, št. 163: 6–7.

ŠKRINJAR, Klara. 2006. „Podirali bodo mostove in postavljali zapornice.“ *Delo*, 21. junij št. 141: 4.

VALENČNIČ, Tina. 2011. „Mene naj ne ločujejo, vsaj v kulturi ne!“ *Primorske novice*, 1. februar, št. 25: 9.

ZAJC, Marko. 2006. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

„Zakona o sigurnosti prometa na cestama.“ 2004. *Narodne novine* št. 105.

Ustni viri/informatorji

A. M. 2007, Reka; D. K. 2008, Sušak; D. F. 2008, Reka; M. A. 2008, Jelšane; I. A. 2008, Jelšane; T. Š. 2008, Ilirska Bistrica; Z. Š. 2008, Ilirska Bistrica.

The Impact of a State Border on the Populations of the Municipality of Ilirska Bistrica and of Quarnero: A Case Study

The paper will examine emigration patterns of the population from the present Municipality of Ilirska Bistrica to Quarnero (Kvarner in Croatian) and the changes that were a result of the newly established border between Slovenia and Croatia in 1991.

The area of Ilirska Bistrica and its vicinity is a natural hinterland of the Gulf of Quarnero. Throughout history, there was a close connection between the two areas that since 1991 have been separated by a state border. The population of Ilirska Bistrica once gravitated toward the city of Rijeka in particular, but also to the entire Quarnero region. There were constant, both permanent and daily, migrations between the two areas for centuries. People came to Rijeka for different reasons, but particularly for education, employment, medical treatment, and so on. In addition to these, there were strong links with the smaller towns and villages of Quarnero. These were mostly family and friendship ties that have historically been numerous and intense. After the border separated the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia, many of these connections were severed, and the lives of the people on both sides of the new border started to change. The population living in the Municipality of Ilirska Bistrica began to gravitate toward Koper and Ljubljana.

This case study will examine the impact of the border on the lives of the local population in the area that, due to its many cultural, historical, and traditional ties, had been a cohesive whole for many centuries. It will present the many historical connections and processes that ceased to exist once the border between the two states was introduced. On the other hand, the text will also explore new forms of transborder cooperation as well as processes that were revived precisely because of this border. It should be noted that these transborder processes are identical or similar along the entire border between Slovenia and Croatia. This study will therefore point out the possibility of further research that could provide answers to questions and issues that would be examined in the case studies of other similar places, for example Metlika and Ozalj, and Prezid and Babno Polje.

Marta Zorko, Ivan Šulc i Marko Kovačić

LOKALNI IDENTITET I SOCIJALNA KOHEZIJA U POGRANIČNOME PODRUČJU HRVATSKOGA ZAGORJA

Evolucijom teorije države, teritorija i granice iz modernog poimanja u postmodernu, u smislu erozije suvereniteta, deteritorijalizacije i globalizacije, pojavljuje se pojam pograničnih područja (*borderlands*). Taj se pojam odnosi na pogranične regije unutar više država i njihovu međusobnu suradnju. Često je na takav način u literaturi posebno naglašen prostorni koncept granice. Postojanje lokalnog identiteta i njegovo rangiranje, ukoliko je članovima zajednice primjerice važniji od nacionalnog, nerijetko može proizvesti društvene strukture koje su različite od dominantnih u tom društvu, što pak može imati za posljedicu različite gospodarske, gravitacijske pa i političke orijentacije te zajednice. Upravo zato su pogranične zajednice specifične. Tijekom povijesti gradile su posebne društvene odnose s državom s kojom graniče i stvarale tradiciju koja se danas često ne podudara s nacionalnom percepcijom o toj državi. Ideja ovog rada je postaviti okvir za istraživanje najvažnijih odrednica lokalnog identiteta, dovesti ga u vezu s društvenom kohezijom i povezati ga sa sociopolitičkim odnosima konkretne zajednice na području Hrvatskog zagorja.

S obzirom da je promjena koncepta geopolitičkog pojma granice u postmodernom svijetu nastupila u okviru trokuta odnosa prostor – moć – stanovništvo, jedino je interdisciplinarnim istraživanjem moguće istražiti ovaj fenomen u njegovu ukupnom obujmu. Ovaj rad analizira mogućnosti i modalitete istraživanja društvenih identiteta i istražuje socijalnu koheziju u pograničnom dijelu Hrvatskog zagorja, s hrvatske strane hrvatsko-slovenske granice. Kombinacijom kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih metoda, u radu će biti argumentirano kako istraživano geografsko područje posjeduje socijalnu koheziju i razinu identiteta koja ga čini pograničnom zajednicom.

Uvod

Pojam pograničnih područja pojavljuje se u političkoj geografiji i geopolitici pod utjecajima suvremenih fenomena poput globalizacije, deteritorijalizacije, reteritorijalizacije i zbog evolucije teorije države, teritorija i granice iz modernog poimanja u postmodernu u okvirima ovih disciplina. Taj se pojam odnosi na pogranične regije unutar više država i njihovu međusobnu suradnju. Širi prostorni koncept ovog pojma odnosi se na pojas s jedne i druge strane granice, koji ima određene zajedničke karakteristike. Međusobna suradnja unutar takve zajednice često biva jačom nego ona matičnih država na državnoj razini (Cvrtila, Zorko i Banovac 2010). Pogranična zajednica

kao pojam ima veću društvenu koheziju od pograničnog područja. Iako se i u ovom slučaju radi o geografskom prostoru uz granicu, pojam zajednice implicira postojanje društvenih veza, suradnje i identiteta. Prema našem modelu razina kohezivnosti, postojanje zasebnog identiteta i suradnja na lokalnim razinama određuju radi li se o pograničnim područjima ili pograničnim zajednicama. Day (2006:1) tvrdi da zajednice uključuju ljude u jednu socijalnu sferu, ali istovremeno i iz nje isključuju druge, te time neraskidivo vezuje zajednicu za koncept identiteta. S obzirom na tematiku ovog rada, od posebne je važnosti zajednica mjesta. Nju čine „skupine ljudi koji žive jedni do drugih na određenom prostoru i dijele određene vrijednosti, iskustva i interese“ (Zeman i Zeman 2010:74). Dakle, zajednice mjesta obuhvaćaju sve čimbenike koji determiniraju osjećaj privrženosti ljudi s nekim prostorom. U to se uključuje kolektivna memorija, tradicija i osjećaj različitosti u odnosu na neki drugi društveni entitet. Upravo je istraživanje postojanja takvog identiteta i njegova analiza na konkretnom primjeru Hrvatskog zagorja središnji cilj predistraživanja provedenoga sredinom 2012. godine. Svrha ovoga predistraživanja, u kojem je korištena kvantitativna metoda strukturirane ankete, jest definicija ključnih pitanja na koja ćemo se orijentirati u drugoj fazi istraživanja, u kojoj planiramo koristiti kvalitativne metode strukturiranog intervjua i etnografskog istraživanja na terenu. U ovom ćemo radu predstaviti rezultate kvantitativnog istraživanja i naglasiti ključne teze za iduću fazu istraživanja.

Interes za istraživanje, interdisciplinarnost područja istraživanja i argumentacija odabira metodologije

Geografska istraživanja identiteta i njegove povezanosti s mjestima postaju sve brojnija od 1970-ih godina, paralelno s „kulturnim zaokretom“ i postmodernom kritičkom perspektivom u društvenoj geografiji. Predmet geografskih istraživanja, između ostaloga, postaju načini reprezentacije ljudi i mjesta (uključujući subjektivnost te reprezentacije) i načini stvaranja identiteta koji se promatra relacijski (u odnosu na različito, odnosno Drugog) (Williams 2009; prema: Crang 1998). Za razliku od prevlasti kvantitativnih metoda u ranijim istraživanjima, s novim pristupom sve se više ističe važnost kvalitativnih istraživačkih metoda u potpunijem razumijevanju kompleksnosti prostorne stvarnosti.

Geografija u istraživanju identiteta naglašava povezanost identiteta i prostora (mjesta) u kojem žive te prostornih odraza koji proizlaze iz tog odnosa. Sukladno tome, identitet je česta tema istraživanja unutar brojnih geografskih subdisciplina, poput kulturne geografije, političke geografije, demogeografije (proučavanje nacionalnoga i vjerskog sastava u relaciji s identitetom), historijske geografije, principa regionalizacije, turističke geografije (turističko vrednovanje kulture i identiteta, brendiranje turističkih destinacija u skladu s kulturom ili identitetom) itd.

Upravo zajednice mjesta, koje su središte ovoga istraživanja, model su u kojem su spomenute tendencije vidljive. Takav identitet neodvojivo je vezan uz društvenogeografske i historiskogeografske (pa i fizičkogeografske) čimbenike koji djeluju na taj prostor (zajednicu) te, posebno, na kulturu koja se materijalizira u tom prostoru.

Iz perspektive političke geografije i geopolitike u suvremenom svijetu vidljive su tendencije mijenjanja klasičnih postulata i drugačijeg preslagivanja trokuta odnosa koji čine stanovništvo, teritorij i moć. Granice su u suvremenom svijetu, pod utjecajem silnica postmodernog doba, izmijenile svoju funkciju te se moraju izučavati izvan isključivog konteksta prostora, što je do sada vrlo često bio slučaj. Srž reteritorijalizacije, koja podrazumijeva redefiniranje granica, od državne razine prema onima makroregionalnim i mikroregionalnim, čini stanovništvo. Naravno da to stanovništvo naseljava određeni teritorij, ali pitanje teritorijalnosti pri istraživanju granica više nije primaran preduvjet. Pod utjecajem ovako reinterpretirane teritorijalnosti, državne granice globalno gledano gube na važnosti i postaju *mekše*. Ipak, ova se tvrdnja ne odnosi na granice u apsolutnom smislu. Granice na nižim, lokalnim razinama, kao i one globalne, ostaju važne, preslažu se prema različitim parametrima i na nekim dijelovima, upravo suprotno, postaju sve vidljivije i *tvrđe*. Takva rekonfiguracija značenja granice otvara prostor za novo poimanje i definiranje pograničnih područja. Bilo da je riječ o jednoj zajednici s obiju strana granice – prekograničnoj regiji – ili pak o dvjema zajednicama koje dijeli granica, srž za definiciju takvog područja čini stanovništvo koje naseljava pogranični prostor i tvori svojevrsnu zajednicu za sebe (Zorko, Šulc i Kovačić 2012). U tom se smislu ovo istraživanje u ukupnome svojem obujmu bavi uočavanjem i analizom podudarnosti i nepodudarnosti državnih i, kako ih Bufon naziva, antropogeografskih granica. Pod pretpostavkom reteritorijalizacije

težimo uočavanju nove dinamike regionalizacije te otkrivanju novih razina granica, različitih od onih državnih, nastalih *odozdo*, od strane samoga društva, a utemeljenih na zajedničkom identitetu i osjećaju pripadnosti. Antropogeografske granice „slijede u prostoru postojeće društvene granice. To mogu biti kulturne, vjerske, etničke ili jezične granice, ali i različite upravne granice, poput katastarskih granica, općinskih granica i granica drugih podržavnih upravnih jedinica“ (Bufon, 2001:79). Kako su antropogeografske datosti u prostoru sve samo ne linearne, podvrsta ove Bufonove klasifikacije, koju čine upravne granice, mnogo su stabilniji element za izučavanje. One su postojeće i tradicionalne granice. U ovom se slučaju političke granice mogu osloniti na postojeće funkcionalne granice, kao na primjer prometne linije (Bufon 2001:80). Iz tog razloga u našem projektu temelj za izučavanje čine povijesno-administrativne regije kao osnova za istraživanje pograničnih područja i antropogeografskih granica u tim okvirima.

Metodologija i okvir istraživanja

Područje predistraživanja kvantitativnim metodološkim alatima čini krajnji zapadni i jugozapadni dio Krapinsko-zagorske županije u hrvatsko-slovenskome pograničnom području. Obuhvaća četiri jedinice lokalne samouprave: Grad Klanjec, Općinu Kraljevec na Sutli, Općinu Kumrovec i Općinu Zagorska Sela. Na promatranom području nalaze se 52 naselja, i to 19 u Gradu Klanjcu, 10 u Općini Kraljevec na Sutli, 10 u Općini Kumrovec i 13 u Općini Zagorska Sela (Popis stanovništva, 2011). Istraživanje na terenu (anketiranje i terensko opažanje) provedeno je u lipnju i srpnju 2012. godine. Anketiranje je provedeno razmjerno broju stanovnika naselja prema popisu stanovništva iz 2011. godine u omjeru od 2 posto ukupnog stanovništva promatranog područja. Anketno istraživanje na prigodnom uzorku adekvatna je tehnika za analizu područja visoke društvene homogenosti, što je slučaj na odabranom području.

Ova studija slučaja (zapadni i jugozapadni dio Hrvatskoga zagorja) druga je u nizu istraživanja autora, čiji je krajnji cilj istražiti cjelokupnu hrvatsko-slovensku granicu. Prva studija slučaja obuhvaćala je sjeverozapadni dio Gorskoga kotara. Redoslijed provođenja istraživanja utemeljen je na pretpostavkama autora o postojanju zasebnog identiteta, visoke razine društvene kohezije i, samim time, osnova za nazivanje promatranog područja pograničnom

zajednicom. U oba do sada provedena predistraživanja anketno istraživanje formulirano je pitanjima o percepciji vlastitog života (samorefleksija). U zborniku autora koji su istraživali poljsku granicu upravo je samorefleksija ključni segment istraživanja pograničnih područja (Kurczewska 2006).

Metode za prikupljanje podataka svojstvene isključivo studiji slučaja jesu eksperiment, etnografsko istraživanje na terenu, nestrukturirani intervju i strukturirana anketa (Gerring 2007). Uz analizu i sintezu postojeće primarne i sekundarne literature i dosadašnjih istraživanja, dokumenata i arhivskih zapisa (karte, popisi stanovništva), jedna od metoda prikupljanja podataka, koja se koristi u ovome radu, jest strukturirana anketa. Metoda je korištena u svrhu predistraživanja, ne bi li što kvalitetnije formulirali istraživačka pitanja, i rezultati dobiveni tim putem bit će predstavljeni u ovom radu. Navedeno će istraživanje u svojem ukupnom obujmu biti provedeno u dvjema fazama, uz uporabu kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Dvije faze nužne su zbog kvalitetnijih zaključaka i kontrole provedbe samoga istraživačkog procesa te validacije pretpostavki. Rezultati predstavljeni u ovom radu dio su predistraživanja čiji je cilj fokusiranje na ključna pitanja istraživanja postojanja i pozadine identiteta u pograničnome području Hrvatskoga zagorja.

U ovom istraživanju orijentirali smo se na deset velikih pitanja ili tema, od kojih smo u trima područjima dobili značajne rezultate koji potvrđuju naše pretpostavke. Ta tri područja bit će detaljno predstavljena ovim radom, a u drugoj fazi istraživanja činit će središnji fokus uz primjenu kvalitativnih metoda – nestrukturiranih intervjuja i etnografskog istraživanja na terenu.

Strukturiranom anketom obuhvaćena su sljedeća područja istraživanja: (1) sociodemografski pokazatelji promatranog prostora; (2) ključni problemi lokalne zajednice, (3–4) frekventnost dnevnih migracija iz većih centara u Hrvatskoj i Sloveniji i prema njima te prekogranična migracija radne snage; (5) postojanje lokalnog identiteta, (6) pozadina i sadržaj lokalnog identiteta; (7) osobno poistovjećivanje s različitim identitetima; (8) društvena kohezija zajednice; (9) razlike u poimanju kvalitete odnosa preko granice na lokalnoj i državnoj razini i (10) socijalna distanca prema stanovništvu s druge strane granice.

Tri su se varijable nametnule kao značajne za formuliranje pretpostavaka u idućoj fazi istraživanja. To su razina kohezije,

odnosno postojanje zasebnog identiteta (pitanja 4–6), zatim detaljnija analiza odnosa pogranične zajednice Hrvatskoga zagorja prema centru i prema susjednome prekograničnom području u Republici Sloveniji (pitanja 9 i 10). Naposljetku, već smo sada dokazali kako postoje značajne prostorne razlike u jačini lokalnog identiteta ovisno o geografskom položaju u odnosu na granicu i stupnju prometne izoliranosti od (sub)regionalnih središta. Time se pokazalo kako naglasak u istraživanju lokalnog identiteta u ovoj regiji svakako treba imati teritorijalnu komponentu (korelacija pitanja 1 i 3 s 4–6).

Identifikacija lokalnog identiteta

Jedan od ciljeva rada bio je identificirati i opisati lokalni identitet te istražiti njegov utjecaj na način življenja u ovome pograničnom području. Prvi element odnosi se na posebnost identiteta pograničnog područja provjerenog pitanjem: „Smatrate li da stanovnici ovog kraja imaju poseban identitet u odnosu na ostala naselja Hrvatskog zagorja?“ Ispitanici su na ovom pitanju bili podijeljeni. Lokalni identitet u ovoj studiji slučaja nije istaknut, kao primjerice u istraživanju pograničnog područja Gorskoga kotara. Ispitanici su naglašavali regionalni identitet kao onaj koji je u ovoj regiji prepoznatljiv i njima važan. Ipak, pri isticanju i ovog identiteta pokazale su se značajnim unutarnje razlike u stavovima ispitanika među naseljima ovisno o njihovu geografskom položaju u odnosu na granicu i prometnoj povezanosti (izoliranosti) u odnosu na subregionalne centre, ali, posebice, blizinu glavnoga grada. Ovi rezultati ukazali su na činjenicu da se postojanje zasebnoga lokalnog identiteta u području Hrvatskoga zagorja mora istraživati ovisno o ukupnom stanovništvu ove povijesne i administrativne regije. Tek usporedbom podataka dobivenih od stanovništva koje živi u pograničnim općinama sa stavovima stanovništva ostalih općina Hrvatskog zagorja, bit će moguće zaključiti u kojoj je mjeri zaseban lokalni identitet uistinu vidljiv, odnosno je li i u kojoj mjeri različit od regionalnog identiteta, koji se pokazao vrlo izražen na promatranom području.

Drugi element čini istraživanje pozadine lokalnog identiteta. Ispitanici su trebali istaknuti što najviše utječe na formiranje lokalnog identiteta. Kako je ovo pitanje bilo upućeno svega polovici ispitanika (onima koji su se izjasnili kako lokalni identitet, različit od ostalih naselja u Hrvatskom zagorju, postoji), rezultati nisu dostatni kako bi se iz njih mogle konstatirati tvrdnje o pozadini lokalnog identiteta.

Ipak, ovi nam rezultati ukazuju na dvije vrlo važne činjenice. Prva je da se ovo pitanje itekako treba detaljnije istražiti kvalitativnim metodama, a druga je da se kod ispitanika pojavljuju zanimljivi trendovi. Na pitanje: „Prema vašem mišljenju, na čemu se temelji / što utječe na izgradnju vašeg lokanog identiteta?“ – ispitanicima je bilo ponuđeno sedam odgovora zatvorenog tipa¹ i jedan otvorenoga, u slučaju da lokalni identitet prema njihovu mišljenju ne čini ništa od navedenog. Zanimljivost ja da je deset posto ispitanika kao kategoriju koja definira njihov lokalni identitet ponudila društveno-karakternu osobinu – *jal* – a ne kulturnu, ekonomsku, geografsku ili povijesnu konstantu. Iako se ukupno ne radi o velikom broju ispitanika, ova je činjenica također vrijedna daljnjeg ispitivanja.

Treći element odnosi se na percepciju vlastitih identiteta, pri čemu se od ispitanika tražilo da skalarno poredaju osjećaj pripadnosti određenim identitetima od nadnacionalnoga, preko nacionalnoga, regionalnoga, do lokalnoga. Na temelju vlastitih pretpostavki, ali i proteklih istraživanja, pretpostavili smo kako će nadnacionalni identitet biti najmanje izražen kod ispitanika. Ovu smo tvrdnju uspjeli dokazati. Vrlo malen broj ispitanika poistovjećuje se s nadnacionalnim identitetom bilo koje vrste (europski, kozmopolitski), velika je većina prema nadnacionalnome identitetu indiferentna, a mnogima ovaj pojam čak niti nije bio poznat. Druga pretpostavka odnosila se na činjenicu kako će nacionalni identitet biti izrazito visoko rangiran kod ispitanika. Uspostavilo se kako je to točno, ali da su ispitanici veću privrženost iskazali prema regionalnom identitetu (Hrvatsko zagorje). Iako su, kao što smo istaknuli, ispitanici bili podijeljeni oko postojanja lokalnog identiteta, pripadnost njemu ispitanici osjećaju u većoj mjeri nego prema nadnacionalnom identitetu, a definiraju ga mikroregionalno, kao pripadnost naselju i njegovoj okolini. To je i razumljivo s obzirom na dug kontinuitet postojanja Hrvatskoga zagorja kao jasno definirane historijsko-geografske regije.

Četvrti element proizašao iz ovog istraživanja odnosi se na karakter društvene kohezije. Na pitanje o procjeni stanja odnosa unutar zajednice (vezano uz oslanjanje na sumještane i prirodu odnosa), ispitanici su uglavnom zaokružili odgovor koji opisuje odnose kao dobre. Ovakav je stav u raskoraku s opetovanim isticanjem

¹ Ponuđene varijable bile su: a) narječje, b) prometna (ne)povezanost; c) blizina Slovenije; d) povijesno naslijeđe; e) tip gospodarstva; f) poljoprivreda; g) siromaštvo/bogatstvo, h) nešto drugo, što _____?

jala i kompetitivnosti kao karakteristika vlastitih susjeda, te također iziskuje daljnje istraživanje kvalitativnim metodama.

Analiza odnosa na državnoj i lokalnoj razini

Analiza odnosa ovih pograničnih zajednica prema centru i prema stanovništvu s druge strane granice pokazala je kako su odnosi na državnoj razini percipirani lošije od odnosa na lokalnim razinama. U velikoj mjeri stanovnici su odnose na državnoj razini između Republike Hrvatske i Republike Slovenije procjenjivali lošijim od onih između njih i susjednih mjesta sa slovenske strane granice. Nadalje, ponovo se pokazalo (kao i u predistraživanju provedenom na području Gorskoga kotara) kako postoji i određena korelacija u razmišljanjima stanovništva o kvaliteti odnosa unutar pogranične zajednice i odnosa na državnoj razini.² Konkretnije, rastom percepcija pozitivnih odnosa u lokalnoj pograničnoj zajednici (društvena solidarnost) raste i pozitivna percepcija međudržavnih odnosa. Međudržavni odnosi Hrvatske i Slovenije u posljednje vrijeme u hrvatskome društvu nisu pozitivno percipirani te se može govoriti o trendu koji jača unazad desetak godina (Zorko 2011). Pod utjecajem niza otvorenih pitanja i nezgrapnih politika njihova rješavanja, ove su dvije države u najgorim odnosima ikada. Činjenica da su ispitanici prepoznali takav negativan trend govori nam da su posljedice ovako narušenih odnosa osjetne. S druge strane, prepoznavanje i razlikovanje svojih susjeda kao pozitivnih i dobronamjernih pokazuje kako su odnosi percipirani kao problematičniji na političkim razinama i u neinformiranim dijelovima društva. Ovaj podatak ukazuje na dodatnu posebnost u stavovima pogranične zajednice i njihovu različitost s obzirom na ukupno stanovništvo i trendove na državnoj razini.

Zaključak

Dva do sad provedena predistraživanja kvantitativnom metodologijom – prvo u pograničnome području Gorskoga kotara i drugo, ovdje predstavljeno, provedeno u pograničnome području Hrvatskoga zagorja – pokazala su neke sličnosti i neke razlike u formiranju identiteta. Najveća sličnost uočena je u istraživanju kvalitete odnosa na lokalnim, odnosno državnoj razini. Također,

² Pitanje: Kako biste ocijenili odnose na državnoj razini između Hrvatske i Slovenije? (1 – odnosi su iznimno loši, 2 – odnosi su loši, 3 – odnosi nisu niti dobri niti loši, ne znam, svejedno mi je, 4 – odnosi su dobri, 5 – odnosi su iznimno dobri).

sličnost je uočena u utjecaju lokacije, odnosno geografskog faktora na formiranje identiteta, i to s obzirom na udaljenost od granice i velikih regionalnih i subregionalnih centara. Ipak, taj je utjecaj izraženiji u regiji Hrvatskoga zagorja zbog blizine glavnoga grada kao izrazitoga inklinacijskog centra čitavoga područja.

Ono u čemu su uočene različitosti i na što će se usmjeriti pozornost u budućim istraživanjima jesu prepoznate razine identiteta uočene kod ispitanika. Dok u slučaju Gorskoga kotara (prvo predistraživanje) ispitanici prepoznaju, uz izrazito dominantan regionalni, i lokalni identitet, to nije slučaju u pograničnome području Hrvatskoga zagorja.

Zanimljivo bi bilo napraviti komparativnu analizu društvene kohezije, u ovom slučaju, hrvatskoga i slovenskoga dijela pogranične zajednice te je usporediti s aktualnom državnom politikom. Ovo je istraživanje, možda u najvećoj mjeri do sada, dokazalo prostorne razlike. Važno je napomenuti kako pretpostavljeno postojanje pogranične zajednice na temelju identiteta prostorno varira. Zajednica nije prostorno homogena, odnosno pokazalo se da identitet jača (ili slabi) ovisno o blizini glavnoga grada, stupnju prometne povezanosti sa subregionalnim središtima i blizini granične linije. Zbog toga je kvalitativno istraživanje nužno provesti u čitavom Zagorju ne bi li se ovi trendovi dodatno potvrdili.

Presudnim se u ovom slučaju pokazala blizina glavnoga grada. Kod istraživanja u Gorskom kotaru subregionalno središte Delnice ili pak regionalni centri Rijeka i Karlovac nisu pokazali toliku gravitacijsku moć kao glavni grad u istraživanju Hrvatskoga zagorja. Pokazalo se da su u ovom slučaju i dnevne prekogranične migracije rjeđe i da je manje ljudi bilo u radnome odnosu u Republici Sloveniji. Smatramo kako je i na ove podatke presudno utjecala blizina glavnoga grada koji svojim sadržajima i ponudom u tom kontekstu svakako prednjači.

Istraživanja ovakvog tipa vrlo su važna jer se pokazalo da su pogranične zajednice nedovoljno istražene u Republici Hrvatskoj, a posjeduju društvenu dinamiku i istraživački potencijal.

Literatura

- BUFON, Milan. 2001. *Osnove politične geografije II*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- CVRTILA, Vlatko, Marta ZORKO i Maja BANOVAČ. 2010. „Koncept pograničnih zajednica i manjinski odnosi“. *Međunarodne studije*, 10 (3–4):18–39.
- DAY, Graham. 2006. *Community and Everyday Life*. London – New York: Routledge
- GERRING, John. 2007. *Case Study Research. Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press.
- KURCZEWSKA, Joanna (ur.). 2006. *Polish Borders and Borderlands in the Making. From the Field Studies of Polish Sociologists and Anthropologists*. Warsaw: Ifis Publishers.
- WILLIAMS, Stephen. 2009. *Tourism Geography: A New Synthesis (Second Edition)*. London – New York: Routledge.
- ZEMAN, Marija Geiger i Zdenko ZEMAN. 2010. *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar
- ZORKO, Marta. 2011. „Konfliktni potencijal dobrosusjedskih odnosa: slučaj Hrvatske i Slovenije“. *Političke perspektive*, god. 1, br. 2:43–62.
- ZORKO, Marta, Ivan ŠULC i Marko KOVAČIĆ. 2012. „Pogranične zajednice u Republici Hrvatskoj: istraživanje lokalnoga identiteta u pograničnom području Gorskoga kotara“. *Sociologija i prostor*, 50/2:165–181.

Izvori

- Državni zavod za statistiku. 2011. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2011.: prvi rezultati*. <http://www.dzs.hr/> (pregledano 3. kolovoza 2011.)

Local Identity and Social Cohesion in the Borderland Area of Croatian Zagorje

The evolution of modern concepts of the state based on territory and borders into postmodern theories centring on the erosion of sovereignty, de-territorialisation and globalization has produced the concept of “borderlands”. The concept refers to border regions between states and their cooperation. In academic literature, the emphasis is often on the spatial concept of borders. Local identities and how they are ranked by the members of those communities in comparison with national identities frequently lead to the production of social structures that differ from those dominant in the society. They can even lead to different economic tendencies and political orientations within that community. This is precisely why borderland communities are specific. In the course of history they have built particular social relations with the states on whose borders they

are situated and have created traditions that often no longer coincide with the state's national perception of itself today. The aim of this article is to set a frame for the investigation of the most prominent elements of local identity, connect them with the question of social cohesion and with the socio-political relations of a specific community in the region of Croatian Zagorje. Taking into account the postmodern shift in the concept of the geopolitical idea of borders into a triangle of relations: space – power – population, the sole way to study this phenomenon in its entire scope is through an interdisciplinary approach. The study analyses the prospects and methods of exploring social identities and investigates social cohesion in the borderland area of Croatian Zagorje from the Croatian side of the Croatian-Slovenian border. By drawing on a combination of quantitative and qualitative research methods, the article intends to show how social cohesion and various levels of identity characterize the studied geographical area as a borderland community.

Sanja Lončar

ŠTO I KAKO S BANIJOM ILI BANOVINOM DVA DESETLJEĆA POSILIJE? BAŠTINA, SJEĆANJE I IDENTITET NA PROSTORIMA STRADALIMA U DOMOVINSKOME RATU (1991. – 1995.)¹

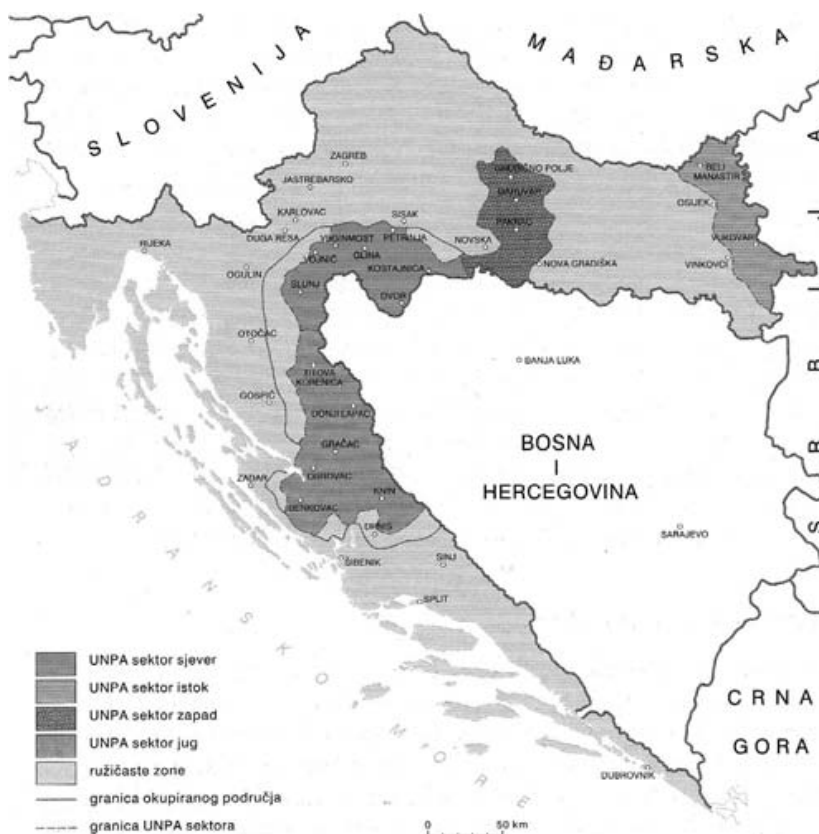
Autorica razmatra identifikacijske procese koji se u poslijeratnom, ujedno i postsocijalističkom kontekstu, odvijaju na području Banije ili Banovine, regije smještene u središnjoj Hrvatskoj, a koji su povezani s pojmovima u trijadi baština-sjećanje-identitet. Usmjerena je na temu baštine i njene proizvodnje, a – oslanjajući se na koncepte „baština rata“ (Gegner i Ziino 2012) i „mjesto boli i srama“ (Logan i Reeves 2009) – prati na koji su se način ratni sukobi, privremena okupacija teritorija i promjene političkih okolnosti tijekom 1990-ih odrazili na postupanje s baštinom u poslijeratnom razdoblju: njeno uništavanje, prešućivanje, stvaranje, (re)definiranje, (re)interpretiranje, (novo/drugačije) korištenje. Autorica iznosi primjere koji tematiziraju (1) promjene naziva regije i naracija, (2) postupanje s materijalnom baštinom i mijenjanje krajolika te (3) svakodnevicu i stvaranje novih običajnih praksi. Ovi primjeri otvaraju pitanja o odnosima moći, teritorijalnosti, potiskivanju i prevlasti interpretacija i naracija te ukazuju na dinamične, mijenjajuće i nedovršene procese stvaranja baštine, sjećanja i identiteta.

Uvod

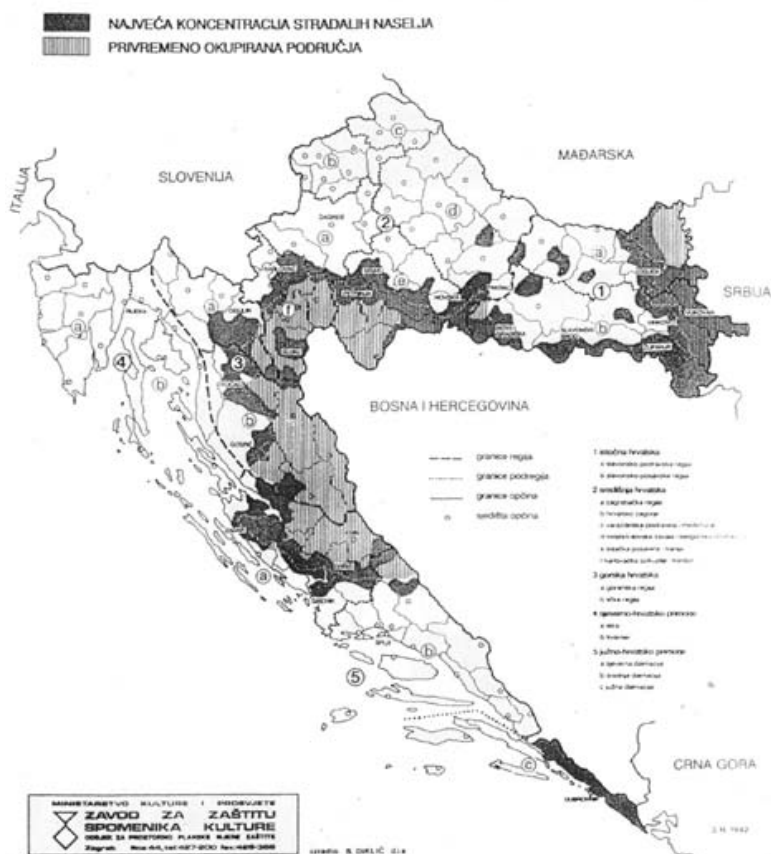
Regije, tj. granična područja Hrvatske koja su tijekom Domovinskog rata (1991. – 1995.) bila poprištima ratnih sukoba i razaranja, trauma, stradanja i migracija stanovništva i danas su, dvadesetak godina poslije, s brojnih aspekata „problematična“ i „prijeporna“. Ova područja (dubrovačko zaleđe, zadarsko zaleđe, Lika, Kordun, Banovina, zapadna Slavonija i istočna Slavonija) (slike 1 i 2), različita po predratnim, ratnim i poslijeratnim okolnostima, prolaze kroz teške procese oporavka i uspostavljanja stabilnosti. Dok se njihovi brojni „otvoreni“ i „osjetljivi“ problemi u javnome diskursu najčešće prešućuju ili koriste u političke svrhe, oni istovremeno potiču

¹ Rad je u izmijenjenom obliku, pod nazivom Banija i (a ne ili) Banovina: dvije pojavnosti jednog geografskog prostora, predstavljen na znanstveno-stručnom skupu 12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele. Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima, održanome u rujnu 2012. godine u Dugoj Resi (Hrvatska). Dio je rada, u izmijenjenom obliku, pod nazivom Suvremeni procesi identifikacije na područjima stradalima u Domovinskom ratu (1991. – 1995.) – uloga i značaj novih spomenika na Baniji ili Banovini, predstavljen na simpoziju *Problem spomenika: spomenik danas*, održanom u listopadu 2013. godine u Klanjcu (Hrvatska). Zahvaljujem recenzentu na konstruktivnim komentarima i savjetima.

Slika 1: Okupirano područje Hrvatske i UNPA sektori 1992.-1995. (Radelić et al. 2006:232).

RATNA RAZARANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Slika 2: Karta Hrvatske na kojoj su sivom i crnom bojom označena područja ratnih razaranja od 1991. do 1995. godine (Živković 1993:64).

moćnosti za istraživanje raznolikih kulturnih procesa i praksi te komparativna promišljanja u odnosu na europske i svjetske primjere poslijeratnih razvoja.

U radu razmatram identifikacijske procese koji se u poslijeratnom, ujedno i postsocijalističkom kontekstu, odvijaju na području Banovine, a koji su povezani s pojmovima u trijadi baština–sjećanje–identitet.² Usmjeravam se na temu baštine i njezine proizvodnje te postavljam pitanje na koji su se način ratni sukobi, privremena okupacija teritorija i promjene političkih okolnosti tijekom 1990-ih odrazili na postupanje s baštinom u poslijeratnom razdoblju: njezino uništavanje, prešućivanje, stvaranje, (re)definiranje, (re)interpretiranje, (novo/drugačije) korištenje. Pritom se oslanjam na koncepte „baština rata“ i „mjesto boli i srama“, izložene u recentno objavljenim zbornicima *The Heritage of War* (Gegner i Ziino 2012) i *Places of Pain and Shame. Dealing with 'difficult heritage'* (Logan i Reeves 2009). Upravo ovi koncepti komparativno smještaju problematiku suvremenih kulturnih procesa i praksi na Banovini (i u drugim područjima Hrvatske stradalima u Domovinskom ratu) uz europske i svjetske primjere.³ Polazeći od razmišljanja da baština

² U radu predstavljam dio rezultata istraživanja koja na području Banovine provodim od 2007. godine, a koja uključuju nekoliko povezanih tema: predstavljanje regije, tj. naracije i kontekst povezan s promjenom naziva; postupanje s (materijalnom) baštinom (kontekst obnova/revitalizacija/[re]valorizacija); djelovanje zavičajnih udruženja; promjene u ruralnom prostoru („povratak na selo“ i život u skladu s održivim razvojem) i dr. Građu sam prikupljala intervjuima, arhivskim istraživanjima, analizom publikacija i internetskih stranica. Velik dio podataka usvojila sam svakodnevnim životom na ovom području, redovitim praćenjem vijesti i sudjelovanjem u lokalnim događanjima. Također, na ovom području od 2007. godine (prvo kao djelatnica, a potom kao suradnica Konzervatorskog odjela u Sisku Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture) sudjelujem u evidentiranju, dokumentiranju i valoriziranju kulturne baštine u svrhe njene pravne zaštite, što mi omogućuje višegodišnji i kontinuirani kontakt s lokalnim stanovništvom, praćenje odnosa države, regionalne i lokalne samouprave, različitih udruženja i stanovnika prema ovom prostoru i baštini. Rezultati istraživanja većim su dijelom još uvijek u rukopisima, dok je manji dio izložen na znanstvenim konferencijama i predavanjima (Lončar 2009a; Lončar 2009b; Lončar 2010a; Lončar 2010b; Lončar 2011; Lončar 2012; Lončar 2013a; Lončar 2013b; Miletić Čakširan i Lončar 2012) te objavljen kao sastavni dio konzervatorskih studija (Mlinar et al. 2008; Miletić Čakširan et al. 2010). Koristim priliku da zahvalim svim sugovornicima na pomoći pri istraživanjima.

³ U radu koristim osobna istraživačka iskustva i spoznaje i s drugih područja stradalih u Domovinskom ratu. Na području zadarskoga zaleđa istraživala sam 2005. i 2006. godine u naseljima Ravnih kotara (Islam Latinski, Grgurice, Rupalj, Islam Grčki) te 2010. i 2011. u naseljima Ravnih kotara i Bukovice (Kruševo, Medviđa, Polača) (Lončar 2010; Lončar 2012a). Istraživanja sam provodila kao suradnik na projektima *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* i *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca* voditeljice prof. dr. sc. Milane Černelić. Na području istočne Slavonije sudjelovala sam 2009. godine u preliminarnom istraživanju hodočašća „Putem masovnih grobišta“ župe Tordinci kod

nastaje procesom selektivnog korištenja prošlosti kao kulturnog i političkog resursa u sadašnjosti, Gegner i Ziino poslijeratna razdoblja prepoznaju kao izrazito produktivna za razumijevanje samog procesa proizvodnje baštine (Gegner i Ziino 2012:1). Poslijeratna razdoblja otvaraju pitanja o različitim kontekstima i vremenskim razdobljima stvaranja „baštine rata“, o čimbenicima njezina stvaranja i osporavanja, o prijenosu i prilagodbi novim kulturnim i političkim uvjetima tijekom vremena te otkrivanju i razumijevanju ključne uloge baštine u reimaginiranju i rekonstruiranju zajednica i identiteta nakon rata (ibid.). „Baština rata“ nerijetko uključuje „mjesto boli i srama“: „mjesto koje predstavljaju bolne i/ili sramotne epizode u nacionalnim povijestima ili povijestima lokalnih zajednica i načine na koje vladini organi / ustanove, baštinski stručnjaci i zajednice nastoje zapamtiti, komemorirati i očuvati ove slučajeve ‘teške baštine’ – ili ih, suprotno, odabiru zaboraviti“ (Logan i Reeves 2009:1).⁴

Na poslijeratnoj Banovini različiti akteri – lokalno i odseljeno stanovništvo, država, regionalna i lokalna samouprava, istraživači i stručnjaci u muzejskim, turističkim i drugim ustanovama, predstavnici i članovi braniteljskih i zavičajnih udruženja, vjerskih zajednica i dr. – sudjeluju u procesima stvaranja (nove) baštine, odabirući dobra i lokacije koji će biti (ne)dokumentirani, (ne) obnovljeni, (nanovo) (ne)izgrađeni, (ne)očuvani te time zaboravljeni ili zapamćeni. Kroz ove se kompleksne procese oblikuju „društvena značenja i simboli koji su ključni za izgradnju kolektivnih sjećanja i identiteta“, koji utječu na percepciju „sebe“ i „drugih“ te međudnose pojedinaca i skupina (Isar et al. 2011:3). Ovdje je baština, nerijetko mjesto nacionalnoga, vjerskog i/ili ideološkog „označavanja“ i „prisvajanja“, a samim time „simbolički teren na kojem se natječu zamišljene slike i odigravaju bitke za budućnost“ (Viejo-Rose 2011:56). Primjeri i iskustva pokazuju da brojni i različiti ranije spomenuti sudionici procesa proizvodnje „baštine rata“ etički ne karakteriziraju na jednak način povijesne epizode, zbog čega ih mogu doživljavati

Vinkovaca i Vukovara (Tordinci, Antin, Čelije, Korod), s kolegicom dr. sc. Petrom Kelemen, znanstvenom suradnicom, i kolegom Antunom Božićem.

⁴ Rad se u širem smislu nadovezuje na etnološke i kulturnoantropološke radove koji tematiziraju pitanja baštine u razdobljima promjene političkih sistema, u razdobljima rata i poraća te postsocijalizma: npr. radove koji su dio „ratne etnografije“ (opširnije u: Povrzanović Frykman 2012) te radove kojima je u interesu postupanje s baštinom socijalizma u razdoblju postsocijalizma (npr. Škrbić Alempijević i Hjemdahl 2006; Potkonjak i Pletenac 2007).

potpuno oprečno. „Suočavanje s prošlošću“⁵ traži trajno propitivanje upravo onih sadržaja koji se istovremeno mogu doživljavati i kao „mjesta boli“ i kao „mjesta srama“, tj. traži trajno propitivanje naoko „jasnih“, „ispravnih“, „nedvojbenih“ znanja, interpretacija, predodžaba ratne prošlosti. U ovom radu primjeri izloženi u trima cjelinama – (1) nazivi regije i naracije, (2) postupanje s materijalnom baštinom te (3) svakodnevnica i stvaranje novih običajnih praksi – pokazuju kako rat (Domovinski i Drugi svjetski) pospješuje, ometa i nanovo uspostavlja odnose između ljudi i sjećanja, mjesta i praksi koje ih određuju (Gegner i Ziino 2012:1). Primjeri otvaraju pitanja o odnosima moći, teritorijalnosti, potiskivanju i prevlasti interpretacija i naracija te ukazuju na dinamične, mijenjajuće i nedovršene procese stvaranja baštine, sjećanja i identiteta.

Ukratko o povijesti regije⁶

Banovina je područje smješteno u središnjoj Hrvatskoj, u Sisačko-moslavačkoj županiji, jugozapadno od grada Siska i sisačke Posavine. Zauzima prostor između tokova rijeka Kupe, Save, Gline i Une, koji na jugu graniči s Bosnom i Hercegovinom.⁷ Područje je kontinuirano naseljeno od prapovijesti (bakrenog doba). U srednjem vijeku pripadalo je starohrvatskim župama Gorička, Gora i Dubica. Jedan

⁵ „Suočavanje s prošlošću“ (Dealing with the Past) odnosi se na „procesе prorade nasilne prošlosti, što znači nasilja prema svim žrtvama bez obzira na njihovu etničku, političku i drugu pripadnost. Suočavanje s prošlošću zbiva se u određenom društvu na različitim razinama: osobnog suočavanja, tj. prorade sjećanja i propitivanje vlastite odgovornosti za nasilje; razini suočavanja s prošlošću u zajednici (među prijateljima i poznanicima, sumještanima i sugrađanima, susjedima...); na institucionalnoj razini (uloga međunarodnih organizacija, državne i lokalne vlasti, političkih stranaka, vjerskih zajednica...); razini društva u cijelosti, odnosno javnosti kao skupa građana koji usmjeruju pozornost na ratna i druga zbivanja iz prošlosti.“ (Kardov et al. 2010:16). Više o konceptu „suočavanja s prošlošću“ i primjerima u Republici Hrvatskoj vidi u: Bužinkić 2012/2013; Kardov et al. 2010.

⁶ Nezhvalan je i težak zadatak bogatu povijest ovog područja svoditi na izabrane kratke crte, ali je to nužno zbog ograničenog opsega rada. Namjera mi je čitatelja upoznati s osnovnim povijesnim podacima o regiji, posebno s onim povijesnim događajima koja ću spominjati u radu. Pritom mi nije namjera umanjiti važnost onih drugih, nespomenutih ili zastupljenih u manjoj mjeri. Više o povijesti i izvorima vidi u: Bučar 2010, Joka 1991, Roksandić i Kolar-Dimitrijević 1988, Škiljan 2008.

⁷ Riječ je o području današnjih općina/gradova Petrinja, Glina, Gvozd, Topusko, Dvor, Donji Kukuruzari, Majur, Hrvatska Kostajnica, Hrvatska Dubica, Sunja te dio naselja u sastavu grada Siska i općine Jasenovac. Različiti se izvori u potpunosti ne podudaraju oko podataka o geografskom obuhvatu Banije ili Banovine i njezinim granicama te otvaraju niz pitanja koja nadilaze okvire ovoga rada. Nedoumice dijelom proizlaze iz promjena granica administrativnih jedinica kroz povijest. Također, nerijetko se ističe nejasno određenje granice na zapadu, prema Kordunu. Bez obzira na granice, područje je bilo i danas je, na različite načine, povezano sa Siskom i Kordunom.

od istaknutih srednjovjekovnih lokaliteta je Zrin, čija je utvrda 1347. godine postala sjedište jedne od najpoznatijih hrvatskih velikaških obitelji, koja je po mjestu dobila ime Zrinski. Tijekom 15. i 16. stoljeća područje je bilo dio Vojne krajine ili Vojne granice (Militärgränze), pograničnog područja s nizom utvrda (Dubica, Kostajnica, Zrin, Gvozdansko, Pedalj, Hrastovica, Sisak), koje je služilo kao obrambeni pojas i imalo važnu ulogu u borbi protiv Osmanlija. Na područja koja su napustili stanovnici u bijegu od Osmanlija naseljavalo se stanovništvo iz pograničnih turskih područja. Dio tog stanovništva bio je pravoslavne vjeroispovijesti, što je dovelo do promjena u etničkom sastavu stanovništva ovoga područja. Od 1703. godine Banska krajina stavljena je pod banovu upravu, tj. jurisdikciju Kraljevine Hrvatske. Početkom 19. stoljeća ovo je područje u sastavu Napoleonovih ilirskih provincija. Vojna krajina razvojačena je 1873. i ujedinjena s Hrvatskom 1881. godine. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske ovo je područje dio Savske banovine. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata ovaj je prostor mjesto oružanih borbi, migracija te stradanja stanovništva. U NDH dio je Gorske župe sa sjedištem u Petrinji, a od 1941. do 1945. godine ovdje se razvija snažan i dobro organiziran antifašistički pokret.⁸ Za vrijeme SFRJ područje pripada sisačkoj regiji. U vrijeme raspada Jugoslavije i osamostaljenja Republike Hrvatske, u ljeto 1991. godine, Banovina je među prvim napadnutim područjima Hrvatske (s. n. 1996a:59; s. n. 1999:600; R. Bk. 1955:336–337). Tada su jedinice JNA i naoružani dio lokalnoga srpskog stanovništva zauzeli gotovo cjelokupan prostor i prognali hrvatsko stanovništvo. Na ovom je „banijskom“, „banovinskom“ ili „sisačkom bojištu“ – koje je obuhvaćalo tadašnje općine Hrvatsku Kostajnicu, Sisak, Petrinju, Glinu i Dvor – zabilježen značajan broj zločina nad civilima i vojnicima te velike materijalne štete, posebno nad kulturnom baštinom. Okupiran prostor Banovine bio je od 1991. do 1995. u sastavu tzv. Republike Srpske Krajine, a oslobođen je te integriran u sastav Republike Hrvatske vojno-redarstvenom akcijom „Oluja“ početkom kolovoza 1995. godine (s. n. 1999:600). Po završetku „Oluje“ velik je dio srpskog stanovništva u tzv. „koloni“ napustio ovaj prostor prema BiH i Srbiji. Od 1995. godine ovdje se postupno vraća prognano hrvatsko stanovništvo, pojedine

⁸ Prvi partizanski odred osnovan je 22. lipnja 1941. u šumi Brezovica kraj Siska. Partizanske odrede koji su djelovali oko Siska i na području Moslavine činili su pretežno Hrvati, dok su odrede na Baniji činili pretežito Srbi (Hrženjak 2002:191).

dijelove naseljavaju prognani Hrvati iz Bosanske Posavine, a nakon 2000. godine postupno se vraća dio srpskog stanovništva. Događanja tijekom i nakon 1990-ih značajno su utjecala na sve aspekte života na ovome području. Banovina se danas ubraja u najnerazvijenija područja Hrvatske, koja prolaze proces poslijeratnog oporavka, a koje se posljednjih godina, u kontekstu rasprave o novoj regionalnoj podjeli Hrvatske, spominje kao „slabije razvijena“ (Klepo 2013), „pogranična područja koja zaostaju u razvoju“ (S. D. 2010). Banovina je još uvijek područje s neznatnim ekonomskim i gospodarskim razvojem, nezadovoljavajućom infrastrukturu, miniranim površinama, nepovoljnom demografskom slikom, nestabilnim etničkim odnosima, dvojbenim stavovima prema povijesnim događajima i baštini i dr.⁹ (usp. Dečak 2012, Ivanković 2008).

Banija? Banovina? Zrinovina? – višebrojnost, višestrukost i višeslojnost naracija

Tijekom povijesti ova je regija bila u sastavu različitih državnih uređenja i upravno-administrativnih jedinica te je mijenjala ime. Od 1703. godine, od kada je područje bilo pod neposrednom upravom bana, regija nosi nazive izvedene iz riječi ban: Banovina, Banska krajina, Banska zemlja, Banija (s. n. 1996a:59; s. n. 1999:600; S. A. 1941:200; R. Bk. 1955:336–337).¹⁰ Naziv Banija dominirao je u upotrebi od Drugoga svjetskog rata do 1990-ih godina, a javljao se i kao dio sintagmi „Sisak i Banija“ i „Banija i Kordun“. Promjenom političkih okolnosti 1990-ih uveden je naziv Banovina, a naziv Banija se, u javnom diskursu, počeo postepeno napuštati i izbjegavati.¹¹

⁹ Na području Sisačko-moslavačke županije u posljednjih se dvadeset godina, zbog emigracija i depopulacije, značajno promijenio broj i etnički sastav stanovništva: 1991. godine bilo je 287.667 stanovnika (Hrvata 56,3%, Srba 34,5%, ostalih 9,2%), 2001. godine bilo je 185.387 stanovnika (Hrvata 82,1%, Srba 11,7%, ostalih 6,2%), 2011. godine bilo je 172.439 stanovnika (Hrvata 82,39%, Srba 12,18%, ostalih 5,43%).

http://hr.wikipedia.org/wiki/Sisačko-moslavačka_županija, http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02_zup03.html, http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/H01_01_04_zup03.html.

¹⁰ Banovina označava „područje kojim upravlja ban u ime vladara“ (Sirotković 1996:61).

¹¹ Do sada nisam uspjela pronaći pouzdane podatke o trenutku i načinu (službenog) uvođenja naziva Banija (za vrijeme ili nakon Drugoga svjetskog rata) te o trenutku i načinu (službenog) preimenovanja Banije u Banovinu, ali prikupljeni podaci otvaraju moguće smjerove daljnjih istraživanja i iziskuju krajnje kritičko i oprezno korištenje podataka, koji su nerijetko obojeni politiziranom i neznanstvenom retorikom. Npr. povjesničar Dragutin Pavličević svoj je tekst „Lijepom našom bregovitom Banovinom. Od Banovine do Banije i natrag“ iz 1996. godine, u kojem govori o nazivima Banija i Banovina, započeo sljedećim riječima: „U posljednjih se nekoliko godina kraj između Kupe, Une i Save naziva Banovinom

Brojna i raznolika građa – poput tiskanih publikacija (lokalnih novina, zbornika, monografija, turističkih promotivnih materijala i dr.), internetskih stranica, djelatnosti zavičajnih i braniteljskih udruženja te aktivnosti lokalnih stanovnika – oslikava kontekste unutar kojih se tijekom ratnoga i poslijeratnog razdoblja odvijalo preimenovanje regije, upisivanje (novog) sadržaja u nazive Banija i Banovina, tj. stvaranje brojnih, različitih i kompleksnih naracija i predodžaba o ovome prostoru. Sve je ove slike (velikim dijelom) generirao rat i one jesu „baština rata“. Ovu opsežnu i kompleksnu temu ovdje ne mogu u cijelosti predstaviti, ali ću pomoću nekoliko primjera dati uvid u problematiku te pokazati kako je teško govoriti o samo dvjema slikama ove regije koje se nerijetko prepoznaju kao antipodi: Baniji i Banovini. Brojni i različiti stvaratelji i korisnici ovog prostora nužno stvaraju paralelne, višeslojne, ponekad oprečne, a ponekad preklapljene slike – višebrojne i različite Banije i Banovine.

Jedan od primjera na koji je način dio (lokalnoga) hrvatskog stanovništva provodio promjenu naziva i (re)interpretirao značenja utkana u njih pruža djelatnost zavičajnog udruženja Društvo prijatelja Zrina, osnovanog u listopadu 1990. godine.¹² Tijekom Domovinskog

ili Banijom, ali ipak naziv Banovina prevladava i čuje se na radiju, televiziji i sve više rabi u tisku. Većina nas osjeća da je pojam Banovina stariji te da je u posljednjih pola stoljeća bio potisnut od sustavnoga nametanja izraza Banije kao jedinoga za to područje nekadašnje Banske krajine. Dilemu oko tih dvaju termina izrazio je i naš predsjednik dr. Franjo Tuđman u konferenciji za tisak, koja je održana 1. prosinca 1995.“. Autor u svojem tekstu zastupa razmišljanje da je Banovina „stariji i ispravniji naziv“ te navodi i svoju ulogu u namjeri njezina vraćanja u upotrebu: „U rješavanju ispravnosti starijeg naziva Banovina i osobno sam sudjelovao u prosincu 1992. kad smo u Sisku slavili 400. obljetnicu nove Petrinje. Naime, ja sam se u uvodnom izlaganju založio za vraćanje povijesnog hrvatskog naziva Banovina, što su prihvatili brojni novinari iz toga kraja i prenijeli u sredstva priopćavanja.“ (Pavličević 1996:46).

Promjenu imena doživjelo je još nekoliko lokaliteta u regiji (npr. Vrginmost – Gvozd, Šamarički Brđani – Zrinski Brđani), kao i u drugim područjima Hrvatske i bivše Jugoslavije (vidi Tuđman 2009). Preimenovanje Vrginmosta u Gvozd, a zatim ponovno Gvozda u Vrginmost i danas je mjesto prijepora i rasprava (Maljevac 2012b). Analiza ovih primjera izlazi iz okvira ovoga rada.

¹² U Pravilima Društva stoji: „Društvo je dobrovoljna društvena organizacija građana različitih vjerskih, stranačkih i nacionalnih opredjeljenja koji se okupljaju sa svrhom da: 1. pokrenu radove na oživljavanju naselja Zrin i obnovi značajnih kulturno-povijesnih objekata: tvrđave Zrin, sjedišta knezova Babonića i Zrinskih, te gotičke kapelice Sv. Marije Magdalene. 2. sakupljaju i objavljuju povijesnu građu vezanu uz te važne kulturno-povijesne spomenike. 3. djeluju na projektu povratka stanovništva i obnove naselja župa Gvozdansko, Zrin, Divuša, Hrvatska Kostajnica i Hrvatska Dubica. 4. proučavaju i štite hrvatsku kulturnu baštinu s područja tih župa. 5. promiču narodnu prosvjetu izdavanjem knjiga i inih publikacija, osnivanjem knjižnica, čitaonica, te poticanjem osnivanja kulturnih društava. 6. organiziraju umjetnička, znanstvena i stručna predavanja, tribine i skupove. 7. organiziraju tečajeve za kulturno i gospodarsko prosvjeđivanje. 8. pomažu umjetnike, znanstvenike, gospodarske

rata, kada je Banovina bila okupirana i hrvatsko stanovništvo prognano, Društvo je odigralo važnu ulogu u povezivanju prognanih Hrvata (posebno iz Hrvatske Kostajnice i Pounja) i planiranju njihova povratka u Pounje i na Banovinu, kao i u (re)interpretiranju povijesnih događaja utkanih u sadržaj i značenja naziva Banija i Banovina. Kroz djelatnost Društva, posebno izdavanje časopisa Zrin: časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja¹³ stvarale su se (barem) dvije istaknute slike Banovine. S jedne strane, na temelju predratnih i ratnih (prognaničkih) osobnih i obiteljskih iskustava i sjećanja, Banovina i njezini lokaliteti prezentirani su kao idealizirani zavičaj, oduzeti prostor za kojim se tuguje i čezne. Kroz brojne su i različite priče, pjesme i svjedočanstva pojedinci iskazivali svoj odnos prema ovom prostoru, njegovoj povijesti i baštini, nerijetko tugujući za svojom kućom, ulicom, gradom, rijekom Unom, brdom Djedom.

Vraćam ti se, Kostajnico!

U daljinu misli lete
Želja me kao rana peče
Da još jednom vidim s Djeda
Kuda hladna Una teče.

Da odmorim dušu svoju
Uz ognjište kućnog praga
I fijaker da me vozi
Niz ulice rodnog grada.

Vraćam ti se Kostajnico
Na obalu rijeke Une
Tu je moja mladost, tu su moji snovi

djelatnike, a ponajprije svoje članove. 9. pomažu učenike i studente u školovanju. 10. surađuju s umjetničkim, znanstvenim, stručnim i prosvjetnim društvima i ustanovama, te vjerskim zajednicama u domovini i inozemstvu.“ (Pravila Društva...:2–3). Društvo je imalo nekoliko sekcija, biblioteku koja je od 1992. do 1996. tiskala različite publikacije. Društvo je imalo ogranke u Hrvatskoj i izvan nje (npr. u Torontu u Kanadi i Sydneyu u Australiji). Aktivnosti društva smanjile su se nakon oslobođenja Banovine. Neke aktivnosti Društva danas imaju podršku Sisačke biskupije, tj. sisačkog biskupa mons. dr. Vlade Košića.

¹³ Časopis je izlazio u Zagrebu od 1992. do 1996. godine. U njemu su objavljivani članci o prognaničkoj svakodnevici, djelatnosti ogranaka Društva, o povijesnim događajima i osobama te svjedočenja i sjećanja pojedinaca na događaje iz Drugoga svjetskog rata, iz razdoblja SFRJ te Domovinskog rata (1991. – 1995.).

Tu je moja zemlja
Tu me majka rodi.

Pričekaj me majko stara
Ne daj bolu da te svlada
Svi ćemo ti brzo doći
Bit će opet kao nekada.

Vraćam ti se Kostajnico
U ranjeno tvoje krilo
Da izliječim stare rane
Da slobodno sunce svane
Da zajedno ostarimo.

(Bunjevac 1993:11)

Pozdrav Dubici

Pozdravljam te mili kraju,
dome dragi, zavičaju,
tko umiva tvoje lice,
draga moja Dubice?

Sunce milo, obasjaj je,
ti vjetriću, osvježi je,
mila Uno, umij mi je,
Bože mili, pozdravi je!

Mjesečino, uspavaj je,
noći tamna, pričuvaj je,
zoro zlatna, probudi je,
ptico mila, poljubi je!

Reci da je u mom srcu,
i kad žmirim ja je gledam,
ja je volim, obožavam,
nikome je, nikom ne dam!

Jednako je uvijek mila,
i na javi, i u snu,
u mislima i u srcu,
Boga molim, za Dubicu!

(Kravos 1994:51)

S druge strane, Banovina i njezini lokaliteti potvrđivali su se kao „hrvatski prostor“. Polazeći od razmišljanja da je za vrijeme Jugoslavije službena historiografija prešućivala prisutnost Hrvata i njihove tragedije na ovome području te da su (lokalne) monografije uglavnom ispisivale partizansku („srpsku“) povijest, dio je (lokalnoga) hrvatskog stanovništva prepoznao mogućnost za novo, drugačije i javno ispisivanje „hrvatske“ povijesti ovog područja te time stvaranje novih/drugačijih slika o Banovini i Baniji. Slika o Banovini, Hrvatskome Pounju i Zrinu (kao posebno važnoj lokaciji zbog stolovanja plemićke obitelji Zrinski, ali i progona Hrvata iz tog mjesta 1943. godine) stvarala se pozivanjem na hrvatski povijesni teritorij; ispisivanjem članaka o povijesti gradova ovoga područja, povijesnim događajima i ličnostima. Tu su se nerijetko naglašavale određene povijesne epizode ili osobe poput srednjeg vijeka, Bitke za Gvozdansko, obitelji Zrinski, Nikole Šubića Zrinskog i dr., čime se nastojala dokazati, potvrditi „hrvatska državopravna ukorijenjenost“ i „četrnaestostoljetna opstojnost u tom prelijepom, nekad središnjem području Hrvatskog kraljevstva“ (Milinović 1993:3–7). Slika o Baniji stvarala se povezivanjem s negativnim događajima za hrvatsko stanovništvo: stradanjima Hrvata tijekom Drugoga svjetskog rata i pokreta NOB-a (1941.–1945.), sustavom represije i razdobljem šutnje o Hrvatima na području Pounja i Banovine za vrijeme SFRJ (1945.–1991.), pobunom srpskog stanovništva na Baniji i događajima povezanim s Domovinskim ratom (1991.–1995.).

U Hrvatskoj se tijekom 1990-ih i poslije naziv Banija, s upisanim negativnim konotacijama, postupno napuštao, izbjegavao i potiskivao u javnoj uporabi, što se može potvrditi primjerima na različitim razinama: državnoj, lokalnoj i regionalnoj, u medijima, stručnoj i znanstvenoj literaturi. U časopisu *Zrin* se, između ostaloga, u nekoliko navrata pisalo o nazivu Banovina te upućivalo čitateljstvo na usvajanje „pravilnog“ naziva za ovu regiju, npr.:

(...) Područje o kojemu govorimo, misleći prije svega na naše Pounje, koje se našlo u Vojnoj Krajini nastaloj protiv turskog prodiranja, nosilo je ime Banske Krajine ili Banovine, a nikakve Banije, koji nam naziv uvedoše oni koji nisu nikada željeli dobra ovom području. (Lončarević 1992:3)

Nije Banija nego Banovina (...) I to je jedan od zadataka, da svi bez razlike usvojimo hrvatske zemljopisne nazive za područja koja su stoljećima svjedočila svoje hrvatstvo! Banovina je područje općina Dvora, Gline, Hrvatske Kostajnice, Petrinje i Siska. (Lončarević 1993:16)

Svojevrsan „strah“ od riječi Banija dovodio je i do nepravilnih ispravljanja naziva Banija u Banovina, kako to potvrđuju u nastavku opisani primjeri.

Jedan primjer nepravilnog ispravljanja riječi Banija u Banovina dogodio se prije desetak godina u članku dnevnih novina Večernji list (Vučić 2002). U njemu je jedan Karlovčanin govorio o svojem stanu u dijelu Karlovca koji se pravilno zove Banija, ali je u podnaslovu članka stajalo „stan na Banovini“. Ovaj je primjer pogrešnog „ispravljanja“ riječi Banija u Banovina komentirala i jezikoslovka Nives Opačić te članak „Mrvice s banskoga stola“ posvetila tumačenju porijekla i značenja riječi ban i njegovih izvedenica – Banija i Banovina (Opačić 2003). Ovdje je iznijela mišljenje kako je ovo jedan od primjera koji potvrđuje njezinu „pretpostavku da je u samostalnoj Hrvatskoj vrlo proširen strah od vlastita, hrvatskog jezika“ te kritizirala „‘rodoljubne’ leksičke inovatore“ koji su, „zbog neznanja i – još više straha“, „svaku Baniju proglasili srpskom riječi, a samo Banovinu hrvatskom“. Jasno je objasnila:

Područje između rijeka Kupe i Une te Korduna može se zvati i Banija i Banovina, a karlovačko naselje samo Banija, kako se zove i tamošnji taekwando klub. I Banija i Banovina (koja može biti i opća imenica, banovina) potječu od riječi ban.

Ovaj „strah od Banije“ i dalje je prisutan. Kada sam prije tri godine, a deset godina nakon spomenutog članka iz Večernjeg lista, pisala prikaz zbornika *Zrinska gora, regionalni park prirode*, objavljenog u Petrinji 2010. godine, uočila sam potpuno neprimjereno

zamjenjivanje riječi Banija u Banovina (Bučar 2010; Lončar 2010a). U popisima sam literature, pod naslovom *Sisak i Banovina, priručnik za učenike* (Bučar 2010:31), prepoznala svoj osnovnoškolski priručnik za zavičajnu nastavu iz 1985. godine originalnog naziva Sisak i Banija, priručnik za učenike (Đurić i Pavličević 1985). Pažljivim pregledom uočila sam da je u popisima literature te člancima ovog zbornika i u većini ostalih originalnih naslova znanstvenih, stručnih i popularnih publikacija objavljenih prije 1991. godine riječ Banija zamijenjena riječju Banovina.¹⁴

Međutim, naziv Banija nije nestao iz upotrebe, već se nastavio koristiti i u Hrvatskoj i izvan nje. Paralelno ranije opisanim procesima stvaranja predodžaba o Baniji i Banovini, odvijali su se i drugi, koji su stvorili dijelom oprečne, dijelom slične slike ovoga prostora.

Naziv Banija vrlo se često koristi u aktivnostima i praksama srpskog stanovništva odseljenog s ovoga prostora nakon Domovinskog rata i njihovih potomaka, npr. u nazivima i aktivnostima zavičajnih udruženja, u nazivima njihovih okupljanja u Hrvatskoj ili u Srbiji, u nazivima folklornih udruženja i njihovih točaka, u nazivima internetskih portala te zabavnih i narodnih pjesama. *Banija – zavičajno udruženje Banijaca, potomaka i prijatelja Banije*, registrirano u Beogradu, na internetskoj stranici *Banija online – banijski informativni portal* (<http://www.banija.rs/>) ažurno prati i objavljuje (informativne, sportske i dr.) vijesti o događanjima na ovom prostoru, ali i općenito temama vezanim uz srpsku manjinu u Hrvatskoj. U rubrici „Geografija“, pod naslovom „Naša Banija“, brojni članci opisuju gradove i naselja i/ili povijesne događaje. Gotovo nepregledni broj videoisječaka na internetskom portalu YouTube, povezanih s praksama odseljenoga srpskog stanovništva i njegovih potomaka, koriste naziv Banija i pune ga odgovarajućim sadržajem. Primjerice, niz pjesama posvećenih Baniji govori o prostoru za kojim se tuguje i čezne, o „zavičaju“, „ognjištu“, „dedovini“, „rodnom ili starom gnijezdu“, „rodnom domu“, „rodnoj grudi“.¹⁵ U njima se isprepliću osobna sjećanja i uspomene smještene u konkretne

¹⁴ Primjena opcije find and replace u programu za obradu teksta rezultirala je u pojedinim radovima ovog zbornika čak i potpuno nesuvislim i pomalo smiješnim rješenjima: npr. na mjestu nabiranja geografskih područja i država, umjesto riječi Albanije pojavila se riječ AlBanovine (Bučar 2010:97; Lončar 2010:243).

¹⁵ Od povijesnih je događaja kod nekoliko izvođača opjevana kolona u kojoj je srpsko stanovništvo nakon „Oluje“ 1995. napustilo Hrvatsku. Potpuno očekivano, ove su internetske stranice nerijetko mjesta sukoba različitih viđenja događaja iz 1990-ih.

lokalitete poput Žirovca, Gline, Petrinje, Dragotine, Gradca, Šamarice te (prepoznatljivi) markeri banijskog krajolika: rijeka Una, šljive i šljivici, rodne njive, miris cvijeća, rosna trava. Ove su pjesme često popraćene stvarnim videoslikama Banije, čime se intenzivira slika idiličnog krajolika.

Oj Banijo rodni dome¹⁶

Moj mjeseci i Danice zvijezdo
sačuvajte moje rodno gnijezdo.
Sačuvajte voljenog mi praga
oj Banijo, uvijek si mi draga.

Oj Banijo, rodni dome,
teško je u srcu mome,
teško mi je bez ognjišta,
bez Banije nema ništa.

Tico mala, da li si vesela
kada letiš iznad moga sela.
Pjevajući mojoj kući svrati,
moje srce za ognjištem pati.

Oj Banijo, rodni dome,
...

Ne trebaju meni rodne njive,
da je meni sjesti ispod šljive.
U avliji će sam se rodio,
čini mi se da bi ozdravio.

Oj Banijo, rodni dome,
...

Oj Banijo najmiliji kraju¹⁷

Od Žirovca kad kreneš ka Glini
Il' po danu il' po mjesecini,
Svud ljepota odjedanput sija
To je moja prelijepa Banija.

¹⁶ <http://www.youtube.com/watch?v=9L-FCL2jy6o>; <http://www.youtube.com/watch?v=TqGlf3AVDyo>; <http://www.youtube.com/watch?v=136sMpNlXvg>;

¹⁷ <http://www.youtube.com/watch?v=j5czxJL6Ig0>; <http://www.youtube.com/watch?v=9eVY0wtSE0I>; <http://www.youtube.com/watch?v=ZYR0aEDeTAE>; <http://www.youtube.com/watch?v=nWCa30uylh0>

Oj Banijo, najmiliji kraju,
Oj Banijo, dragi zavičaju,
Srce moje samo za te bije,
ja sam dijete rodom sa Banije.

Dragotina, i Gradac se smiješe,
tu mi moja prva ljubav bješe,
Od tri noge, od crkvenog kolca,
ostade mi najljepša djevojka

Oj Banijo, najmiliji kraju,
....

Šamarica, šuma proslavljena,
tu je moja duša ostavljena,
Kaži družo, Glini i Petrinji,
Mislim na njih dok sam u tuđini.

Oj Banijo, najmiliji kraju,
....

Ova je slika Banije potpuno drugačija od slike Banije koja se stvarala u javnom diskursu u Hrvatskoj za vrijeme rata, ali je jako bliska slici Banovine koju je baš tada stvaralo hrvatsko stanovništvo, prognano u Domovinskom ratu ili u Drugome svjetskom ratu. Ove su slike, istovremeno različite i slične, nastajale u različitim kontekstima – u različitim zajednicama, vremenima te fizičkim (i virtualnim) prostorima, a kao posljedica odvojenosti od prostora zavičaja. Stihovi svih ovih pjesama pokazuju kako stanovnici pamte mjesta „kroz slike kako su izgledali i kroz osjećaje kako je bilo biti u njima; ili ih stvaraju kroz fotografije, filmove i narative drugih“ (Stewart i Strathern 2003:4–5). Te se slike – krajolici – (nužno) razlikuju od onih koje primjerice stvaraju lokalni stanovnici direktno suočeni s poslijeratnom stvarnošću jer se „narativi rata koji oblikuju sjećanja, stvaraju osjećaj identiteta ili daju značenje baštini razvijaju različito“: „za one koji odlaze, sjećanja i događaji u domovini viđeni su kroz kaleidoskopske leće nostalgije, žudnje, čežnje za domovinom, osjećaj gubitka“ (Viejo-Rosa 2011:59).

U javnom se diskursu u Hrvatskoj naziv Banija danas javlja rijetko, uglavnom u naslovima događanja, publikacija te općenito aktivnostima povezanim s organizacijama i udrugama srpske

nacionalne manjine i njihovim predstavnicima.¹⁸ Na temelju osobnih iskustava i brojnih kontakata sa stanovnicima iz različitih područja Sisačko-moslavačke županije, mogu reći da je korištenje naziva Banija vrlo rijetko u službenim i formalnim, ali relativno često u neformalnim i privatnim situacijama. Generacije koje su učile da je njihov zavičaj Sisak i Banija i čiji se dio života – djetinjstvo, odrastanje, roditeljstvo, starenje – odvijao na Baniji ili uz nju bio vezan, nisu u potpunosti prihvatili preimenovanje regije. Emotivan tekst o ovoj temi naslovljen „Kako su mi ukrali Baniju“ napisala je HRT-ova novinarka Slađana Bukovac u kolovozu 2013. godine (Bukovac 2013). Potaknuta novinskim natpisima iz kolovoza 2013. u kojima se za ovu regiju ponovno pojavio naziv Banija (Klepo 2013)¹⁹, autorica tematizira preimenovanje, propale državne planove krojene 1990-ih te današnju otužnu sliku ove „čarobn[e], prazn[e], surov[e] i magičn[e]“ regije – veseleći se pritom ponovnom javljanju riječi Banija te iznoseći vlastitu sliku toga prostora, izgrađenu na temelju osobnih i obiteljskih sjećanja i iskustava:

Moj privatni dobitak [od ponovnog korištenja riječi Banija] sastoji se barem od toga što ponovno znam od kud dolazim i gdje mi je rodno mjesto. Prevelik dio biografija je uništen da bi čovjek još mogao žrtvovati i toponime. Jer i mi provincijalci moramo biti negdje rođeni, i posjedovati sigurnosnu mrežu određenih geografskih koordinata. (Bukovac 2013)

Ovakve pojedinačne i osobne priče otvaraju nova poglavlja u istraživanjima ove teme.²⁰ Jedno je takvo poglavlje otvoreno i na

¹⁸ Npr. političar Milorad Pupovac, predsjednik Srpskoga narodnog vijeća, u izjavama za medije koristi naziv Banija, a naziv Banija javlja se i u imenu manifestacija Likovni susreti na Baniji (koji su se 2013. godine održali deseti put) i Susreti na Baniji u Malom Gradcu (koji su se 2013. održali jedanaesti put) ili u imenu prije nekoliko godina objavljene publikacije Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881. godine (Škiljan 2008) u izdanju Srpskoga kulturnog društva Prosvjeta.

¹⁹ Riječ je o novinskom članku „Lovci na EU projekte. Ministar Grčić će angažirati ‘specijalce’ za oporavak Like i Banije. Mogu li išta učiniti?“, u kojem se prenosi najava potpredsjednika vlade Branka Grčića o angažiranju „profesionalnih lovaca na EU projekte“ u „tri najnerazvijenije županije“: Ličko-senjskoj, Karlovačkoj i Sisačko-moslavačkoj“ (Klepo 2013).

²⁰ Također, predodžbe o ovim temama i prostoru Banije ili Banovine, s kojima se svakodnevno susrećem, otvaraju daljnje teme za istraživanja. Tijekom posljednjih nekoliko godina nekoliko su me puta poznanici, članovi obitelji i kolege upozoravali da „još uvijek nije vrijeme“ za istraživanje „nekih tema“, misleći na teme vezane za Domovinski rat i područja

prošlogodišnjoj komemoraciji u Zrinu, kada je član udruge veterana iz Drugoga svjetskog rata u svojem govoru o povijesti Banovine, održanome na ruševinama Staroga grada Zrina, iznio razmišljanje da se ovaj prostor ne bi trebao zvati niti Banija niti Banovina nego – Zrinovina.

Krajolik Banije i Banovine – (de)materijaliziranje (dominantnih) narativa/interpretacija

Pregovaranja o Baniji i Banovini ne zadržavaju se samo u „zamišljenom i imaginiranom krajoliku misli i sjećanja“ (Viejo-Rose 2011:54), u naracijama, pričama, pjesmama, imenu, već i u fizičkom krajoliku koji doživljava svoju preobrazbu. Ova je preobrazba posljedica, s jedne strane, razaranja za vrijeme rata, a, s druge strane, obnova, zanemarivanja i/ili pojava novih „prostornih markera i stvaratelja prostora“ u poslijeratnom razdoblju (Viejo-Rose 2011). Ratna događanja tijekom 1990-ih utjecala su na promjene cjelokupnog krajolika Banovine. Gradovi i naselja pretrpjeli su teška uništavanja, posebno kulturna baština koja je bila označitelj vjerske i/ili etničke pripadnosti. Velik broj sakralnih građevina i prostora – crkava i samostana, kapela, raspela, groblja – oštećen je, devastiran ili u potpunosti uništen (Horvat 1998/1999; Maroević 1996; Petrinec et al. 1998/1999; Škiljan 2008; Ukrainčil i Uršić 1998/1999). Ovu je sudbinu dijelom doživjela i baština koja je bila označitelj ideološkog usmjerenja i povezana s Drugim svjetskim ratom, tj. Narodnooslobodilačkom borbom – spomenici i spomen-obilježja NOB-a (Hrženjak 2002; Potkonjak i Pletenac 2007). Kao i u nekim drugim dijelovima Hrvatske, na Banovini su, zbog značajne uloge ovog prostora u Narodnooslobodilačkoj borbi, spomenici NOB-a zauzimali važne i istaknute pozicije te dominirali cijelim krajolikom (usp. Frykman 2003:109). Edukativno-turističke karte i zavičajni udžbenici objavljeni prije 1990-ih prikazuju krajolik Banovine gusto premrežen privrednim objektima te spomenicima i spomen-obilježjima NOB-a (Božić 1979; Đurić i Pavličević 1985; Hrženjak 2002). Tijekom posljednjih dvadesetak godina, sukladno (novim/ drugačijim) interpretacijama ovoga prostora, postepeno se odvija promjena: jedna baština postaje manje vidljiva ili nevidljiva, a druga

stradala u ratu. Također, poznanici i članovi obitelji iz Siska su nerijetko izražavali strah od mogeg odlaska na terenska istraživanja „na Baniju“, opterećeni slikama o tom prostoru stvorenima za vrijeme rata.

vidljiva ili vidljivija, istaknute pozicije zauzimaju drugi spomenici (usp. Basta et al. 2007) – krajolik Banije ustupa mjesto krajoliku Banovine.

Velike materijalne i druge štete nastale tijekom rata do danas nisu u potpunosti sanirane, zbog čega su u prostoru vidljivi materijalni podsjetnici na događanja iz 1990-tih: oštećene i dijelom obnovljene gradske jezgre (npr. u Petrinji, Hrvatskoj Kostajnici, Dvoru), napuštena ili dijelom napuštena naselja, građevine s oštećenim fasadama ili ispisanim porukama, naselja „iz obnove“ prepoznatljiva po unificiranoj gradnji i (uglavnom) nefasadiranim kućama, površine s tablama upozorenja: „Ne prilazite! Oprez mine!“. Osim spomenutih, u poslijeratnom su se krajoliku Banovine, zahvaljujući poslijeratnim obnovama (i/ili zanemarivanju) kulturne baštine te podizanju novih spomenika, pojavile nove vizualne dominante ili markeri (Lončar 2009b, Lončar 2012b). Ovim se otvara novo opsežno poglavlje u promišljanju uloge baštine u suvremenim identifikacijskim procesima koje ilustriram navođenjem dvaju primjera: obnove i revitalizacije srednjovjekovnih utvrda te podizanje novih spomenika na lokacijama vojnih akcija i stradanja civila i vojnika u Domovinskom ratu.

Srednjovjekovne utvrde Banovine proživljavaju u posljednjih desetak godina svojevrsnu renesansu: provode se njihova istraživanja, obnove i revitalizacije.²¹ U Hrvatskoj Kostajnici obnovljen je Stari grad Zrinski, na području općine Dvor obnavljaju se utvrde Gvozdansko, Pedalj i Zrin, a na području općine Petrinja utvrde Klinac, Pecki i Čuntić (Miletić 2010).²² Ove su utvrde do poslijeratnog razdoblja uglavnom bile zapuštene i teško dostupne, a danas se uključuju u turističke projekte, postaju mjesta posjećivanja i događanja te dio edukativnih sadržaja. Imajući na umu povijesni kontekst njihova nastanka i njihovu povijesnu ulogu u obrani hrvatskih prostora, o čemu se pisalo i u ranije spomenutom časopisu *Zrin*, postaje jasnije zašto je, u poslijeratnom propitivanju i izgradnji identiteta Banovine, ova baština prepoznata kao pogodno mjesto upisivanja simboličkog značenja na lokalnoj, regionalnoj, ali i nacionalnoj razini. Premda

²¹ Kontekst obnove svake od ovih utvrda (npr. inicijatore, sudionike, problematiku, povezivanje s drugim projektima i dr.) trebalo bi zasebno analizirati. Treba imati na umu da je jedan od poticaja usmjeravanju na srednjovjekovnu baštinu vjerojatno i „opći trend“ popularnosti srednjovjekovlja (kroz festivale, izložbe i dr.).

²² Primjerice, općina Petrinja inicirala je 2007. godine projekt „Utvrde petrinjskog kraja“ s namjerom revitalizacije spomenutih utvrda (<http://www.h-r-z.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/kopnena-arheologija/1074-projekt-rutvrde-petrinjskog-kraja>).

je ova baština nastala stoljećima prije Domovinskog rata, ovaj je rat barem dijelom utjecao na njezino valoriziranje i prepoznavanje (novih) značenja, čime ju je opravdano promatrati u kontekstu stvaranja „baštine rata“. Na primjer, jedan je od nacionalnih prioriteta poslijeratne obnove bila obnova Staroga grada Zrinski u Hrvatskoj Kostajnici (slika 3) te u ratu do temelja srušene crkve i samostana sv. Antuna Padovanskog (Vizin 1992:104–108; Maroević 1996:23). Oba se spomenika nalaze na ulazu u Republiku Hrvatsku, tj. grad Hrvatsku Kostajnicu, čime su neupitni vizualni i teritorijalni markeri hrvatskoga državnog prostora. Unska ada, na kojoj se nalazi Stari grad Zrinski, još je uvijek mjesto prijepora oko teritorija dviju država i određivanja državne granice.²³ Snažna simbolika ovoga spomenika, povezanoga s jednom od najpoznatijih hrvatskih plemićkih obitelji, a time i simbolom hrvatstva, „simbol[om] hrvatske moći i ponosa“ (Pravila Društva:1), dodatno utječe na dizanje tenzija u povremenim raspravama o pitanjima je li u Hrvatskoj Kostajnici granica sredina Une ili Unčica i kojoj bi državi trebala pripasti unska ada s utvrdom (Ivanković 2013; Kiseljak 2012; Pavelić 2012; Piškor 2012b; Stržić 2012). U rujnu 2012. godine izjave predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika o „nužnoj korekciji državne granice na Uni između

Slika 3: Pogled na Stari grad Zrinski na unskoj adi. Snimila Sanja Lončar u Hrvatskoj Kostajnici 29. kolovoza 2013. godine.

²³ Unska je ada, uz Prevlaku i dunavsku adu, dugo bila područje u kojem Republika Hrvatska, nakon raspada bivše države, nije ostvarivala svoju teritorijalnu cjelovitost.

dviju Kostajnica“ izazvala je reakcija na objema stranama granice, a Tomislav Paunović, gradonačelnik Hrvatske Kostajnice, tada je izjavio:

ona [granica] će jednim dijelom ići sredinom rijeke Une, većim dijelom, ali ovaj povijesni dio [unsko područje s utvrdom] ne bi mogao ići, to bi bilo čupanje srca Hrvatske Kostajnice. To je povijesni grad, Zrinski grad, poslije su Zrinski došli u posjed tog grada, i to je grad Hrvatska Kostajnica. (Kiseljak 2012)

Premda se u ovim raspravama naglašava kako se Hrvatska ne može odreći spomenika u čiju je poslijeratnu osam godina dugu obnovu uložila 11 milijuna kuna, posve je jasno da razlog neprihvatanja takve ideje nisu (samo) uložena financijska sredstva već simbolika u nacionalnim okvirima.

Osim srednjovjekovnih utvrda, na Banovini sve vidljivija postaje nova baština, nastala kao posljedica želje za jačim formaliziranjem i materijaliziranjem sjećanja na Domovinski rat. U posljednjih je nekoliko godina sve brojnije obilježavanje lokacija i podizanje spomenika na mjestima vojnih akcija, stradanja civila i vojnika iz Domovinskog rata.²⁴ Ove lokacije, neobilježene i oslobođene materijalnosti, donedavno posjećivane od nekolicine i većini „nevidljive“, odjednom su, kako to kaže Jonas Frykman – oživjele, postale vidljive i napunjene značenjem (Frykman 2003:111). Na njih se postavlja vidljivo i nedvojbeno materijalno obilježje: komad kamena, kamena ploča, raspelo, ratna tehnika i dr., na što se upisuju popisi stradalih, mjesta i datumi, zahvale, poruke i dr. (slike 4 i 5).

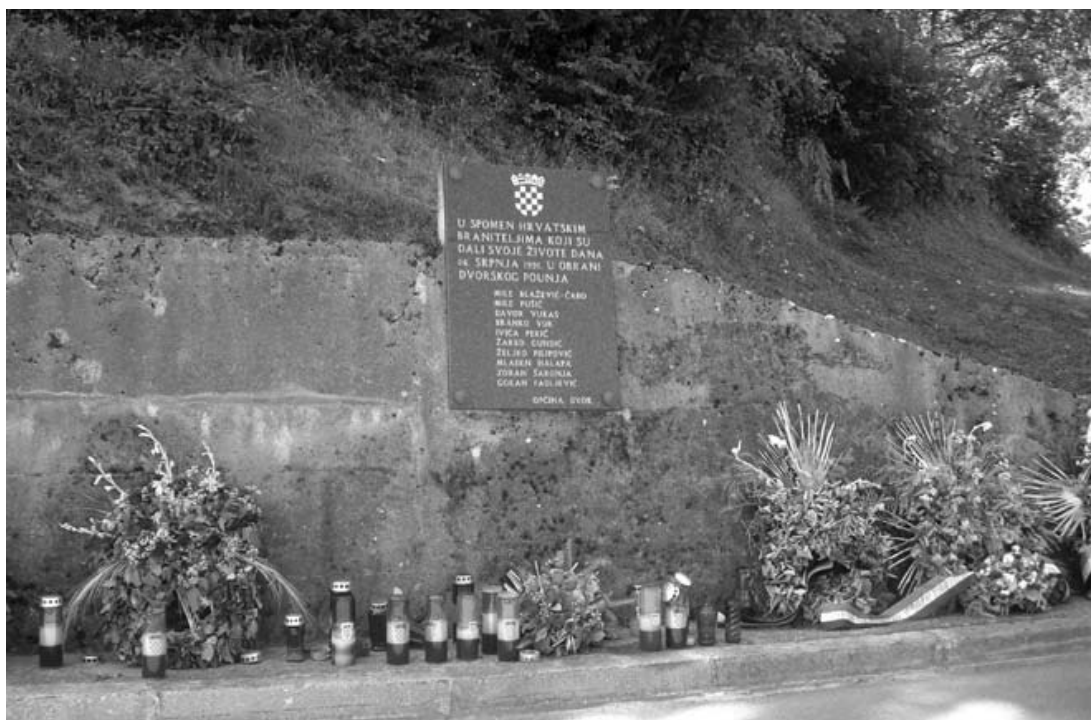
Ove su lokacije istovremeno i jedinstvene i univerzalne. S jedne strane, svaka je povezana s konkretnim događajem, konkretnim trenucima patnje i/ili ponosa, konkretnim osobama, pokojnima ili živima, konkretnim porukama i zahvalama. S druge strane, svaka je dio narativa o ratnim događanjima na Banovini i Domovinskom ratu uopće, narativa pisanog u Hrvatskoj od strane pobjednika,

²⁴ Npr. spomen-obilježja i spomenici u: Viduševcu kraj Gline, Maji kraj Gline, Glinskoj Poljani kraj Gline, Drenčini kod Siska, Galdovu kod Siska, Komarevu kraj Siska, Hrvatskom Čuntiću kraj Petrinje, Novom Farkašiću kraj Petrinje, Brđanima Cesta kraj Sunje, Stankovcu kraj Gline, na brdu Čukur u Hrvatskoj Kostajnici, u Kostrićima kraj Majura, Dvoru, Hrvatskoj Dubici, Strugi Banskoj kraj Dvora, Šatornji kraj Gline, Gornjim Jamama kraj Gline, Baćinu kraj Hrvatske Dubice, Hrvatskoj Kostajnici, Panjanima kraj Hrvatske Kostajnice, na Kontrobi u Sisku i dr.

Slika 4: Spomen-obilježje hrvatskim braniteljima u Domovinskom ratu, Komarevo kod Siska, podignuto u lipnju 2012. godine na mjestu prve crte bojišnice u Domovinskom ratu. Snimila Sanja Lončar, u Komarevu 5. rujna 2013. godine.

Slika 5: Spomen-obilježje hrvatskim braniteljima u Strugi Banskoj, Općina Dvor. Snimila Sanja Lončar, u Strugi Banskoj 2. kolovoza 2012. godine.

narativa u ovom trenutku dominantnog i nadmoćnog ostalima. Moć tog narativa dokazuje se i potvrđuje činom materijalizacije – fizičkim upisivanjem u krajolik – te brojnošću i ponavljanjem. Poprimanjem materijalnoga, opipljivog oblika ova se interpretacija ratnih događanja nameće ostalima, nematerijaliziranim. Također, svaka nova materijalizacija na svakoj novoj lokaciji ojačava ovu interpretaciju, potvrđuje ju i upisuje u sjećanje te dovodi do njezine legitimacije, potiskujući istovremeno druge, manje poželjne ili nepoželjne:

Spomenici se grade da bi stvorili jasnoću i jedinstvo tamo gdje prevladava sumnja – bez obzira na ideologiju režima – i od njih se očekuje ne samo da imaju snagu komemorirati već i da patvore i održavaju jednu verziju prošlosti. (Gillis prema Frykman 2003:111)

Pojedinci i zajednice ne dijele nužno istu interpretaciju povijesnih događaja na koje se referiraju spomenute lokacije i spomenici, zbog čega isti događaj, osobu ili razdoblje jedni mogu doživljavati kao bolne, drugi kao sramotne, ponosite ili drugačije. Vojne akcije te stradanja civila i vojnika mogu biti doživljeni potpuno oprečno te istovremeno biti i „mjesta boli“ i „mjesta srama“. Primjerice, vojna akcija „Oluja“ u Hrvatskoj se doživljava i proslavlja na način potpuno oprečan onome kako ju doživljava srpsko stanovništvo odseljeno i raseljeno 1990-ih ili veterani suparničke vojske. Stoga su lokacije i spomenici na mjestima vojnih akcija, stradanja civila i vojnika nerijetko „problematični“ i nose sa sobom „otvorena“ i „prijeporna“ pitanja. To pokazuje rasprava koja se tijekom 2013. godine razvila oko jedne takve lokacije, možda možemo reći – „mjesta boli i srama“. Riječ je o mjestu Žirovac kraj Dvora, u kojem su nakon „Oluje“, napuštajući Hrvatsku prema BiH u tzv. „koloni“, stradali srpski stanovnici. Ovaj događaj do danas nije istražen, krivci nisu procesuirani, što otvara prostor različitim interpretacijama tog događaja na hrvatskoj, srpskoj i bošnjačkoj strani, ali i unutar ovih skupina različitim interpretacijama pojedinaca i zajednica. Sama najava podizanja spomenika svim poginulim i nestalim Srbima u vojnoj akciji „Oluja“ u Žirovcu i dolazak predstavnika „Udruge sudionika oružanih sukoba na prostorima bivše Jugoslavije“ iz Srbije, u kojoj su okupljeni inicijatori, izazvao je oštre reakcije braniteljskih udruga u Hrvatskoj (ae 2013; Capar 2013; dpreradus 2013; Maljevac 2013b; Prerad 2013; Strićić

2013, Šimić 2013).²⁵ Jedan je od inicijatora podizanja ovoga spomenika rekao: „(...) Na spomeniku nećemo nikoga prozivati“ te dodao kako je spomen-obilježje „skromno projektirano“ (Prerad 2013). Predstavnici braniteljskih udruga iz Hrvatske podizanje ovoga spomenika nazivali su „provokacijom“ (Capar 2013), „agresijom na istinu“ (Gugo 2013), „falsificiranjem istine o Domovinskom ratu“ (Prerad 2013) te iznijeli razmišljanje da se podizanjem spomenika „odgovornost za taj veliki zločin nastoji prebaciti na hrvatske branitelje“ (dpreradus 2013). Ovaj slučaj govori koliku moć ima materijalizirana interpretacija i kako spomenik, bez obzira na skromnost u izvedbi i uklesani tekst, u nedostatku drugih potvrda (u ovom slučaju procesuiranja zločina), nije običan komad kamena, već moćno sredstvo u dokazivanju istine i legitimnosti. Rasprava oko podizanja ovog spomenika rasprava je oko različitih interpretacija, kojom se pokazuje otpor prema materijalizaciji „neprihvatljivih“ tumačenja ratnih događanja na Banovini – onih koji odudaraju od dominantne, „jasne“ naracije ili predodžbe Domovinskog rata u Hrvatskoj te odnosa agresora i žrtava. Ovaj primjer pokazuje kako procesi proizvodnje „baštine rata“ nerijetko ne omogućavaju svim pojedincima i zajednicama sudjelovanje i djelovanje. Također, on pokazuje kako poruke i odjeke izgrađenih ali i neizgrađenih spomenika nije lako kontrolirati te da spomenici i prakse vezane za njih mogu dijeliti društvo, pa i prenositi nasilje, i dugo nakon završetka ratnih sukoba (usp. Viejo-Rose 2011:60).

Nove običajne prakse i svakodnevnica obilježena baštinom rata

U prethodnoj cjelini tematiziran krajolik Banovine i njegova materijalna baština odrazili su se na stvaranje nematerijalne baštine te potvrdili njihovu međusobnu uvjetovanost, prožetost, nerazdvojitost (Miller 2005). Paralelno s obnovama i podizanjem novih spomenika pojavile su se nove običajne prakse i događanja kojima se itekako iskazuje odnos prema ovom prostoru i njegovoj „baštini rata“, revidira postojeća i izgrađuje nova slika Banovine. Ministarstva, lokalne samouprave, stanovnici, braniteljska i zavičajna udruženja, vjerske i druge zajednice pokrenuli su i provode nezanemariv broj

²⁵ Slični prijepori javili su se u Kninu kada je „Inicijativa mladih za ljudska prava“ na Dan pobjede 5. kolovoza 2010. godine postavila Ploču isprike izbjeglicama Oluje. Ploču su postavili „uz cestu na sjevernom izlazu iz Knina, kojom su prije 15 godina izbjeglice iz grada i okolice bježale u koloni“, a uklonjena je „jer za nju nisu dobivene potrebne dozvole“ (Mršić 2010). Slične primjere iz drugih mjesta navodi Tamara Banjeglav (Banjeglav 2012/2013).

jednodnevnih ili višednevnih događanja koja nerijetko uključuju i objedinjuju više svrha: komemoriranje događaja iz Domovinskoga i/ili Drugoga svjetskog rata, proslavljanje (lokalnog) sveca zaštitnika, posjet napuštenom zavičaju ili nekadašnjem mjestu ratovanja, posjet mjestima ukopa žrtava te druge osobne i obiteljske, „intimne“, običajne prakse. Brojne su lokacije vojnih akcija te stradanja civila i vojnika tijekom Domovinskog rata postale mjesta održavanja komemoracija, koje se tijekom posljednjih godina umnažaju, sve više formaliziraju te privlače sve veći broj sudionika.²⁶ Primjerice, „Obljetnica pogibije hrvatskih redarstvenika i civila“ u Strugi Banskoj kraj Dvora krajem srpnja, uoči blagdana sv. Ane, okuplja velik broj sudionika, ne samo mještane i ratne veterane već i visoke državne i crkvene predstavnike (slika 5) (n. a. 2012; n. a. 2013). Osim lokacija vezanih za Domovinski rat, mjesta okupljanja i komemoriranja postale su i „dugo prešućivane lokacije“ povezane s Drugim svjetskim ratom i srednjim vijekom. Primjerice, dva proslavljena povijesna lokaliteta – Zrin (nekada sjedište obitelji Zrinski i mjesto progona Hrvata 1943. godine) i Gvozdansko (mjesto legendarne pogibije branitelja utvrde Gvozdansko 1573. godine u borbi protiv Osmanlija i mjesto pogibije Hrvata 1941. i 1991. godine) – postala su mjesta svojevrsnih „hodočašća“. U Zrin od 1996. godine, redovito svake godine uoči blagdana Male Gospe, hodočaste nekadašnji raseljeni stanovnici i njihovi potomci, ratni veterani i članovi braniteljskih udruga, predstavnici Katoličke crkve i ostali (slika 6) (Lončar 2011).²⁷ Slično se „hodočašće“ u Gvozdansko redovito održava od siječnja 2010. godine.²⁸

²⁶ Npr. „Dani branitelja Sisačko-moslavačke županije“, „Dani branitelja grada Siska“, „Dani sjećanja u Petrinji“, „Obljetnica početka oružanog otpora srpskom agresoru u Domovinskom ratu na prostoru Gline“, „Obljetnica pogibije hrvatskih redarstvenika i civila u Strugi Banskoj“, „Obljetnica osnutka prve dragovoljačke brigade u Hrvatskoj – 57. brigade Marijan Celjak“, „Obljetnica akcije ‘Brđani’ i herojske obrane Sunje u Domovinskom ratu“, „Obljetnica 2. gardijske brigade Gromovi“, manifestacija „S krunicom oko vrata putem stradanja Hrvata općine Dvor u Domovinskom ratu“ itd.

²⁷ Zrin je tragediju proživio u Drugom svjetskom ratu kada su 9. rujna 1943. godine partizani napali i nakon borbe do temelja zapalili Zrin. Tada je smrtno stradao dio stanovnika, uglavnom muškaraca. Preživjeli stanovnici su protjerani, imovina im je konfiscirana i zabranjen im je povratak u Zrin. Vlasti su 1945. godine donijele odluku da se preživjele Zrinjane, nakon progona raspršene po Pounju i Posavini, naseli u drugi dio Hrvatske, u Slavoniju, u kuće protjeranih pripadnika njemačke nacionalne manjine (Volksdeutschera). Naseljeni su u četiri sela u blizini Đakova (Drenje, Slatnik, Gašinci i Lapovci), gdje oni i/ili njihovi potomci žive i danas. U Zrin su nakon Drugoga svjetskog rata vlasti naselile pravoslavne stanovnike.

²⁸ Gvozdansko je poznato po utvrdi koju su podigli Zrinski, a koja je imala značajnu ulogu u borbi protiv Osmanlija. Prema legendi, dana 13. siječnja 1578. godine, nakon duge opsade,

Slika 6: Zrin, Općina Dvor. Komemoracija povodom obljetnice stradanja stanovnika 1943. godine. U prednjem planu je križ i spomen-ploča koje je, na mjestu crkve Sv. Križa srušene u Drugome svjetskom ratu i stradanja civila, postavilo zavičajno udruženje Društvo prijatelja Zrina. Na ovom se mjestu održava službeni dio komemoracije, misno slavlje. U pozadini je utvrda Stari grad Zrin, podno koje se, na mjestu nekadašnjeg centra naselja Zrin, održava neslužbeni dio komemoracije. Snimila Sanja Lončar u Zrinu 11. rujna 2011. godine.

Ova događanja svojim jasnim prostornim i vremenskim određenjem snažno utječu na oblikovanje sjećanja i identiteta. Ona se odvijaju na lokacijama koje imaju istaknutu simboličku vrijednost i poruku – lokacijama konkretnih povijesnih događaja koje su prepunjene brojnim, ponekad i oprečnim slikama i osjećajima: patnje, boli, nepravde, ponosa, utjehe, pobjede, poraza. U naracijama je ovih lokacija i događaja moguće pronaći i zadovoljiti različite potrebe i viđenja, zbog čega one privlače i okupljaju sudionike različitih interesa i ciljeva. Njima se održava sjećanje ne samo na rat, nego na događaje važne za konkretne lokalne zajednice (usp. Connerton 2004). Za lokalne stanovnike, obitelji poginulih, veterane, ona, između ostaloga,

Osmanlije su bez borbe osvojili utvrdu u kojoj su ih dočekali smrznuti vojnici i stanovnici. U Drugome svjetskom ratu, 1941. godine, u mjestu su smrtno stradali hrvatski stanovnici i srušena je crkva, a u Domovinskom ratu, 1991. godine, u mjestu su ponovno smrtno stradali hrvatski stanovnici. Hodočašće je pokrenuto u spomen na „obljetnicu hrvatskog velejunaštva i mučeništva branitelja gvozdanškoga grada–utvrde“, a u njemu sudjeluju lokalni stanovnici, članovi braniteljskih udruga, državni i crkveni predstavnici, hodočasnici i dr. (Tomašević 2013).

daju značaj i opravdanje proživljenim događajima i patnjama i time su oblik legitimacije (usp. Banjeglav 2012/2013:52,54). Primjerice, na mjestu prve crte bojišnice u Komarevu kod Siska podignuto je „Spomen-obilježje hrvatskim braniteljima u Domovinskom ratu“ (slika 4), a sudionici uključeni u iniciranje i realizaciju spomen-obilježja istaknuli su veliku simboličku vrijednost ove lokacije navodeći da se tu „branio ne samo Sisak, već čitava Hrvatska“. Ove su lokacije i događanja ujedno lokacije i događanja moći te mogu imati političku funkciju (usp. Graham et al. 2000, Stewart i Strathern 2003) i kao takve ih nerijetko koriste politički i vjerski predstavnici i različite grupe, čime ona postaju i „mjesto prijepora“. Nadalje, ova su događanja – kao i rođendani, godišnjice brakova, spomendani lokalnih svetaca, dani državnih blagdana – postala dio osobnih, obiteljskih, mjesnih (lokalnih), regionalnih i državnih kalendara (usp. Connerton 2004). Redovito se ponavljaju, česta su u ljetnim mjesecima i rujnu, koji je prozvan „mjesecom tužnih obljetnica“ ovoga područja, te time postaju tradicija i baština.

Mjesta stvaranja „baštine rata“ nisu samo komemoracije i svojevrsna hodočašća, već i niz drugih (sportskih, turističkih, stručnih) događanja na lokalnoj i regionalnoj razini. „Baština rata“ nerijetko je tematizirana u medijskim izvješćima ili su joj posvećena nova stručna i popularna izdanja,²⁹ a dio je i edukativnih programa.³⁰ Također, „obična“ je životna svakodnevnica stanovnika, poput „uobičajenih“ susreta i razgovora, obilježena trajnim podsjećanjem

²⁹ Lokalne tjedne novine Novi Sisački tjednik redovito izvještavaju o ovakvim događanjima, komemoracijama i „hodočašćima“ te novim publikacijama s područja Siska i Banovine. Internetski portali lokalnih samouprava, kao i brojni neslužbeni portali, također objavljuju takve vijesti. Posljednjih godina objavljeno je nekoliko monografija posvećenih ratnom razdoblju ovog područja, npr. Gajdek 2008, Maljevac 2009, Savić 2008.

³⁰ Terenska nastava pod nazivom „Sat povijesti“ projekt je pokrenut u suradnji Gradskog muzeja Sisak, Udruge hrvatskih dragovoljaca Domovinskog rata (Temeljni ogranak Galdovo) te Osnovne škole Galdovo, no proširio se i na ostale sisačke škole. „(...) Učenici u sklopu terenske nastave posjećuju prvu crtu bojišnice obrane grada Siska u Komarevu. Tamo imaju predavanje u sklopu kojeg se prikazuje film o sisačkoj bojišnici te razgledaju ručno izrađena borbena vozila. U Muzeju Domovinskog rata učenike se upoznaje s poviješću vojarne 'Barutana', proizvodnjom oklopnih vozila i naoružanja, počecima otvorenog sukoba i napada na grad Sisak te ratnih razaranja koja je proživio sam grad i njegovi stanovnici. Uz stručno vodstvo, učenici imaju priliku vidjeti i dio naoružanja i opreme hrvatske vojske te ostale predmete usko vezane uz Domovinski rat, a koji su dio bogatog fundusa Gradskog muzeja Sisak. Nakon posjeta muzeju posjećuje se spomen soba, te se kod spomenika poginulim braniteljima na Trgu dr. Franje Tuđmana odaje počast svim poginulim braniteljima grada Siska.“ ([s. n.] 2013).

na rat,³¹ a stanovnici su na svakodnevnoj razini uključeni u brojne polemike oko interpretiranja povijesnih događaja i baštine ovoga prostora. Lokacije ranije spomenutih događanja i praksi prepoznaju se kao pogodne za iskazivanje određenih viđenja i stavova prema povijesnim događajima, posebno onima povezanim s Drugim svjetskim i/ili Domovinskim ratom. U svrhe politiziranja nerijetko se koriste i lokacije i sadržaj, čak i kod naoko „nevinih“ događaja poput turističkih projekata. Uključivanje ili neuključivanje povijesti Drugoga svjetskog rata, točnije narodnooslobodilačke borbe, u projekte Sisačke turističke zajednice izazvalo je u nekoliko navrata polemike na lokalnoj razini: u rujnu 2011. kada se ta povijesna epizoda nije pojavila među sedam cjelina turističkog projekta „Sisački povijesni prsten“,³² a zatim u rujnu 2012. kada se pojavila kao jedna od deset epizoda sisačke povijesti u također turističkom projektu „Keltska noć“³³ (dpreradus 2011; Piškor 2012a). U prvom se slučaju kritiziralo

³¹ Da bih provjerila ovo razmišljanje, u srpnju 2012. godine nekoliko sam dana vodila bilješke o dnevnim situacijama u kojima se, bez mojih poticaja (pitanja, traženja), susrećem s podacima o ratu. Osim informacija iz lokalnih medija, zabilježila sam razgovore s poznanicima i slučajnim sugovornicima: npr. u očekivanju početka svadbenog obreda u crkvi sv. Lovre u Petrinji (koja je u Domovinskom ratu srušena do temelja, a potom obnovljena nakon rata) poznanik mi je, potaknut prostorom u kojem se nalazimo, pričao o svojem sudjelovanju u poslijeratnoj obnovi crkava na Banovini te događanjima u prvim danima nakon oslobođenja Petrinje; dva dana poslije, u čekaonici sisačke gradske bolnice, starija mi je gospođa iz Petrinje pričala o svojem oboljenju, uspostavljajući kronologiju sintagmama „prije rata“ i „poslije rata“ te osvrćući se na svoje prognaničko iskustvo i gubitak imovine; nekoliko dana kasnije na sisačkoj gradskoj tržnici sugovornica mi je rekla: „Ja sam tamo od Gline, iz Velike Soline“ – te nastavila – „danas je tamo zbor, ali crkve nema, crkva je srušena [u ratu].“; naredni sam dan u vlaku na relaciji Novska–Sisak Caprag–Sisak–Zagreb razgovarala s gospođinom koji se kao prognanik iz Bosne doselio u Sunju, a koji je pričao o odnosima doseljenoga i starosjedilačkoga stanovništva.

³² „Sisački povijesni prsten“ turistički je projekt sisačke turističke zajednice, izveden u centru grada Siska u vidu sedam vitrina od kojih svaka predstavlja sedam „najvažnijih“, „najslavnijih“ razdoblja povijesti grada Siska (<http://www.sisakturist.com/hr/stranica/sisacki-povijesni-prsten/6>). Prilikom otvorenja, 2011. godine, na kojem su prisustvovali visoki državni, gradski i vjerski predstavnici, među predstavljenim povijesnim događajima nije bilo spomena osnivanja Prvoga partizanskog odreda 22. lipnja 1941. godine u šumi Brezovici kraj Siska, što je izazvalo brojne reakcije. To je bila tema rasprave na sjednici Gradskog vijeća grada Siska te članka u dnevnim tiskovinama (<http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/149400/Default.aspx>, <http://www.sisak.info/otvoren-sisacki-povijesni-prsten-da-li-mu-nedostaje-jos-jedan-dio/>).

³³ „Keltska noć“ turistički je projekt sisačke turističke zajednice koji se održava početkom mjeseca rujna. U središtu tog događanja je puštanje splavi po rijeci Kupi na kojima se insceniraju događaji iz povijesti grada Siska. Svake se godine, u manjoj mjeri, ovi događaji mijenjaju, a 2012. godine bile su prikazane teme: (1) Vile stvaranja, (2) Kelti 156. BC, (3) Sveti Kvirin 303., (4) Bitka s Turcima 1593., (5) Bolnica 1806., (6) Juran i Sofija 1839., (7) Florisdorf 1844., (8) Obrtnička komora 1870., (9) Prvi partizanski odred 1941., (10) Domovinski rat 1991. (http://www.sisakturist.com/keltska_noc_2012.php).

da se Sisak srami svoje partizanske povijesti, a u drugom sugeriralo da je se treba sramiti. U drugom je slučaju došlo i do oštre reakcije sisačkog biskupa mons. dr. Vlade Košića koji je ovaj događaj uzeo kao povod raspravi oko interpretacije povijesti Banovine te kao jedan od motiva svoje propovijedi na misnome slavlju održanom 9. rujna 2012. u Zrinu na Banovini, povodom obilježavanja progona Hrvata iz tog mjesta 1943. godine.³⁴ Na ovoj je stvarnoj lokaciji stradanja, pred prisutnim preživjelim Zrinjanima i njihovim potomcima, članovima udruga veterana, stanovnicima Pounja – poruka koju je htio prenijeti sigurno dobila veću težinu i ozbiljnost.

Unatoč važnosti lokacija i fizičkog prostora, teško je reći da su prostorne i vremenske granice „baštine rata“ ograničene (usp. Viejo-Rose 2011:59). Odnos prema prostoru Banovine i njegovoj „baštini rata“ ostvaruje se ne samo kroz prakse lokalnog stanovništva i na lokacijama regije, već kroz prakse pojedinaca, obitelji i grupa, koje nadilaze fizičke granice regije, županije i države te se šire u druge države i virtualne prostore. Zavičajna i braniteljska udruženja u Hrvatskoj i izvan nje provode različite aktivnosti održavajući ili izgrađujući za sebe potrebnu sliku Banije ili Banovine. Internetske stranice prepune su fotografija i videosnimaka lokacija s Banovine, pjesama i tekstova posvećenih Baniji i Banovini. I one su nerijetko mjesto iskazivanja različitih, često suprotstavljenih, viđenja događaja iz recentne ili starije povijesti. U Srbiji i Australiji zavičajna udruženja organiziraju tzv. „Banijske večeri“ koje se sastoje od glazbenog programa i nastupa kulturno-umjetničkih udruženja, a koje su prvenstveno namijenjene ljudima porijeklom s Banije i njihovim potomcima.³⁵ Također, odseljeno hrvatsko i srpsko stanovništvo posjećuje rodna mjesta, sudjeluje u lokalnim obljetnicama i događanjima ili važne životne običaje (poput vjenčanja) održava na ovom prostoru. Ratni veterani organizirano ili pojedinačno posjećuju mjesta na kojima su ratovali i uz koje ih vežu uspomene.³⁶ Svi oni

³⁴ Biskup je u propovijedi kritizirao činjenicu da se u scenariju „Keltske noći“ istovremeno hvali kršćanski svetac sv. Kvirin i veličaju „takozvani ‘osloboditelji’ Drugog svjetskog rata“. (<http://www.biskupija-sisak.hr/index.php/arhiv/1213-misa-za-sve-zrinjane-stradale-u-drugom-svjetskom-ratu>).

³⁵ <http://банија.срб/lat/o-nama/4847-odrzana-banijska-vecер-u-beogradu.html>.

³⁶ Ovaj prostor posjećuju veterani hrvatske vojske iz različitih područja Hrvatske, ali i veterani UNPROFOR-a. Primjerice, u kolovozu 2012. godine Banovinu su posjetili bivši pripadnici danskog bataljuna UNPROFOR-a koji su za vrijeme Domovinskog rata bili raspoređeni u Sektoru Sjever, koji je pokrivao okupirano područje Banovine i Pounja. Tada je „kod mjesta bivše baze danskog bataljuna UNPROFOR-a u Majuru kod Hrvatske

imaju potrebu povezivati se s ovim prostorom, ovim događajima, sudjelovati, doprinositi određenom narativu, i pritom isticati svoju poziciju. Kroz sve njih i njihove naracije slušamo različite glasove i vidimo različite slike jednoga fizičkog prostora, a neke glasove i slike ne čujemo i ne vidimo (usp. Hashimoto 2011:241).

Tematizirajući suvremene kulturne procese i prakse na poslijeratnoj Banovini, radom nisam nastojala iznijeti njihovu sintezu, već dati uvid, ukazati na njihovu širinu i raznolikost te mogućnosti i potrebe njihova prepoznavanja, bilježenja, analiziranja i interpretiranja. Primjeri prikazani u ovom radu potvrđuju da je rat generator baštine, sjećanja i identiteta (usp. Viejo-Rose 2011:56) te da su Banovina i njezina „baština rata“ danas mjesta pregovaranja i prijepora, mjesta stvaranja interpretacija i mjesta materijaliziranja u prostoru i praksama. Brojni i raznoliki sudionici i namjere ukazuju na kompleksnost svakog pojedinog iznesenog primjera te upućuju na dugotrajne, promjenjive, problematične procese stvaranja i mijenjanja baštine, sjećanja i identiteta, koje je nemoguće sagledavati bez svijesti o njihovu trajnom prožimanju, međusobnom odražavanju i nadopunjavanju (usp. Nora 2011:IX). Primjeri pokazuju kako se u tematiziranim kulturnim procesima na Banovini – u suvremenim procesima interpretiranja, potvrđivanja i legitimacije – baštine povijesnih razdoblja i ratova (ponajviše Drugoga svjetskog i Domovinskoga) isprepliću i nadopunjuju, međusobno nadograđuju i kako „baština rata“ ili, ovdje možda primjerenije, „baština ratova“ kao sjena prati svakodnevnicu ovog prostora i njegovih stanovnika. Svako spomenuto mjesto baštine, u fizičkom i značenjskom smislu, ustvari je „konglomerat simbola i narativa“ sačinjen od njihove povijesti i trajno razvijanih značenja (Viejo-Rose 2011:54–55). Inicijatori, stvaratelji, sudionici ovih procesa pripadaju različitim (često i oprečnim) etničkim, vjerskim, ideološkim skupinama, zbog čega su ova mjesta

Kostajnice“ organiziran njihov susret s hrvatskim braniteljima: „Zajedno su obišli mjesto u kojem je bila baza danskog bataljuna UNPROFOR-a, a neki su posjetili i mjesta na kojima su spavali i gdje im je bila logistika“ (Maljevac 2012a:2). Nerijetko su ove lokacije mjesta pojedinačnih ili grupnih posjeta branitelja iz drugih županija i država (dpreradus 2012; Maljevac 2013a), novinara i/ili njihovih obitelji i poznanika (Maljevac 2012c; R. I. 2012). U literaturi se javljaju dva izraza povezana s posjetima prostora na kojima se odvija(o) rat: turizam ratnih mjesta (*tourism of war sites*), koji se razvija nakon završetka rata, i ratni turizam (*war tourism*), koji se odvija za vrijeme rata, kada se posjetitelje odvodi na aktivna mjesta borbe (Viejo-Rose 2011:57).

baštine nerijetko prijeporna, a njezina značenja/slike/predodžbe sukobljene, isprepletene, paralelne. Upravo su stoga teme iz trijade baština–sjećanje–identitet pogodne za politiziranje i manipuliranje, kakvima često svjedočimo u Hrvatskoj, te za izmicanje pažnje sa stvarnih ekonomskih, gospodarskih i demografskih problema s kojima su svakodnevno suočeni stanovnici ovih marginaliziranih regija. Ispisivanje „etnografija poslijeratnih razvoja“ (Povrzanović Frykman 2012) prepoznaje se potrebnim ne samo zbog aktualnosti ovih pojava, već potrebe njihova kritičkog propitivanja i kontekstualiziranja.³⁷

Na kraju, nemoguće je ne zapitati se ali i odgovoriti na pitanje: što i kako s Banovinom (i drugim prostorima stradalima u Domovinskom ratu), kako se nositi i suočiti s njezinom „baštinom rata“, „teškom baštinom“, koja ima posljedice na sjećanja i identitet, odnose pojedinaca i zajednica ovdje, ali i prostorno i vremenski i „izvan lokacija konflikta“ (usp. Viejo-Rose 2011:53)? Primjeri s raznih strana svijeta pokazuju da se baštine ratova desetljeća kasnije pojavljuju kao fokusi nacionalnih politika, a stanovnici i zajednice ostaju podijeljeni u interpretacijama ratnih događanja i njihovih posljedica (Hashimoto 2011:242). U narednim desetljećima možemo očekivati novo redefiniranje i reinterpretiranje „baštine rata“ Banovine jer, da parafraziram Jonasa Frykmana: sjećanjima iz ratova neće biti dozvoljeno da postanu povijest, već će se nastaviti koristiti za objašnjavanje sadašnjih događaja (Frykman 2003:107). Pitanje je kako će se pritom nastaviti mijenjati slike Banije, Banovine, Zrinovine; kako će se mijenjati krajolik ove regije; koje će lokacije, naracije i prakse prestati biti „osjetljive“ i „prijeporne“, tj. što će postati „vidljiva“, a što „nevidljiva“ baština ovoga prostora.

³⁷ Maja Povrzanović Frykman upravo ulogu etnografskoga terenskog rada i tim putem stvorenoga „znanja o svakodnevnom životu, procesima identifikacije i obrascima djelovanja“ vidi ključnima za istraživanja rata i poraća. Autorica navodi pozitivne strane takvog rada usmjerenog na poslijeratne kontekste: on „stvara lokalno-osjetljivo znanje o aktualnim problemima i njihovih potencijalnim rješenjima“; „ohrabruje preispitivanje odnosa između građana i institucija na različitim razinama“; „inzistirajući na perspektivi ‘odozdola’ doprinosi razumijevanju konstrukcija identiteta, mjesta i doma kao dinamičnih društvenih procesa“ te „osvjetljava lokalne efekte međunarodnih politika i smjerova koji bi trebali omogućavati, ali ponekad onemogućavaju procese oporavka nakon rata“ (Povrzanović Frykman 2012:254).

Literatura i građa

- [s. n.] 1996a. Banija. *Hrvatski leksikon*, I (A–K). Zagreb: Naklada Leksikon, 59.
- [s. n.] 1996b. Domovinski rat. *Hrvatski leksikon*, I (A–K). Zagreb: Naklada Leksikon, 262–283.
- [s. n.] 1999. Banovina. *Hrvatska enciklopedija*, I (A–Bd). Zagreb: LZMK, 600.
- BANJEGLAV, Tamara. 2012/2013. „(Ne)kultura sjećanja: uloga memorijala i komemorativnih praksi u post-konfliktnoj obnovi društva“. U *Rad na suočavanju s prošlošću : priručnik za organizacije civilnog društva*, ur. Emina Bužinkić. Zagreb: Documenta – centar za suočavanje s prošlošću, 50–57.
- BASTA, Sanja, Diana MESIĆ i Hrvoje VRGOČ. 2007. *Sisačko-moslavačka županija. Zavičajni priručnik za učenike*. Zagreb: Školska knjiga.
- BOŽIĆ, Branko, ur. 1979. *Banija i Kordun*. Petrinja: Pedagoško društvo.
- BUČAR, Matija, ur. 2010. *Zrinska gora : regionalni park prirode*. Petrinja : Grad Petrinja : Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet – Odsjek Petrinja : Matica hrvatska, Ogranak ; Sisak : Sisačko-moslavačka županija.
- BUNJEVAC, Stjepan. 1993. „Vraćam ti se, Kostajnico!“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 3(2): 11.
- BUŽINKIĆ, Emina, ur. 2012./2013. *Rad na suočavanju s prošlošću : priručnik za organizacije civilnog društva*. Zagreb: Documenta – centar za suočavanje s prošlošću.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- ĐURIĆ, Đorđe i Dragutin PAVLIČEVIĆ. 1985. *Sisak i Banija, priručnik za učenike*. Zagreb: Školska knjiga.
- FRYKMAN, Jonas. 2003. „Making Sense of Memory: monuments and landscapes in Croatian Istria“. *Ethnologia Europea*, 33(2): 107–120.
- GAJDEK, Đuro. 2008. *Sisačka bojišnica 1991. – 1995*. Sisak: Narodna knjižnica i čitaonica Sisak, Biblioteka Domovinskog rata.
- GEGNER, Martin i Bart ZIINO. 2012. „Introduction. The heritage of war: agency, contingency, identity“. U *The heritage of war*, ur. Martin Gegner i Bart Ziino. London i New York: Routledge, 1–15.
- GRAHAM, Brian, G. J. ASHWORTH i J. E. TUNBRIDGE. 2000. *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*. London: Arnold Press.
- HASHIMOTO, Akiko. 2011. „Divided Memories, Contested Histories: The Shifting Landscape in Japan“. U *Heritage, Memory and Identity*, ur. Helmut Anheier i Yudhishtir Raj Isar. London: Sage, 239–244.
- HORVAT, Zorislav. 1998./1999. „Stanje katoličkih građevina – spomenika kulture na Banovini nakon „Oluje“ – kratak pregled“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24/25: 57–75.
- HRŽENJAK, Juraj, ur. 2002. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990. – 2000. II. Izdanje s dodatkom*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske.
- ISAR, Yudhishtir Raj, Dacia VIEJO-ROSE i Helmut K. ANHEIER. 2011. „Introduction“. U *Heritage, Memory and Identity*, ur. Helmut Anheier i Yudhishtir Raj Isar. London: Sage, 1–20.
- JOKA, Mile, ur. 1991. *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana: zbornik naučnih i publicističkih radova*. Dvor na Uni: Skupština općine.

- KARDOV, Kruno, Dražen LALIĆ i Vesna TERŠELIĆ. 2010. *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj: stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraću*. Zagreb: Documenta – centar za suočavanje s prošlošću.
- KRAVOS, Ana. 1994. „Pozdrav Dubici“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 7(3): 51.
- LOGAN, William i Keir REEVES. 2009. „Introduction. Remembering places of pain and shame“. U *Places of Pain and Shame. Dealing with 'difficult heritage'*, ur. William Logan i Keir Reeves. New York: Routledge, 1–14.
- LONČAR, Sanja. 2009a. „Uloga i status etnologa u zaštiti kulturne baštine i ruralnog prostora“. Izlaganje na znanstveno-stručnom skupu u povodu pedesete obljetnice Hrvatskoga etnološkog društva: *Tradicije i tendencije hrvatske etnologije: etnologija kao angažirana i etična znanost*. Zagreb, Hrvatska (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2009b. „Obnova graditeljske baštine – tema antropološkog istraživanja?“. Predavanje na kolegiju *Antropologija društvenog sjećanja* na diplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ak. god. 2008./2009. (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2009c. „Prilozi poznavanju tradicijskog graditeljstva i kulture stanovanja“, U *Zapisi iz Gornjih Ravni kotara : etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić i Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: FF press, 73–175.
- LONČAR, Sanja. 2010a. „Matija Bučar, ur. Zrinska gora: regionalni park prirode. Petrinja: Grad Petrinja: Učiteljski fakultet: Matica hrvatska, ogranak ; Sisak: Sisačko-moslavačka županija ; Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2010, 474 str.“. *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 6 (1): 242–243.
- LONČAR, Sanja. 2010b. „Prostor, povijest, sjećanje i baština – Primjer Zrina na Banovini“. Predavanje na kolegiju *Antropologija mjesta i prostora* na preddiplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ak. god. 2009./2010., 2010./2011. i 2011./2012. (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2011. „Revising history, constructing the place: the creation of new cultural practices in the Croatian village of Zrin“. Izlaganje na znanstvenoj konferenciji *People make places – ways of feeling the world ; SIEF 10th international congress*, Lisabon, Portugal (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2012a. „Etnološka i kulturnoantropološka istraživanja u Ravnim kotarima (2005. – 2006.) i Bukovici (2010. – 2011.)“. Predavanje održano u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom na ljetnoj školi „Miramida trening – Izgradnja mira i kulturna baština“ (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2012b. „Banija i (a ne ili) Banovina: dvije pojavnosti jednog geografskog prostora“. Izlaganje na znanstveno-stručnom skupu *12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele. Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima*. Duga Resa, Hrvatska (rukopis).
- LONČAR, Sanja. 2013a. „Moving (back) to the countryside: the role and interpretation of local traditions in the creation of sustainable architecture and new rural everyday life in Central Croatia“. Izlaganje na znanstvenoj konferenciji „*Circulation*“ – *SIEF 11th international congress*. Tartu, Estonija (rukopis).

- LONČAR, Sanja. 2013b. „Suvremeni procesi identifikacije na područjima stradalima u Domovinskom ratu (1991. – 1995.) – uloga i značaj novih spomenika na Baniji ili Banovini“. Izlaganje na simpoziju *Problem spomenika : spomenik danas*. Klanjec, Hrvatska (rukopis).
- LONČAREVIĆ, Juraj. 1992. „Vojna Krajina – korijeni naše tragedije“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 1(1):3.
- LONČAREVIĆ, Juraj. 1993. „Hrvatska istina o Zrinu“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 5(2):15–17.
- MALJEVAC, Željko. 2009. *Zapisi s Banovine : 1990., 1991., 1995. (Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990. – 1995., Knj. 4.)*. Zagreb: Stega tisak.
- MAROEVIĆ, Igor. 1996. *Razorene crkve Banije – izložba fotografija : Muzej Turopolja, Velika Gorica ožujak – travanj 1996*. Velika Gorica: Muzej Turopolja.
- MILETIĆ ČAKŠIRAN, Ivana i Sanja LONČAR. 2012. „Kulturna baština Općine Dvor: suradnja lokalnih stanovnika, Općine Dvor i stručnih institucija“. Javno predavanje održano na Svečanoj sjednici povodom Dana Općine Dvor i Međunarodnog dana mira, 21. rujna 2012. godine u prostorijama Doma kulture u Dvoru (rukopis).
- MILETIĆ ČAKŠIRAN, Ivana, Jelena STINČIĆ, Igor CINDRIĆ, Ivan ZAGORAC, Sanja LONČAR i Đuro KALANJA. 2010. *Konzervatorska podloga za Prostorni plan uređenja grada Gline*. Sisak: Konzervatorski odjel Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.
- MILETIĆ, Ivana. 2010. „Arheološka baština Zrinske gore“. U *Zrinska gora : regionalni park prirode*, ur. Matija Bučar. Petrinja : Grad Petrinja : Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet – Odsjek Petrinja : Matica hrvatska, Ogranak ; Sisak : Sisačko-moslavačka županija, 238–255.
- MILINOVIĆ, Ante. 1993. „Trinaest stoljeća hrvatske državnopravne opstojnosti“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 2(3):3–7.
- MILLER, Daniel. 2005. „Materiality: An Introduction“. U *Materiality*, ur. Daniel Miller. Durham i London: Duke University Press, 1–50.
- MLINAR, Ana, Sanja LONČAR i Ivana MILETIĆ. 2008. *Zrin – etnografska zbirka Ljubišić – konzervatorske smjernice za očuvanje i prezentaciju*. Sisak: Konzervatorski odjel Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.
- NORA, Pierre. 2011. „Foreword“. U *Heritage, Memory and Identity*, ur. Helmut Anheier i Yudhishtir Raj Isar. London: Sage, IX–XI.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. 1996. „Lijepom našom bregovitom Banovinom. Od Banovine do Banije i natrag“. *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, 1(15): 46–48.
- PETRINEC, Tomislav, Mirjana VISIN i Ksenija PETRIĆ. 1998./1999. „Obnova graditeljske baštine na području djelovanja Konzervatorskog odjela u Zagrebu“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24/25: 107–120.
- POTKONJAK, Sanja i Tomislav PLETENAC. 2007. „Grad i ideologija: „kultura zaborava“ na primjeru grada Siska“. *Studia ethnologica Croatica*, 19: 171–198.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2012. „An Anthropology of War and Recovery: Lived War Experiences“. U *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Kockel Ullrich, Máiréad Nic Craith i Jonas Frykman. West Sussex: Blackwell Publishing, 253–274.

- Pravila Društva prijatelja Zrina*. [s. a.]. Zagreb: Društvo prijatelja Zrina.
- R. Bk. 1955. Banija (Banska Krajina). Enciklopedija Jugoslavije, I (A–Bosk). Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ: 336–337.
- ROKSANDIĆ, Drago i Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, ur. 1988. *Glina : glinski kraj kroz stoljeća*. Glina: Skupština općine.
- S. A. 1941. Banska Krajina. *Hrvatska enciklopedija*. II. Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 200.
- SAVIĆ, Boris. 2008. *Predziđe : Sisačko-moslavačka bojišnica 1990. – 1995*. Sisak: Aura; Udruga dragovoljaca i veterana Domovinskog rata Republike Hrvatske.
- SIROTKOVIĆ, H. 1996. Banovina. *Hrvatski leksikon*, I (A–K). Zagreb: Naklada Leksikon, 61.
- STEWART, Pamela J. i Andrew STRATHERN. 2003. „Introduction“. U *Landscape, Memory and History*, ur. Pamela J. Stewart i Andrew Strathern. London: Sterling; Pluto Press, 1–15.
- ŠKILJAN, Filip. 2008. *Kulturno-historijski spomenici Banije s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena i Kirsti Mathiesen HJEMDAHL, ur. 2006. *O Titu kao mitu : proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta; Srednja Europa.
- TUĐMAN, Miroslav. 2009. „Memorijalni spomenici i javno znanje“. U *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, ur. Žarka Vujić i Marko Špikić. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 13–38.
- UKRAINČIL, Vladimir i Božidar URŠIĆ. 1998./1999. „Ratne štete na spomenicima kulture“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 24/25: 7–55.
- VIEJO-ROSE, Dacia. 2011. „Deconstruction and Reconstruction of Heritage: Impacts on Memory and Identity“. U *Heritage, Memory and Identity*, ur. Helmut Anheier i Yudhishthir Raj Isar. London: Sage, 53–69.
- VIZIN, Mirjana. 1992. „Grad Kostajnica – povijesno urbani razvoj“. U *Hrvatska Kostajnica i Zrin. Stradanje hrvatskog naroda u Pounju i razaranje njegove kulturno povijesne baštine*, ur. Juraj Lončarević. Zagreb: Društvo prijatelja Zrina Zagreb; Hrvatska Kostajnica: Rimokatolički župni ured Sv. Nikole, 93–115.
- Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*. (1992. – 1996.)
- Zrinski zbornik: za povijest i obnovu hrvatskog Pounja*.
- ŽIVKOVIĆ, Zdravko. 1993. *Hrvatsko narodno graditeljstvo. Središnja Hrvatska (Posavina, Pokuplje, Moslavina, Banija, Lika, Gorski kotar)*. Zagreb: Ministarstvo kulture i prosvjete, Zavod za zaštitu spomenika kulture.

Internetski izvori i novinski članci

- [s. n.] 2013. *Sat povijesti – na terenu uče o Domovinskom ratu*. http://www.sisak.hr/clanak_/15374/sat-povijesti-na-terenu-uce-o-domovinskom-ratu. Objavljeno 10. svibnja 2013. (pristup 5. 8. 2013.).

- [s.n.] 2012. „U Strugi Banskoj 26. srpnja obilježena 21. obljetnica pogibije 10-orice hrvatskih redarstvenika. Kada će srpski ratni zločinci odgovarati za ubojstva u Strugi Banskoj?“. *Novi Sisački tjednik*, 2. kolovoza, br. 710(XV):23.
- [s.n.] 2013. „U Strugi Banskoj kod Dvora obilježena 22. obljetnica pogibije hrvatskih redarstvenika. Herojski poginuli u obrani nevinih i nenaoružanih hrvatskih civila“. *Novi Sisački tjednik*, 1. kolovoza, br. 762(XVI):24.
- ae. 2013. „Sporan spomenik u Žirovcu. Ne dolazimo provocirati nego pomoliti se“. <http://www.vecernji.hr/vijesti/ne-dolazimo-provocirati-nego-pomoliti-se-clanak-596550>. Objavljeno 10. kolovoza 2013. (pristup 10. 8. 2013.).
- BUKOVAC, Slađana. 2013. „Kako su mi ukrali Baniju“. [http://hrt.hr/index.php?id=blog&tx_ttnews\[tt_news\]=218839&tx_ttnews\[backPid\]=850&cHash=a2db9c7c7b](http://hrt.hr/index.php?id=blog&tx_ttnews[tt_news]=218839&tx_ttnews[backPid]=850&cHash=a2db9c7c7b). Objavljeno 23. kolovoza 2013. (pristup 28. 8. 2013.).
- CAPAR, Luka. 2013. „Nova provokacija kod Dvora na Uni. Srbi žele podići spomenik žrtvama Oluje, a poubijala ih srpska vojska“. <http://www.vecernji.hr/vijesti/srbi-zele-podici-spomenik-zrtvama-oluje-a-poubijala-ih-srpska-vojska-clanak-518835>. Objavljeno 4. ožujka 2013. (pristup 5. 8. 2013.).
- DEČAK, Hrvoje. 2012. „Jedna druga Hrvatska. Život uz granicu je opasan i tvrd.“. *HAK revija*, srpanj/kolovoz, br. 206/207:56–59.
- dpreradus. 2011. „Otvoren Sisački povijesni prsten – da li mu nedostaje još jedan dio?“. <http://www.sisak.info/otvoren-sisacki-povijesni-prsten-da-li-mu-nedostaje-jos-jedan-dio/>. Objavljeno 19. rujna 2011. (pristup 9. 9. 2012.).
- dpreradus. 2012. „Edukativno putovanje pripadnika 110. brigade po Banovini“. <http://www.sisak.info/edukativno-putovanje-pripadnika-110-brigade-po-banovini/>. Objavljeno 1. listopada 2012. (pristup 1. 8. 2013.).
- dpreradus. 2013. „Branitelji protiv spomenika u Žirovcu“ <http://www.sisak.info/branjitelji-protiv-spomenika-u-zirovcu/#comment-13178>. Objavljeno 1. kolovoza 2013. (pristup 1. 8. 2013.).
- FRAN, Marin. 2012. „Spomen obilježje za sisačku prvu crtu“. <http://www.portal53.hr/vijesti/sisacko-moslavacka-zupanija/98-smz/2823-spomen-obiljezje-za-sisacku-prvu-crtu.html>. Objavljeno 23. ožujka 2012. (pristup 9. 9. 2012.).
- GUGO, Anto. 2013. „Ispod površine. Podizanjem spomenika u Dvoru ruši se istina o Domovinskom ratu.“. <http://www.politikaplus.com/novost/84177/podizanjem-spomenika-u-dvoru-rusi-se-istina-o-domovinskom-ratu>. Objavljeno 1. kolovoza 2013. (pristup 5. 8. 2013.).
- IVANKOVIĆ, Davor. 2013. „Tri je puta propala parlamentarna ratifikacija sporazuma o granici između Hrvatske i BIH. Spor na Uni aktiviran je zbog Neuma.“. <http://www.vecernji.hr/vijesti/spor-uni-aktiviran-je-zbog-neuma-clanak-601065>. Objavljeno 21. kolovoza 2013. (pristup 23. 8. 2013.).
- IVANKOVIĆ, Jakob. 2008. „Izumiranje. U Divuši je nekada bilo 200 stanovnika, a samo ih je 30 sada. Dva rata opustošila hrvatsko Pounje.“ *Večernji list*, 25. siječnja, 32.
- KISELJAK, Martina. 2012. „Sporna granica između dviju Kostajnica.“. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sporna-granica-između-dviju-kostajnica>. Objavljeno 22. rujna 2012. (pristup 1. 8. 2013.).
- KLEPO, Marina. 2013. „Lovci na EU projekte. Ministar Grčić će angažirati ‘specijalce’ za oporavak Like i Banije. Mogu li išta učiniti?“. <http://www.jutarnji.hr/grcicevi--specijalci--za-oporavak-like-i-banije--mogu-li-ista-uciniti--/1119383/>. Objavljeno 11. kolovoza 2013. (pristup 11. 8. 2013.).

MALJEVAC, Željko. 2012a. „Susreli se hrvatski branitelji i pripadnici bivšeg danskog bataljuna UNPROFOR-a. Poklonili im 10 litara banovinske šljivovice od 23 gradi.“. *Novi Sisački tjednik*, 23. kolovoza, br. 713/XV:2.

MALJEVAC, Željko. 2012b. „U Gvozd u osnovan ogranak Zavjeta za Hrvatsku. Osudili pokušaje mijenjanja imena Gvozda“. *Novi Sisački tjednik*, 2. kolovoza, br. 710/XV:6.

MALJEVAC, Željko. 2012c. „Priopćenje Agencije za istraživanje i dokumentaciju ratnih sukoba Sisak. Obilježavaju 21. obljetnicu pogibije ruskih novinara Viktora Nogina i Gennadija Kurinnoya“. *Novi Sisački tjednik*, 30. kolovoza, br. 714/XV:2.

MALJEVAC, Željko. 2013a. „(Po)ratna priča francuskog legionara i dragovoljca u Domovinskom ratu u Hrvatskoj Anthonyja Amenabara. Na sisačkoj bojišnici borio sam se 1991. godine za pravednu stvar“. *Novi Sisački tjednik*, 15. kolovoza, br. 764/XVI:6.

MALJEVAC, Željko. 2013b. „Brojne i burne reakcije na dolazak pripadnika bivše srpske paravojske u Žirovac 10. kolovoza. Velikosrpska manipulacija i provokacija ili civilizacijsko pravo?“. *Novi Sisački tjednik*, 15. kolovoza, br. 764/XVI:8.

MRSIC, Željko. 2010. „Dozvole, priopćenja i prijetnje. Ploča isprike izbjeglicama Oluje izazvala nevolje“. http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/80844/Ploca-isprike-izazvala-nevolje.html?utm_source=clanci&utm_medium=manual3&utm_campaign=clanci_manual. Objavljeno 6. kolovoza 2010. (pristup 10. 8. 2013.).

OPAČIĆ, Nives. 2003. „Mrvice s banksoga stola“. *Vijenac*, 23. siječnja, br. 232. <http://www.matica.hr/vijenac/232/Mrvice%20s%20banksoga%20stola/>. (pristup 9. 9. 2012.).

PAVELIĆ, Boris. 2012. „Granica na Uni: s obje strane kostajničkog mosta snažna želja za mirom i dogovorom“. <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Granica-na-Uni-s-obje-strane-kostajnickog-mosta-snazna-zelja-za-mirom-i-dogovorom>. Objavljeno 7. kolovoza 2012. (pristup 9. 9. 2012.).

PIŠKOR, Mate. 2012a. „U ‘Sisačkom povijesnom prstenu’ nema partizana“. <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/149400/Default.aspx>. Objavljeno 19. 9. 2011. (pristup 19. 9. 2012.).

PIŠKOR, Mate. 2012b. „O granici na Uni. Gradonačelnik Hrvatske Kostajnice: Ne bojimo se mi zahtjeva iz Republike Srpske, brine nas šutnja hrvatskih vlasti!“. <http://www.jutarnji.hr/gradonacelnik-hrvatske-kostajnice--ne-bojimo-se-mi-zahtjeva-iz-republike-srpske--brine-nas-sutnja-hrvatskih-vlasti-/1049486/>. Objavljeno 24. kolovoza 2012. (pristup 9. 9. 2012.).

PRERAD, Danijel. 2013. „Unatoč protivljenju. U Žirovcu liturgija za poginule i nestale Srbe prošla bez problema“. <http://www.vecernji.hr/vijesti/u-zirovcu-liturgija-poginule-nestale-srbe-prosla-bez-problema-clanak-596949>. Objavljeno 10. kolovoza 2013. (pristup 10. 8. 2013.).

R. I. 2012. „Obilježena 21. obljetnica pogibije ruskih novara Viktora Nogina i Gennadija Kurinnoya“. *Novi Sisački tjednik*, 6. rujna, br. 715/XV:2.

STRIŽIĆ, Zdenko. 2013. „Najavljeno otkrivanje spomenika kod Žirovca izazvalo revolt. Braniteljske udruge protive se spomeniku srpskim žrtvama u Oluji“. <http://www.vecernji.hr/regije/braniteljske-udruge-protive-se-spomeniku-srpskim-zrtvama-oluji-clanak-592843>. Objavljeno 1. kolovoza 2013. (pristup 5. 8. 2013.).

STRIŽIĆ, Zdravko. 2012. „Na prijedloge o pomicanju granice Kostajničani samo odmahuju rukom. Kostajničani: Grad Zrinskih na otoku na Uni uvijek je bio naš.“. <http://www.vecernji.hr/vijesti/kostajnicani-grad-zrinskih-otoku-uni-uvijek-je-bio-nas-clanak-441397>. Objavljeno 13. kolovoza 2012. (pristup 9. 9. 2012.).

ŠIMIĆ, Zlatko. 2013. „Tjedan u 10 pitanja. Zar 18 godina nije bilo dovoljno za istragu?“ (Razgovor s Ivicom Pandžom Orkanom, predsjednikom Agencije za istraživanje i dokumentiranje ratnih sukoba). *Jutarnji list*, 17. kolovoza, br. 5412(XVI):24.

TOMAŠEVIĆ, Željko. 2013. „Hodočašće u Gvozdansko“. http://hr.radiovaticana.va/storico/2013/01/16/hodočašće_u_gvozdansko/cro-656286. Objavljeno 16. siječnja 2013. (pristup 9. 8. 2013.).

VUČIĆ, Antonija. 2002. „Branko Vidović, karlovački slikar, uskoro bi se s obitelji mogao naći na ulici. Od zaslužnog građanina postat ću beskućnik.“. *Večernji list*, 16. listopada, br. 14009(XLVI):39.

<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sporna-granica-između-dviju-kostajnica> (pristup 9. 8. 2013.).

<http://www.kostajnica.tripod.com/id7.html> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://croatia.hr/en-GB/Destinations/Town/Hrvatska-Kostajnica?ZHNCNDA4LHBcNw%3D%3D> (pristup 9. 9. 2012.).

http://www.sisakturist.com/keltska_noc_2012.php (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.h-r-z.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/kopnena-arheologija/1074-projekt-rutvrde-petrinjskog-kraja> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.mup.hr/163854/2.aspx> (pristup 9. 8. 2013.).

http://hr.wikipedia.org/wiki/Republika_Srpska_Krajina (pristup 9. 9. 2012.).

http://hr.wikipedia.org/wiki/Sisačko-moslavačka_županija (pristup 9. 9. 2012.).

http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_03/h01_01_03_zup03.html (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.banija.rs/> (pristup 9. 9. 2012.).

http://www.sisak.hr/clanak_/14474/otkriven-spomenik-u-komarevu (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=9L-FCL2jy6o> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=TqGlF3AVDyo> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=136sMpNlXvg> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=j5czxJL6Ig0> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=9eVY0wtSE0I> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=ZYR0aEDeTAE> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.youtube.com/watch?v=nWCa30uylh0> (pristup 9. 9. 2012.).

<http://www.hrvatski-vojniki.hr/hrvatski-vojniki/2632009/bpictures/1A.jpg> (pristup 10. 8. 2013.)

<http://банија.срб/lat/o-nama/4847-odrzana-banijska-vecer-u-beogradu.html> (pristup 10. 8. 2013.)

<http://www.biskupija-sisak.hr/index.php/arhiv/1213-misa-za-sve-zrinjane-stradale-u-drugom-svjetskom-ratu> (pristup 10. 9. 2012.).

What To Do With the Banija or Banovina Two Decades Later? Heritage, memory and identity on a territory affected by the Croatian War of Independence (1991–1995)

The author explores the processes of identity construction taking place in the post-war, and at the same time post-socialist, context in the Banija or Banovina region of central Croatia connected with concepts in the “heritage-memory-identity” triad. The article focuses on the theme of heritage and its production, and using the concepts of “the heritage of war” (Gegner and Ziino 2012) and “places of pain and shame” (Logan and Reeves 2009) it traces in which way the military conflicts, the temporary occupation of territory and the changes in the political environment of the 1990s reflected on approaches to heritage in the post-war period: its destruction, preservation, creation, (re)definition, (re)interpretation, its new or other uses. The author discusses examples that bring to the fore: (1) changes in the name of the region and its narratives; (2) the management of material heritage and changes in landscape; and (3) everyday life and the creation of new everyday practices. These examples pose questions about power relations, territoriality, the suppression and predominance of interpretations and narratives, and draw attention to the dynamic, changeable and incomplete processes of creating heritage, memory and identity.

Jadranka Galiot Kovačić i Sandra Cvikić

ŽENSKJE UDRUGE VUKOVARSKO-SRIJEMSKJE ŽUPANIJE U SUVREMENOME PROCESU REGIONALNE IDENTIFIKACIJE

Nakon srpske agresije, Domovinskog rata i „mirne reintegracije“ dolazi do stvaranja i žive aktivnosti udruga civilnoga društva Vukovarsko-srijemske županije. U mnoštvu međunarodnih organizacija koje pružaju potporu razvoju civilnog sektora posljednjih petnaest godina, kroz transfer „znanja“ i „iskustva pozitivne prakse“, profilira se mali kontingent ženskih udruga Vukovarsko-srijemske županije koje zadržavaju „hrvatski identitetski predznak“ u okviru očuvanja svoje regionalne kulturnopovijesne baštine. Suvremeni proces regionalne identifikacije ukazuje na pozitivne ali i negativne čimbenike razvoja u okviru hrvatskoga nacionalnoga identiteta gdje sam proces „europizacije“ dovodi do jačanja regionalnih identitetskih tendencija. Ženske udruge kao kulturni fenomen promatraju se u tom kontekstu kroz aktivnosti koje njezine članice provode na području Vukovarsko-srijemske županije i odnose koji pri tome nastaju na različitim razinama identiteta.

Uvod

Nakon srpske agresije, Domovinskog rata i „mirne reintegracije“ dolazi do stvaranja i žive aktivnosti udruga civilnoga društva Vukovarsko-srijemske županije. U mnoštvu međunarodnih organizacija¹ koje pružaju potporu razvoju civilnog sektora posljednjih petnaest godina, kroz transfer „znanja“ i „iskustva pozitivne prakse“, profilira se mali kontingent ženskih udruga Vukovarsko-srijemske županije koje zadržavaju „hrvatski identitetski predznak“ u okviru očuvanja svoje regionalne kulturno-povijesne baštine. Suvremeni procesi eurointegracije i regionalne identifikacije ukazuju na različite čimbenike koji utječu na hrvatski nacionalni identitet. Ženske udruge kao kulturni fenomen promatraju se u ovom radu kroz aktivnosti koje njezine članice provode na području Vukovarsko-srijemske županije, tj. na lokalnoj razini u okviru svojih zajednica, i odnose koji pri tome nastaju na različitim razinama identiteta.

¹ Kako ističe Bežovan, „organizacije su civilnog društva organizacijom radionica promovirale ideju nenasilnog rješavanja sukoba kao socijalnu vještinu. Međutim, uz česte utjecaje iz inozemnih organizacija u Hrvatskoj se događalo daljnje podvajanje građana na lokalnim razinama u ranije okupiranim područjima. Inozemni su donatori redovito financirali srpske, a Vlada hrvatske organizacije“ (Bežovan 2004:204). Cvikić navodi da je „novostvoreni poligon strane ekspertne izvrsnosti u ratnoj Hrvatskoj, koji se temelji na potrebama lokalnih mirovnih skupina kroz prototipe modela izgradnje mira trebao zadovoljiti tzv. postkomunističku glad za znanjem Zapada“ (Cvikić 2010:144).

Referentni okvir analize

Rad se temelji na terenskom istraživanju (etnološko-sociološkom) i kvalitativnoj metodologiji (intervjui, analiza: primarnih izvora podataka – dokumenti udruga, sadržaja dokumenata Vukovarsko – srijemske županije za razvoj civilnoga društva i stručne literature), provedenom na području Vukovarsko-srijemske županije u ruralnim naseljima: Slakovci, Orolik, Otok, Stari Mikanovci i Andrijaševci. Ženske udruge koje su istražene za potrebe ovoga rada odabrane su iz Registra udruga RH, a nalaze se na području Vukovarsko-srijemske županije (rujan 2011). Terensko je istraživanje obavljeno tijekom 2011. i 2012. godine na uzorku od šest ženskih udruga: 1. „Hrvatska žena“, Slakovci; 2. Ženska udruga „Breza“, Orolik; 3. Udruga žena „Stari Mikanovci“, Stari Mikanovci; 4. Udruga žena „Andrijaševci“, Andrijaševci; 5. Udruga „Bijeli vez“, Otok i 6. Udruga „Zlatne niti“, Slakovci.

Naime, nakon dugog niza godina provedenih u progonstvu diljem Hrvatske, na inicijativu nekolicine žena u Slakovcima je 2002. godine osnovana udruga „Hrvatska žena“. Udruga je osnovana u svrhu poboljšanja kvalitete življenja samih članica, ali i njihovih sumještana, kroz aktivnosti koje su vezane uz informiranje, edukaciju i organiziranje različitih događanja. Udruga broji 28 aktivnih članica, koje svojim volonterskim radom pored navedenog rade i na očuvanju tradicijskih vrijednosti i kulture svoga kraja, zaštiti građanskih prava (prava pacijenata, potrošača, ravnopravnost spolova, borba protiv nasilja nad ženama), kao i poboljšanju zaposlenosti žena putem neprofitnog poduzetništva.² Ženska udruga „Breza“ iz Orolika osnovana je 2009. godine, također nakon povratka i sedmogodišnjega izbjeglištva. Trenutno ima 15 aktivnih članica, koje se, kako to stoji u njihovu statutu, bave „uspostavom kvalitete življenja svake žene“, u svrhu suradnje na poboljšanju suživota sumještana putem aktivnosti vezanih uz organizaciju sportskih aktivnosti, zabava, izleta, umjetničkih događanja i uređenja naselja. Nadalje, Udruga žena „Stari Mikanovci“ osnovana je još 1978. godine u okviru inicijative Socijalističkog saveza radnog naroda i od tada već punih 35 godina djeluje na području Općine Stari Mikanovci. Osnovana je s ciljem okupljanja i uključivanja žena u društveni život sela kroz kulturne,

² Za više informacija o aktivnostima udruge vidi: <http://www.slakovci.net>, pristup ostvaren 15. listopada 2013. godine.

humanitarne i sportske djelatnosti, a ima oko 30 aktivnih članica. Tijekom Domovinskoga rata, u okviru svojega humanitarnog rada, udruga je aktivno pomagala rad lokalne bolnice i vodila brigu o zbrinjavanju i udomljavanju prognanika s ratom pogođenih područja. Po završetku rata udruga nastavlja s humanitarnim radom i radom na zdravstvenoj edukaciji te sudjeluje u organizaciji svih značajnijih događanja u selu.³ Udruga žena „Andrijaševci“ osnovana je 2006. godine i imala je već u samom početku svojega djelovanja preko 100 članica. S vremenom se taj broj smanjio, kako se smanjivala radoznalost i zainteresiranost članica, tako da udruga sada broji oko 30 aktivnih članica. Kao što je prethodno navedeno, i ova je udruga osnovana u svrhu poboljšanja kvalitete življenja žena na selu, ali i njihovih sumještana. Žene se u ovoj udruzi bave aktivnostima vezanim uz njihove osobne interese: očuvanje i revitalizaciju tradicijske kulture, briga o zdravom životu i humanitarni rad. Udruga „Bijeli vez“ (za očuvanje tradicijske kulture Slavonije) osnovana je 2008. godine u gradu Otoku s ciljem uključivanja žena u društveni život grada kroz aktivnosti vezane uz promoviranje tradicijske kulture njihova zavičaja te izradu i prezentiranje rukotvorina. Broji preko 20 članica i svojim aktivnostima⁴ u gradu doprinosi očuvanju tradicijske kulture koju kroz edukaciju i obuku prenosi i na mlade. Udruga „Zlatne niti“ (etnoudruga) iz Slakovaca osnovana je u ožujku 2008. godine i ima preko 10 aktivnih članica, čiji je glavni cilj promovirati i očuvati tradicijsku kulturu svojega mjesta kroz aktivnosti vezane uz izradu tradicijskih rukotvorina i spravljanje tradicionalnih davno zaboravljenih jela.⁵

U ovom je istraživanju sudjelovalo 16 članica gore navedenih udruga, i to kako slijedi: četiri žene iz udruge „Hrvatska žena“ iz Slakovaca, jedna žena iz Ženske udruge „Breza“ iz Orolika, dvije žene iz Udruge žena „Stari Mikanovci“ iz Starih Mikanovaca, šest žena iz Udruge žena „Andrijaševci“ iz Andrijaševaca, dvije žene iz udruge „Bijeli vez“ iz Otoka i jedna žena iz udruge „Zlatne niti“ iz Slakovaca. Njihova imena radi zaštite anonimnosti u radu nisu navedena, nego

³ Za više informacija o aktivnostima udruge vidi: <http://www.mikanovci.hr>, pristup ostvaren 15. listopada 2013. godine.

⁴ Za više informacija o aktivnostima udruge vidi: <http://www.opcina-otok.com>, pristup ostvaren 15. listopada 2013. godine.

⁵ To su jela kao što su „poderane gaće“. Za više informacija vidi: http://www.sbplus.hr/slavonski_brod/gospodarstvo/ugostiteljstvo/_kupujmo_hrvatsko_poderane_gace_/default.aspx, pristup ostvaren 15. listopada 2013. godine.

samo pseudonimi. Dob članica udruga – kazivačica – različita je i kreće se od osamnaest do sedamdeset godina. Članice su udruga i zaposlene žene, ali najvećim su djelom to domaćice, nezaposlene i umirovljenice, kojima su životne i dnevne obveze slične: briga o obitelji, djeci, rad u vrtu, briga za domaće životinje na gospodarstvu te su ih stoga u udruge povezali zajednički interesi. Premda nisu aktivne na tržištu rada, ipak svaka na svoj način vrijedno radi i daje potporu članovima svojih domaćinstava kako bi preživjeli u novonastalim poslijeratnim okolnostima druge po redu najnerazvijenije županije Hrvatske. One većinom imaju završenu osnovnu ili srednju školu, a rođene su u Slavoniji te sebe nazivaju Šokice ili Sremice, ovisno o mjestu rođenja. Neke su se kao djevojčice s obiteljima doselile u Slavoniju iz Bosne i Hercegovine i Dalmatinske zagore.

Metodom dubinskih intervjua (neformalni, nestrukturirani intervjui) u radu su istražene ženske udruge kao kulturni fenomen u okviru procesa velikih društvenih promjena kroz koje prolazi Hrvatska u zadnjih dvadeset godina – procesa regionalizacije i „europizacije“. Redoslijed postavljanja pitanja nije bio unaprijed utvrđen po definiranom obrascu, nego je proizlazio iz konteksta razgovora na prirodan način, a svaki je intervju trajao u prosjeku 120 minuta. Audiozapis tako provedenih intervjua u ovom radu stoga povećava valjanost dobivenih podataka i razinu objektivnosti interdisciplinarne (etnološko-sociološke) analize. Kvalitativnim istraživačkim pristupom omogućeno je detektiranje određenih zbivanja i interakcije među ženama u situacijama koje su odraz gore navedenih procesa te njihova utjecaja na formiranje hrvatskih identitetskih obrazaca na razini kulturno-povijesne regionalne identifikacije članica udruga. Rezultat istraživanja temelji se na prikupljenim podacima koji odgovaraju na istraživačka pitanja i situacije u kojima se ova kvalitativna metoda pokazala od velike koristi (Denzin i Lincoln 1998).

Polazna se istraživačka pitanja odnose na to do kojih je promjena došlo razvojem civilnoga društva Vukovarsko-srijemske županije u okviru ženskih udruga, pod utjecajem eurointegracijskih procesa na razini njihovih regionalnih u odnosu na nacionalni hrvatski identitet. Isto tako, postavljena su pitanja vezana uz zanimanje za unutarnju dinamiku međusobnih odnosa, interakcije i aktivnosti kojima se žene bave, a odnose se na definiranje suvremenog procesa regionalne identifikacije, koji u sebi sadrži podjednako i pozitivne i negativne

čimbenike. Ovdje se ponajprije misli na onu „vrstu dinamičkog promatranja mijena i socijalnih odnosa u narodu i u narodnoj kulturi“⁶ o kojima govori Dunja Rihtman-Auguštin kada ukazuje na potrebu i etnologa i sociologa da prepoznaju i istražuju „socijalne slojeve i njihove međuodnose“ u kontekstu suvremenih društveno-ekonomskih odnosa i procesa *svakodnevice* lokalnih zajednica (Rihtman-Auguštin 1988:4–5).

Teorija i osobno pitanje identiteta

Rasprava o identitetu u okviru socijalne zbilje europskoga integracijskog procesa u kojem se nalazi Hrvatska otvorila je niz pitanja. Poimanje i identifikacija vlastitoga identiteta, s jedne strane, u kompleksnosti jednoga multinacionalnog i multietničkog konglomerata Europske unije i, s druge strane, socijalna zbilja transformacijskog procesa i tranzicije iz komunističkoga u demokratsko neoliberalno društvo – u Hrvatskoj dovode ne samo do krize u samospoznaji vlastitoga nacionalnog identiteta, nego i konfuzije u društvenoj identifikaciji pojedinaca s bilo kojom grupacijom u društvu. Stoga se kao subjektivna cjelina identitet pojedinca sada konstruira u društvenom kontekstu Hrvatske, koja ga transformira, oblikuje i utječe na njegovu slobodu svijesti i volju da kao socijalni akter formira različite razine i elemente vlastitog identiteta. Odlike socijalne situacije na lokalnoj razini u Hrvatskoj, u tom smislu, ukazuju na činjenicu da je potrebno razmotriti aspekte tradicionalne strukture svijesti, kao i elemente ponovne tradicionalizacije same ideje lokalizma i regionalizma, prisutnih u suvremenom društvu. Osobna sociokulturna identifikacija građanina Hrvatske, pa tako i žena u Vukovarsko-srijemskoj županiji, jeste ono što se u ovom radu ispituje. Točnije, razmatra se što je sve tipično za osobnu sociokulturnu identifikaciju žena u Vukovarsko-srijemskoj županiji i to na razini: a) formiranja identiteta temeljenog na tradiciji i prošlosti, i b) novih – modernih oblika djelovanja u zajednici. Naime, kako to Breuilly ističe, ljudi teže pripadanju jednoj zajednici. Oni razvijaju čvrste osjećaje pripadnosti u smislu „mi“ naspram „drugih“ te prostor domovine teritorijalno i kulturno oblikuju na način koji ljudima daje smisao života, a koji nije uvijek moguće racionalno analizirati i

⁶ Prema D. Rihtman Auguštin, kultura se tretira „kao splet ideja, normi ponašanja, vrednota koje utječu na ponašanje“ ili se ipak smatra institucionaliziranom u društvenom sustavu (Rihtman-Auguštin 1988:17).

objasniti (Breuilly 1993:401). Promatrane ženske udruge Vukovarsko-srijemske županije kao kulturni fenomen moguće je prema Breuillyju analizirati sa stajališta kulturnih obrazaca koji nastaju na temelju autentičnih i posebnih iskustava žena (Breuilly 1993). Ta posebna i autentična iskustva usmjerena su k regeneraciji zajednice u kojima se očituju i razvijaju različiti unutarnji dinamični odnosi i procesi. Stoga žene svojim djelovanjem u udrugama Vukovarsko-srijemske županije, putem ponovnog otkrivanja, rekonstrukcije i prilagodbe prošlosti zajednice, izgrađuju vlastite identitete. Njihovi identiteti nisu amorfne tvorevine, nego su podložne stalnim promjenama i preoblikovanjima te je više nego očita uloga kulturno-povijesne baštine i tradicije kao simboličkog izvora (Delanty 1999). Međutim, potrebno je naglasiti, kako to ističe Delanty, da identitet podrazumijeva i određene elemente stalnosti subjekta (Delanty 1999:143). Naime, subjekt s vremenom ostvaruje svoj identitet u odnosu na druge ili na razini samoidentifikacije, ali i u odnosu prema drugima koji ga prihvataju u procesu samopriznavanja. Kako identitet nije nešto što se „dobiva“, nego se stvara, tako i poznati paradoks identiteta – želja da se bude različit, ali u isto vrijeme i priznat – podrazumijeva aktivno usvajanje kulturnih obrazaca ponašanja koje baština i tradicija pružaju pojedincu.

Kulturni fenomen – ženske udruge Vukovarsko-srijemske županije

Kako to ističe Bežovan, „civilno društvo kao vrednota i norma sinonim je za dobro društvo u kojem su aktivnosti građana prožete civilnošću i civilnim vrlinama“ (Bežovan 2004:16). Udruga civilnoga društva stoga se temelji na slobodnom udruživanju i djelovanju građana za i u svrhu općega dobra.⁷ Prema tome, kao neizbježan dio demokratizacijskog procesa Hrvatske nakon Domovinskoga rata i za Vukovarsko-srijemsku županiju vrlo važnog procesa mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja, dolazi do formiranja i naglog rasta broja⁸ udruga koje se bave različitim aktivnostima.⁹ Tako su

⁷ Tu ne pripadaju političke stanke jer se one nadmeću i bore za vlast u državi.

⁸ Prema podacima Ureda državne uprave Vukovarsko-srijemske županije, na području županije trenutno je registrirano 1950 udruga.

⁹ Zbog ograničenosti prostora, u ovom se radu neće dati prikaz razvoja civilnoga društva u Hrvatskoj te se čitatelje upućuje na publikaciju Gojka Bežovana *Civilno društvo* (2004) u kojoj se nalazi taj prikaz zajedno s provedenim istraživanjem autora u 2001. godini.

ženske udruge kao organizacije civilnoga sektora Vukovarsko-srijemske županije (bilo da su neovisne, dobrotvorne, neprofitne, nevladine i sl.) nastale pod utjecajem različitih razvojnih društvenih silnica, vraćajući život u vlastite lokalne zajednice. Promjenama institucija svakodnevnog života – načina života u „novoj“ životnoj okolini eurointegracijskog procesa, transformira se i mijenja emocionalni život i posebice uloga obitelji. Decentralizacijom i regionalizacijom Hrvatske na razini NUTS-regija EU¹⁰ vraća se život u lokalne zajednice Vukovarsko-srijemske županije tako da ponovno jačaju njihove vlastite snage, regionalni/lokalni kulturni identitet, kao i nacionalni identitet. Ženske udruge stoga pronalaze svoje mjesto u civilnom društvu županije, gdje kroz različite inicijative aktivno sudjeluju i omogućavaju nove oblike razvoja svojih lokalnih ruralnih zajednica. Kako se sama uloga i položaj žena promijenio pod utjecajem modernizacijskih procesa tijekom 20. stoljeća, žene ovih ruralnih područja još uvijek najvećim dijelom žive u zadanim okvirima društvenih običaja i tradicije ranijih generacija. Premda su neke od njih materijalno neovisne, većina su i dalje domaćice, umirovljenice i nezaposlene te im je život i dalje neraskidivo vezan uz obitelj, dom i selo.

Međutim, svojim aktivnim sudjelovanjem u radu i aktivnostima udruga čije su članice, one odlučuju o svojoj promociji i do određene razine ipak mijenjaju kako vlastiti život te obrasce ponašanja i društvene interakcije, tako i tradicionalno dominantne oblike ponašanja i djelovanja u svojim ruralnim lokalnim zajednicama. Također je od iznimne važnosti činjenica da su ženske udruge odigrale ključnu ulogu u obnovi svojih lokalnih zajednica te odnosa s drugim zajednicama i sredinama nakon Domovinskoga rata. Njihovim aktivnostima, djelovanjem i radom jačale su se socijalne strukture siromašnih ruralnih sredina – lokalnih zajednica. Iako im primarno nije bio cilj svojim djelovanjem kontrolirati i zaštititi zajednicu, ipak su svojim aktivnostima utjecale na izgradnju svakodnevnih civilnih odnosa i ophođenja u sredinama koje su bile pogođene ratnim zbivanjima te su, posebno među vlastitim članicama, poticale građansku zauzetost za dobrobit svih. Premda neke od tih ženskih udruga sada temelje svoj rad na kontinuitetu iz prethodnoga komunističkog razdoblja (Udruga

¹⁰ Kratica NUTS odnosi se na *Nomenclature des unités territoriales statistiques*, što u prijevodu na hrvatski jezik znači Nomenklatura prostornih jedinica za statistiku u okviru EU.

žena „Stari Mikanovci“), većina ih je formirana nakon rata. Naime, od šest udruga koje su sudjelovale u istraživanju, samo je Udruga žena „Stari Mikanovci“ djelovala prije i tijekom Domovinskoga rata, a ostalih je pet registrirano i djeluje nakon rata. Međutim, izostanak i do određene mjere nepostojanje iskustva u slobodi udruživanja, a kasnije i djelovanja, uvelike utječe i na suvremeno funkcioniranje ženskih udruga. Žene sada u okviru svojih udruga stvaraju nove oblike suradnje i socijaliziraju prostor u kojem se nalaze na taj način da međusobne odnose uređuju po uzoru na obiteljske, pa tako i funkcioniraju na razini visokog stupnja povjerenja i solidarnosti izgrađujući čvrste prijateljske veze.¹¹ Takav *model socijalnog razvoja* ženskih udruga predstavlja onaj dio civilnoga društva Vukovarsko-srijemske županije koji nastaje *odozdo*; nasuprot većini onih koji od 1990-ih godina do danas funkcioniraju po principu *odozgo*, gdje su udruge svoje programe i alocirana sredstva distribuirale građanima, koji su postali klijenti, a ne aktivni sudionici civilne kulture (Bežovan 2004:110). Naime, ove male (po broju članova) ženske udruge mogu se promatrati kao grupe koje britanski antropolog Raymond Firth naziva primarnim grupama (Rihtman-Auguštin 1988:40). Prema tome, članice ženskih udruga mogu se promatrati kao pripadnice grupa koje su neposredno gotovo u svakodnevnom kontaktu u svojim lokalnim zajednicama. Ženske udruge stoga imaju vitalno značenje za svoje lokalne zajednice jer omogućavaju zadovoljavanje različitih ljudskih potreba: sigurnost, željenu moć, ljubav, međusobnu ispomoć, požrtvovanost, solidarnost i razumijevanje – i na taj način imaju socijalne funkcije grupa (Rihtman-Auguštin 1988:40). U svim se ovim udrugama ostvaruje neposredna komunikacija koja omogućava autentičan odnos i kompetentnost odlučivanja, a oni se zasnivaju na konkretnim znanjima o drugima (Rihtman-Auguštin 1988:30). Unutargrupna kultura ovih ženskih udruga razvija, obnavlja i čuva zajedničke kulturno-povijesne vrednote i norme, na temelju kojih je postignut ujednačen i sličan pogled na svijet koji ih okružuje i zajednice čiji su aktivni dio, što znači, kako to tvrdi G. A. Fine, da ove grupe žena nisu puki izbor pojedinaca i da njihova interakcija nije bez sadržaja (Rihtman-Auguštin 1988:43).

¹¹ Rezultati istraživanja ženskih udruga VSŽ-a dijametralno su suprotni onima koje je dobio Bežovan (Bežovan i Ivanović, 1995) koji tvrdi da se nakon Domovinskog rata, nakon 1990-ih, solidarnost u hrvatskome društvu smanjila, tj. da je „oslabila i da su se građani angažirani u civilnim organizacijama okretali svojim problemima (Bežovan 2004:108).

Osobna sociokulturna identifikacija žena u Vukovarsko-srijemskoj županiji

Ženske su udruge prostor i mjesto u kojem se njihove članice druže i sastaju i sve kazivačice ističu da je to važan dio njihova odnosa. Marija kaže: „Naš cilj je bio prvenstveno druženje, da se žene izvuku iz kuće.“ Neke zaposlene žene (takvih je oko 20% u selu) inicijativu o osnivanju udruge pokrenule su s namjerom da podijele zajedničke probleme te naprave nešto što je samo za njih, ali napominju (Marija): „Udrugu nismo zamislile kao mjesto gdje će se raditi *zlatovez*, plest, štrikat, heklati i ogovarati.“ Međutim, upravo se iz tih razloga susreću članice udruge u Slakovcima i u Oroliku, a takve aktivnosti opuštaju ih i ispunjavaju pa Kata kaže: „Mi se sami sebi smijemo, mi pričamo o svom životu, a ne o drugim osobama.“ Pored dobrotvornog rada, Udruga žena „Andrijaševci“ svoj je rad započela i rekreacijom. Članice Udruge žena „Stari Mikanovci“ prije svakoga svojeg sastanka održe sat rekreacije u sportskoj dvorani mjesne osnovne škole, a predvodi je svaki put jedna od njih. Isto tako, članice ženskih udruga pomažu jedna drugoj u njima najtežim životnim trenucima – smrti bližnjih i članova obitelji. Božana iz Udruge žena „Stari Mikanovci“ kaže: „Bolje da idemo u svatove, ali i to se mora. Pomažemo si koliko možemo i ako je potrebno.“

U okviru svojega društveno korisnog rada, većina članica ženskih udruga održava javni prostor svojih seoskih parkova. Svim tim ženama uključenim u rad udruga imperativ je činiti dobra djela. Tako članica udruge „Hrvatska žena“ iz Slakovaca kaže (Antonija): „Znamo malo dobro djelo napraviti pa kupimo za crkvu cvijeće kad je Uskrs, Božić, zavisi, uzmemo svijeće za crkvu.“ U njihovu je selu 2007. godine mladu misu imao Mihael Pavić. Tada su se samoinicijativno organizirale: pekle kolače i torte za proslavu, kupile cvijeće za crkvene oltare te mladomisniku kupile poklon (torbu, križ i stolu). Drže da su na taj način pomogle njegovim roditeljima u pripremi svečanosti nakon održane mlade mise u slakovačkoj crkvi. Ženske udruge se bave i humanitarnim radom. Naime, sve su udruge u više navrata posjetile Dom za stare i bolesne u Nuštru te su štićenicima odnijele kolače i darove. Isto su to učinile i za štićenike Doma za djecu „Sveta Ana“ u Vinkovcima. Sudjelovale su redovito u akcijama kao što su one organizirane za podizanje razine svijesti o zlostavljanju žena, o Ligi protiv raka, a izrađivale su i čestitke za Crveni križ u Vinkovcima.

Često prodaju i svoje rukotvorine i proizvode te dobiveni novac daruju u humanitarne svrhe. Primjerice, članice Udruge žena „Stari Mikanovci“ 2011. su godine pred Uskrs za nezaposlene roditelje s dvoje djece organizirale akciju prikupljanja hrane, posteljine i namještaja te su u suradnji s Općinom omogućile ponovno priključivanje njihovih domova na struju. Jedne su godine, na poticaj mjesnog svećenika, išle u selo Draž u Baranji u posjet starim i bolesnim ljudima koji su živjeli sami po kućama te im odnijele poklon-pakete. Potom su i novčano pomogle kupnjom ulaznica za humanitarni koncert za kupnju stana za smještaj bolesne djece i njihovih roditelja, što je organizirala „Hrvatska žena“ Vinkovci. Članice Udruge žena „Andrijaševci“ jedne su godine po kućama i trgovinama organizirale prikupljanje donacija u obliku higijenskih potrepština kako bi ih poklonile tijekom svojega posjeta štićenicima Doma za djecu i odrasle s posebnim potrebama „Mala Terezija“. Odaziv na ovu akciju građana koji su dali svoje donacije bio je velik, a posjet Domu (Ana):

...jedno veliko iskustvo za žene, nešto što je njih oduševilo i rastužilo, jako su se izmiješale emocije, dočekali su nas s veseljem, sa srećom. Na žene je to ostavilo jako velik trag, pola godine nakon toga se pričalo samo o tome.

Sve navedene aktivnosti kojima se žene bave u svojim udrugama čine poseban svijet, konstruiran na taj način da im olakša svakodnevni život, u prevladavanju prepreka koje im on donosi. Različite su dimenzije vlastitoga identiteta, koje su društveno izgrađene, pored onih vezanih uz društveno-životni sklop zajednice mjesta (fizička i teritorijalna povezanost) i zajednice sjećanja (povijest i nacija). Žene svoje odnose uređuju u okviru psihološke zajednice kroz one aktivnosti koje su usko vezane uz njihove potrebe, razmišljanja, želje i osjećaje (Cifrić 2008: 38). Taj izvorno ženski svijet identitetski se podjednako veže i uz individualni, i uz grupni, i uz lokalni/regionalni i uz nacionalni identitet koji izvire iz njihovih izvornih zajednica. Žene stoga, na temelju tako izgrađenog identiteta, osjećaju stabilnost individualnosti i osobnosti mjesta jer je sociokulturni profil njihova identiteta u skladu sa svima četirima¹² relacijskim konceptualnim dimenzijama (Cifrić 2008: 64). Kao društveni akteri, samospoznajom

¹² Odnos prema drugima: sebi, drugima, prirodi, svijetu.

svoje različitosti na temelju bogatoga kulturno-povijesnog naslijeđa, postaju vrijednim subjektom i regionalne identifikacije Vukovarsko-srijemske županije.

Kao primjer ovdje se navodi Udruga žena „Andrijaševci“ koja je započela s očuvanjem običaja *mačkara*. Njih se osam prijavilo i najavilo te su išle po kućama u popodnevnim satima za vrijeme poklada s namjerom da ožive tradicionalne običaje. Pjevale bi i zadržale se kod domaćina po dvadesetak minuta. Ljudi su ih častili kavom, sokom, rakijom, višnjecem, medovačom, suhomesnatim domaćim proizvodima. Darivane su novcima, jajima, jabukama, narančama, orasima i, kako kaže Evica: „...bilo je dosta zanimljivo i lijepo“ iako ih je gostoljubivo dočekalo „tek deset posto ljudi“, a znale su i čuti „šta te žene, bilo bi im bolje da kuhaju večeru.“ Također su se priključile seoskoj pokladnoj povorci koju svake godine organizira andrijaševačko kulturno-umjetničko društvo. Sudjelovanje žena u *mačkarama* je običaj u kojem su, po pričanju članica udruge (Ivana): „...žene sudjelovale od starine.“ U vremenu prije Drugoga svjetskog rata u *mačkare* su išli samo muškarci, a nakon Drugoga svjetskog rata i žene. Vidljivo je da su žene iz Andrijaševaca ponovnim „otkrivanjem“ zapostavljenog običaja pokušale rekonstruirati i prilagoditi prošlost u suvremeni društveni kontekst vlastite zajednice. Međutim, njihova osobna sociokulturna identifikacija s tom prošlošću i običajem, koja postaje integralnim dijelom njihova identiteta, ukazuje na proces stvaranja čvrste i postojane identitetske strukture čija se koherentnost temelji na jedinstvenom i zajedničkom prihvaćanju kulturno-povijesne baštine njihova kraja. Naime, vidljiva je važnost običaja *mačkara* za unutarnju dinamiku međusobnih odnosa, interakcije i aktivnosti žena u udruzi koje na taj način ponovno otkrivaju, rekonstruiraju i prilagođavaju kulturno-povijesnu baštinu svoje zajednice na osobnoj razini sociokulturne identifikacije. Kako je već prethodno naglašeno, ta posebna i autentična iskustva usmjerena su k regeneraciji zajednice, a ona se pak mijenja i razvojem civilnoga društva Vukovarsko-srijemske županije. Ono što je tipično za osobnu sociokulturnu identifikaciju članica ženskih udruuga Vukovarsko-srijemske županije, pa tako i Udruge žena „Andrijaševci“, jest činjenica da one konstruiraju i preoblikuju vlastiti identitet na temelju tradicije i prošlosti. Naime, identitet koji one tvore proizlazi iz, kako to Kalanj navodi, dimenzija *relacijskog identiteta*: identifikacije i individuacije (Cifrić 2008: 19). Stoga, kako on tvrdi, identitet ima u

isto vrijeme „smještajuću funkciju”, što u ovom primjeru znači da su žene kao subjekt smještene u sustav odnosa u svojim lokalnim zajednicama. Na taj se način definira „granica” i integrativna funkcija identiteta, što „omogućuje ne samo diskontinuitet spram drugoga nego i kontinuitet sa samim sobom” (Cifrić 2008: 19). Prema tome, vidljivo je na primjeru očuvanja običaja *mačkara* da su žene iz udruge u Andrijaševcima, nakon Domovinskoga rata i stabilizacije društvenih grupa, svojim djelovanjem u lokalnoj zajednici doprinijele teritorijalnom i simboličkom obilježavanju prostora kojem pripadaju.

Pored navedenoga, konstruiranje i preoblikovanje vlastitog identiteta na temelju kulturno-povijesne baštine osobito je vidljivo na primjeru udruga koje se bave izradom predmeta – rukotvorina – u tehnici *zlatoveza*.¹³ Iako je *zlatovez* neko vrijeme bio zanemaren na ruralnom području Vukovarsko-srijemske županije, do njegove revitalizacije dolazi 2003. godine.

Ja ne želim naučiti raditi strojno; logički, brže ću napraviti, doći do novca, ali onda će ovo pasti u zaborav, a ja ne želim, mislim da ću se i ja i kroz to afirmirati... cilj mi je da se to sve staro obnovi što je na našem području... – kaže Vesna (Udruga „Bijeli vez“, Otok).

U kompleksnosti suvremenog društva izrada rukotvorina u tehnici *zlatoveza* kao kulturni obrazac poprima nove oblike i obilježja, a njegova moderna interpretacija određuje slojevite međuodnose žena koje te predmete izrađuju za vlastite potrebe ili u svrhu prodaje. Moderne interpretacije kulturnih obrazaca kao što je *zlatovez*, s jedne strane, dovode do tipičnog sukoba između tradicionalnog/autohtonog i modernog/komercijalnog te se postavlja pitanje do koje je razine sada narodno kulturno stvaralaštvo autohtono i tradicionalno u svakodnevici koja ga prilagođava novim društveno-ekonomskim odnosima procesa komercijalizacije i konzumerizma. S druge strane, suvremeni *narodni život* na selu unatoč modernizaciji zadržava izvorne, autentične kulturne obrasce kao što je *zlatovez* na razini osobnoga etničkog identiteta, ne podliježući u potpunosti

¹³ Zlatovez su, kao i ostale dijelove narodnog ruha, uvijek izrađivale seoske žene na području Slavonije i Baranje. Ovaj je vez zastupljen u okolini Slavonskoga Broda, Đakova, Vinkovaca, Vukovara, Iloka i jednim dijelom u selima u blizini Osijeka i Valpova.

konzumerističkom mentalitetu i modnim trendovima. Stoga na implicitnoj, nevidljivoj razini slojevitost međuodnosa tradicionalnosti i modernosti, kroz proces komercijalizacije tehnike *zlatoveza* u izradi rukotvorina za potrebe turizma Vukovarsko-srijemske županije, dolazi do promjene ne samo korištenja materijala, alata i tehnike vezenja, nego i oblika i načina interakcije žena koje izrađuju te predmete. Međutim, kako je i ovdje naglasak na kulturnome naslijeđu koje je povezano sa *socijalizacijom* žena, njihova se osobna sociokulturna identifikacija unutar vlastitih lokalnih zajednica ne temelji na nametnutim kulturnim obrascima, već ih one same prihvaćaju kroz proces usvajanja kulturne tradicije svojega društva (vrijednosti, normi, ideja i navika).

Intervjuirane žene u ovom istraživanju kažu kako su taj rad znale raditi samo rijetke žene u selima, koje su im tada, a i kasnije, pokazivale kako se *zlatovez* radi. No, neke od intervjuiranih žena *zlatovez* „rade od malena“, neke od svoje pete, šeste godina starosti, a najviše od sedme godine, od polaska u školu. Na djevojčice su svoje znanje najviše prenosile bake i majke, od kojih su učile različite tehnike veza – od najjednostavnijih do onih složenih (križićanje, vez na platnu, vez na šifonu). Ovaj ručni rad, koji žene najviše rade zimi i u večernjim satima, po njihovim riječima, opušta ih i ispunjava. Svoje uratke veoma cijene. Kolika je ljubav prema tome poslu, najbolje svjedoče Jadrankine riječi (Udruga „Zlatne niti“, Slakovci):

Živim za to. Toliko to volim, mogla bih da ne spavam, obožavam to. To me smiruje. Ne želim da razmišljam o ničemu, samo o tome, kad to radim. Od malih nogu kad to radim, uđe to i u krv. Ja ujutro kad skuham kavu, počimam raditi.

Premda postoje oštre kritike i struke a i javnosti¹⁴ o tome da se kulturno-povijesna baština jeftino prostituira bez identiteta u svrhu profita i zarade, ipak je moguće ustvrditi da su ženske udruge kao što su ove koje se bave izradom rukotvorina u tehnici *zlatoveza* zadržale identitetska obilježja svojih lokalnih zajednica s hrvatskim nacionalnim predznakom pa je tako lako vidjeti *zlatovez*

¹⁴ Ima i pozitivnih i negativnih komentara za predmete i rukotvorine u *zlatovezu* koje izrađivačice čuju od ljudi na štandovima, kada izlažu svoje izradevine: „...da to nikad ne bi kupili, to nije ništa, to je bezveze, na štandovima je škart“. „...A to su oni koji ne vole tradiciju, ne ljudi iz mjesta...“ – dala je svoje objašnjenje Dubravka.

s motivom hrvatskoga grba – šahovnice – na odjevnim i uporabnim predmetima. S druge strane, oni tipični tradicionalno regionalni motivi – hrastovog žira ili pšenice – koji se vežu uz slavonski identitet, Šokce i Bunjevce, također pronalaze svoje mjesto, sada revitalizirani kroz izradu odjevnih i uporabnih predmeta u tehnici *zlatoveza* (slike 1, 2 i 3). Premda je većina rukotvorina i uporabnih predmeta izrađenih u tehnici *zlatoveza* kroz moderne interpretacije postala odraz današnjega potrošačkog društva i masovne kulture, ipak je jedan dio toga kulturnog obrasca svoj autohtoni i tradicijski okvir zadržao na osobnoj identitetskoj razini žena koje u izrađene predmete unose smisao svojega svakodnevnog života, prošlosti, impresije i osjećaje koje transcendentiraju vrijeme i prostor. Prenošnje kao važna značajka kulture usko je povezana s elementom učenja. U ovom slučaju majke, sestre i bake prenose, stvaraju, interpretiraju i izgrađuju *zlatovez* kao kulturni obrazac temeljen na dubokoj psihološkoj vrijednosti vlastite kulture i kulturnoga naslijeđa – i to podjednako na razini hrvatskoga nacionalnog identiteta i na razini regionalnoga – slavonskoga/šokačkoga/bunjevačkoga.

Slika 1: Zlatovez na platnu – slavonski motiv žita

Slika 2: Zlatovez na boci – slavonski motiv žira

Slika 3: Zlatovez na boci – slavonski motiv žira

Naime, identifikacijske su sklonosti žena individualno strukturirajuće pa ih one same konstruiraju i kreiraju na prethodno već zadanim socijalnim i kulturno-povijesnim pretpostavkama djelovanja u udrugama. Međutim, potrebno je naglasiti da njihovi identiteti (prema Kalanju) uslijed promjena i novih prilagodbi suvremenom obliku življenja nisu „relativno postojani” (Cifrić 2008: 28). Isto tako, sociokulturna identitetska konstrukcija u žena Vukovarsko-srijemske županije nije iluzija jer se očituje u njihovim konkretnim djelatnostima u zajednici te proizvodi zbiljske društvene učinke (Cifrić 2008: 29). Naime, utjecajem eurointegracijskih procesa u Vukovarsko-srijemskoj županiji započinje, u okviru procesa revitalizacije tehnike *zlatoveza*, njezina komercijalizacija kroz proizvodnju i izradu predmeta – rukotvorina i etnokreacija – za potrebe razvoja ruralnoga turizma, koji se financiraju programima EU-a. Dolazi do pokretanja projekata kojima je cilj samozapošljavanje žena koje su dugi niz godina nezaposlene (i pripadaju u dobnu skupinu od 40 godina i više), a sada žele putem usvajanja novih znanja i vještina izrade rukotvorina u tehnici *zlatoveza* osigurati alternativni izvor prihoda (projekt „Ricochet”).¹⁵ Naime, sam je proces komercijalizacije tehnike *zlatoveza* putem ciljanih razvojnih projekata na području Vukovarsko-srijemske županije uključivao i formiranje civilnog sektora¹⁶ u kojemu je nastao niz ženskih udruga što se sada bave izradom predmeta – rukotvorina i etnokreacija – u tehnici *zlatoveza*. Međutim, pored novih, u projektu „Ricochet” sudjelovale su i neke od članica udruge žena „Andrijaševci“, „Bijeli vez“ iz Otoka i „Zlatne niti“ iz Slakovaca.

¹⁵ Projekt „Ricochet“ financirala je Europska komisija 2007./2008. godine u okviru Programa CARDS 2002 kroz komponentu „Lokalna partnerstva za zapošljavanje – faza 2“, a provoden je na području Vukovarsko-srijemske županije. Sljedeći projekt „Razvoj novoga turističkog proizvoda Eko-etno centar Adica“, koji se provodi u gradu Vukovaru 2012. godine, također ostaje u zacrtanim konceptualnim okvirima projekta „Ricochet“, s time da se sada ciljano fokusira na izradu predmeta u tehnici *zlatoveza* kao novih turističkih proizvoda. Financira ga Europska unija u okviru programa IPA IIIC – Operativni program za regionalnu konkurentnost 2007. – 2011. i sada se tehnika *zlatoveza* izravno komercijalizira kroz predmete koji su stavljeni u funkciju razvoja turizma i poduzetništva grada Vukovara i Vukovarsko-srijemske županije. Vidi: <http://www.regionalna-konkurentnost.hr> Pristup internetskoj stranici ostvaren 17. prosinca 2011. godine.

¹⁶ Tada je, u organizaciji PRONI – Centra za socijalno podučavanje, provedeno osnivanje udruge žena „Priplit“ s ciljem okupljanja i uključivanja žena u proces socijalnog poduzetništva i samozapošljavanja kroz rad u udruzi (Ricochet, Partnerstvom do radnog mjesta 2008:4–5).

Proces ekonomskog iskorištavanja tradicijske tehnike *zlatoveza* u izradi predmeta za različite svrhe ukazuje na činjenicu da je „tradicijsko“ pronašlo svoje mjesto u suvremenim procesima modernizacije Vukovarsko-srijemske županije pod utjecajem eurointegracijskih procesa u Hrvatskoj. Istovremeno, usklađivanje takvih aktivnosti u okviru razvoja novih društveno-gospodarskih potencijala županije pridonosi i stvaranju *simboličkih vrijednosti* i *njegovanju identiteta* lokalnog stanovništva koje kroz komercijalizaciju svojih proizvoda od *zlatoveza* mora udovoljiti zahtjevima očuvanja, skrbi, vrednovanja i korištenja kulturne baštine prema načelu održivosti. Stoga je kulturno-povijesna baština, i to ona lokalna/regionalna, sastavnim dijelom hrvatske kulture koja nije sama po sebi datost, nego nastaje kao rezultat dugotrajnog procesa promjene i preobrazbe. Ženske udruge kroz elemente kao što je kulturni obrazac tehnike *zlatoveza* na simboličkoj razini rekonstruiraju i dalje izgrađuju svoju etnokulturnu lokalnu/regionalnu pripadnost kao sastavni dio hrvatskoga nacionalnog identiteta te mu pridaju značenje ovisno o relacijskoj situaciji u kojoj se nalaze (slike 4 i 5).

Slika 4: Zlatovez – ispreplitanje lokalnih/regionalnih motiva s nacionalnim

Slika 5: Zlatovez – ispreplitanje lokalnih/regionalnih motiva s nacionalnim

Interes za osnaživanje lokalnih identiteta (srijemskoga i/ili slavonskoga) ispitanica povezan je s ulogom koju su sebi priskrbile – one izravno formiraju, konstruiraju i održavaju kulturno-identitetske značajke *zlatoveza* materijalizirane u predmetima – suvenirima folklorne baštine. Upravo „autohtonost“ takvih proizvoda s jasno definiranom uporabnom vrijednošću može i treba opstati na europskome i globalnom tržištu. Kako to Geiger Zeman i Zeman (2011.) ističu, takvi *suveniri* četverodimenzionalnog su karaktera – u njima se ogleda osobna memorija (i kreatora i konzumenata), lokalni identitet, kulturna baština i turizam – te je stoga moguće tvrditi da su to predmeti koji sadrže sveukupnost psihološkog, kulturnog i ekonomskog aspekta djelatnosti žena koje se bave *zlatovezom*. Lokalno tržište koje se na taj način razvija, ukazuje na činjenicu da proces komercijalizacije *zlatoveza* konstruira regionalne/lokalne identitetske predloške na temelju revalorizirane kulturno-povijesne baštine ovih prostora te ih isprepliće s nacionalnim. Osobna sociokulturna identifikacija žena maksimalizirana je sinergijskim učinkom: 1) *identitetskih praksi* članica udruga ukorijenjenih u kulturnoj baštini lokaliteta Vukovarsko-srijemske županije i 2) *osobne kreativnosti i radosti u stvaranju* novih kulturnih vrijednosti zavičaja,

koje podjednako imaju i hrvatska nacionalna i lokalna/regionalna identitetska obilježja. Vesna kaže:

Htjela bi da ima pravilnik, zakon, šta, kako, ne možeš ti to tako, kažu mi na tržnici, ja danas napravim 10 boca, kaže, radi se debelim koncem, ali to nije to, neki rade i u dvije niti – to je onda za čas... ili kupiti staru kuću i urediti u starinskom stilu... Nama je cilj da imamo stalni prostor izlaganja... Meni je cilj da se iskristaliziraju neke osobe u Udruzi koje ćemo mi to pretvoriti, kad uđemo u Evropu da budemo prepoznatljivi i da se možda zaposlimo. To mi je želja... Da se predstavimo, da to bude naš suvenir, a ne kineski suvenir, kad dođete u Slavoniju, ima more suvenirnica, nema unikata... Ljudi nemaju novaca da kupuju, a bitno je da izložimo sve što radimo, netko će to u dogledno vrijeme prepoznati.

Utkanost tradicijskoga kulturnog obrasca *zlatoveza* u suvremenu sliku društva Vukovarsko-srijemske županije ukazuje na činjenicu da on iznova stvara određene vrednote i trendove u svakodnevnom životu lokalnih zajednica tog područja. Stoga je potrebno i nužno istražiti *modernu interpretaciju* tog isječka hrvatske tradicijske kulture na identitetskoj razini osobne sociokulturne identifikacije žena novonastalih udruga. Naime, nova, autentična i posebna iskustva žena nastala kroz njihovo djelovanje u udrugama civilnoga društva, kako je prethodno rečeno, utječu na konstruiranje vlastitog identiteta – i onoga nacionalnoga i onoga lokalnoga/regionalnoga – upravo simboličkom reprezentacijom kulturno-povijesnoga naslijeđa s pečatom osobnoga. Na primjeru ovih istraženih ženskih udruga u Vukovarsko-srijemskoj županiji vidljivo je da ne dolazi do konflikta niti zamjene jednog identiteta – onoga lokalnoga/regionalnoga (šokački, slavonski), s drugim – hrvatskim nacionalnim identitetom.

Međutim, ono što pokazuje provedeno istraživanje na razini unutarnje dinamike, međusobnih odnosa i interakcije članica ženskih udruga, jest i stvaranje jednoga „osobnoga ženskog svijeta“, u kojem se isprepliću razni elementi njihovih osobnosti s aktivnostima koje implementiraju. U tom svijetu lokalni/regionalni i/ili nacionalni identitet žena u svojoj društvenoj pojavnosti kao konstrukt izostaje. Naime, u tom procesu konstruiranja identiteta „osobnog prostora“

žene se identificiraju kroz društvenu logiku pojedinca i grupe sa svim onim posebnostima koje ih čine različitima od drugih. Premda svojim aktivnostima „prema van“ u lokalnoj zajednici žene sebe stavljaju u funkciju održavanja i rekonstrukcije tradicijskog identiteta; u isto vrijeme, unutar vlastitih udruga razvijaju duh zajedništva, potpore i solidarnosti.

Zaključak

Richard Jenkins ističe da je društveni identitet „naše razumijevanje onoga tko smo i tko su drugi ljudi, te recipročno, razumijevanje drugih ljudi toga tko su oni i drugi“ (Jenkins 1996:5). Upravo primjer ženskih udruga Vukovarsko-srijemske županije ukazuje na činjenicu da se Hrvatska danas nalazi pred izazovom definiranja hrvatskoga nacionalnog identiteta „odozdo“, kroz reaktiviranje lokalnih/regionalnih identitetskih značajki oživljavanjem i ponovnim konstruiranjem izvornih pretpostavki vlastite zasebnosti. Premda ovdje izostaje instrumentalno-strategijski napor da se eurointegracijska stvarnost stavi unutar društveno-konstruktivnog zahvata, ipak je moguće zaključiti da se problemu identiteta može pristupiti kroz bolje razumijevanje konkretnog ishoda regionalnoga identifikacijskog procesa koji mijenja tradicijsku kulturu, njezina obilježja i elemente na identitetskoj razini i na taj način stvara nove kulturne obrasce života žena u ruralnim područjima Vukovarsko-srijemske županije.

Literatura

- BEŽOVAN, Gojko i Mladen IVANOVIĆ. 1995. *Razvoj civilnog društva u Hrvatskoj*. Zagreb: Program UN-a za razvoj (UNDP).
- BEŽOVAN, Gojko. 2004. *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- BREUILLY, John. 1993. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press.
- CIFRIĆ, Ivan. ur. 2008. *Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- CREPIĆ, Janja. 1991. *Hrvatski grb u tradicijskoj kulturi Šokaca županjske Posavine*. Katalog izložbe. Županja: Muzej u Županji.
- CVIKIĆ, Sandra. 2010. „Sociološki pristup u kritičkom preispitivanju društvenih posljedica mirne reintegracije u Vukovaru“. U *Mirna reintegracija Hrvatskoga Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*, ur. Dražen Živić i Sandra Cvikić. Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 133–170.

DELANTY, Gerard. 1999. *Social Theory in a Changing World. Conceptions of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

DENZIN, Norman K. i Yvonna S. LINCOLN, 1998. *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage Publications Inc.

GEIGER ZEMAN, Marija i Zdenko ZEMAN. 2011. „Suveniri – simboli lokalnih identiteta, ekspresije kulturne baštine i promotori turizma“. Izlaganje na međunarodnom znanstveno-stručnom skupu *Modeli upravljanja procesima obnove i razvoja povijesnih gradova. Primjer Ivanić-Grada: Mogućnost revitalizacije i obnove starog Ivanića*, 11. studenoga 2011. Ivanić-Grad: Hrvatska sekcija ECOVAST-a i udruga Prijatelji baštine - Amici hereditatis.

JENKINS, Richard. 1996. *Social Identity*. London–New York: Routledge.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 1998. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.

Izvori

Registar udruga RH. 2011. Vukovar: Ured državne uprave Vukovarsko-srijemske županije (rujan).

Ricochet, Partnerstvom do radnog mjesta. 2008. Vukovar: PRONI Centar za socijalno podučavanje.

The Participation of Women's NGOs in Vukovar-Srijem County in the Process of Managing Regional Identity

Numerous NGOs were founded and launched their activities in Vukovar-Srijem County after the end of the Serbian aggression, the Homeland War and the process of peaceful reintegration. Next to the many international organizations which have supported civil society over the past 15 years through knowledge transfer and examples of positive practice, a small number of women's organizations based in Vukovar-Srijem County and that cultivate Croatian cultural identity through preserving regional historical and cultural heritage have gained prominence. The process of managing regional identity has underlined the positive but also negative developments within the broader frame of Croatian national identity in which the process of "Europeanization" has led to the strengthening of tendencies towards regional identity. As a cultural phenomenon, the women's NGOs see themselves within this context: through the activities of their members in Vukovar-Srijem County and the relations evolving on various levels of identity.

Mojca Ramšak

TELO V OGLASIH ZA PROMOCIJO ZDRAVJA: PRIMER RAKA DOJK

Socialni marketing v zdravstvu označuje različne oblike trženja: od marketinga na področju promocije zdravja in preventive, ki ga izvajajo državne institucije ali nevladne organizacije, do komercialnega trženja izdelkov in storitev medijev ter industrije. Ker socialni marketing uporablja strategije tržnega marketinga, da bi pomagal izboljšati kvaliteto življenja in zdravje ljudi, se pojavi dilema, ali namen socialnega marketinga res ustreza oglaševanima izdelku ali storitvi. Socialni marketing v zdravstvu deluje v prid zdravju le, če poskuša izboljšati zdravje npr. z opozarjanjem na slabe navade, s preprečevanjem poškodb, z varovanjem okolja ali ko poskuša ljudi pritegniti k darovanju krvi in organov, in sicer z nagovori v kulturno-specifičnih televizijskih programih, reklamah, literaturi, internetnih informacijah o zdravju in pri organiziranih dogodkih, ki jih prirejajo javnozdravstveni zavodi ali neprofitne organizacije.

Na žalost pa je marketing tudi v zdravstvu naravnan tako, da njegova podoba prinaša večjo odtujitev kot korist, saj večina obolelih ne more občutiti oglaševane vedrosti. Nekaterim je bolezen res neke vrste izziv in poziv, da korenito spremenijo svoje življenje, večina pa je izredno prestrašena, zbegana, nemočna in jezna in se nikakor ne more identificirati z oglaševano kulturo zdravja. Zato tak marketing očrni tiste, ki bolezni podležejo, in s tem posreduje psihološko škodljivo sporočilo, da se niso dovolj potrudili, s tem pa odgovornost za bolezen in zdravljenje prenese v zasebno sfero. Prav tako potrošniško naravnana narava kampanj izključuje tiste obolele, ki nimajo dovolj sredstev, da bi v njih sodelovali.

To se najbolj očitno kaže v oglaševanju teles, ki nagovarjajo le določeno ciljno publiko, in sicer mlajše, vitke, privlačne posameznike z rednimi dohodki. Oglaševane podobe so le redko normalni, pretežki, bolni ali celo grdi ljudje. Podobe teles, uporabljene za oglaševanje v podporo zmanjševanja bolezni, so tudi pri nas arhetipske enačbe mladost + zdravo telo + lepota + blagostanje. Fetišizacija delov teles, prikazovanje golote ter spolnih namigovanj zgolj zaradi šokiranja ali zbujanja pozornosti, upodobitve na spolno povabilo vedno pripravljenih žensk so postali kode, predmet družbenega dogovora tudi v primerih, ko bi pričakovali bolj odgovorno, kulturnim in socialnim razmeram prejemnika ustrezno oglaševanje.

Roza pentlja: simbolika in realnost

V Sloveniji smo zadnja leta oktobra medijsko nekoliko bolj izpostavljeni roza barvi, roza pentljam, statističnim podatkom o raku dojk in številnim informacijam o preprečevanju ter zgodnjem odkrivanju bolezni, sicer pa tako imenovani rožnati oktober obstaja že od leta 1985. Izbrana barva in mesec simbolizirata vidnejša

prizadevanja za boljšo preventivo in ozdravitev od najpogostejšega malignega obolenja žensk v razvitem svetu.

Vsakoletni simbolni pomen meseca pa je za okoli 90.000 žensk v Evropski uniji in okoli 400 žensk v Sloveniji brezpredmeten, ker te ženske bodisi niso pravočasno zaznale bolezni bodisi niso bile deležne učinkovitega in hitrega zdravljenja ali pa se jih je sreča preprosto izognila in so umrle. Med temi obolelimi sta tudi do dva odstotka moških, ki jih rak dojk v njihovem okolju stigmatizira dvakrat. Prvič zato, ker imajo bolezen, o kateri še vedno govorimo z nelagodjem, pri čemer obolelim radi pripisujemo vsakršno krivdo, in drugič zato, ker gre za žensko kronično bolezen na ali v fetišiziranem delu telesa.

Dejavniki, ki vplivajo na večjo smrtnost raka dojk, so pomanjkanje znanja, nizka izobrazba, kulturna prepričanja, jezikovne ovire, pozno odkritje bolezni, omejen dostop do zdravljenja, slabe družbenoekonomske razmere. Pri ljudeh s slabim ekonomskim stanjem sta incidenca in smrtnost višji, bodisi zaradi slabega dostopa do zdravljenja bodisi zato, ker z zdravljenjem nočejo obremenjevati svojcev oz. nimajo možnosti spremeniti slabih navad v dobre. Na drugi strani pa so psiho-socialni dejavniki, kot sta strah in fatalizem, glavni prepreki, da ženske ne gredo na mamografijo in s tem zmanjšujejo možnost pravočasnega odkritja raka ter možnost preživetja. Za večjo ozaveščenost žensk obstajajo javni preventivni programi (Talbert 2008: 348, 353), v Sloveniji npr. Dora,¹ v tujini pa je bilo veliko teh programov razvitih z uporabo pristopov socialnega marketinga.

V devetdesetih letih 20. stoletja se je rodila nova oblika trženja v imenu koristnih ciljev, ki kupcem za isto ceno in kvaliteto ponuja izdelke, katerih del izkupička gre za dobrodelne namene. Rak dojk je postala varna bolezen za trženje, saj v primerjavi z aidsom ni povezan s tveganimi načini življenja. Rak dojk tudi ni politično vroča tema, kot npr. splav, umetna oploditev ali evtanazija in pomeni minimalen vložek za podjetja. Vse, kar je potrebno, je oprema embalaže izdelka z roza pentljo (Think Before You Pink 2006).

¹ DORA je program presejanja za raka dojk za ženske med 50. in 69. letom, ko je največja verjetnost, da zbolijo. S presejalno mamografijo je mogoče odkriti bolezenske spremembe, ki jih ni možno zatipati pri samopregledovanju ali pri kliničnem pregledu. Cilj DORE je zmanjšati umrljivost za 25–30 odstotkov. DORA se je začela leta 2008 na Onkološkem inštitutu Ljubljana z vabljenjem žensk iz Mestne občine Ljubljana, v letu 2010 pa se je delovanje programa razširilo na slikanje v mobilnih enotah (v Ljubljani, Trbovljah, Kamniku, Domžalah). Od leta 2008 do 2012 je bilo na mamografijo povabljenih 44.215 žensk. Vabilu se jih je odzvalo 34.457 oz. 77,93 odstotka. V tem času so med slikanimi odkrili 264 rakov dojk.

V ZDA, Kanadi in Veliki Britaniji roza pentljo uporablja na stotine podjetij, zlasti iz farmacevtske, kozmetične, prehranske in modne industrije. Roza pentlja se pojavlja na izdelkih od: poštnih znamk, mleka, jogurtov, juh, čajev, žitnih kosmičev, zelenjave z roza pentljo na embalaži, sladkarij (npr. žvečilni gumiji, bonboni, različni roza kolački, čipsi ipd.), hrane za živali in izdelkov za njihovo nego, kozarcev za alkohol (npr. za vino, pivo, martini), toaletnega papirja, papirnatih robčkov, zobne paste, ličil, tekstilnih in usnjenih izdelkov (npr. snežke, čevlji z vrtoglavo visokimi petami, kroksi, modni dodatki, kot so torbice vseh vrst, rokavice, nakit, zapestne ure), tatujev, igrač (npr. barbike, plišaste igrače, igralne karte), športne opreme (npr. teniški loparji, boksarske rokavice, žogice za golf), pisarniških potrebščin (npr. pisarniški papir, mape in kuverte, kalkulatorji, rokovniki, pisala), moškega hobby programa (npr. razno orodje, kot so kladi in ključavnice, ribiški pribor), gospodinjskih aparatov (npr. sesalci, hladilniki, mikserji) in drugih gospodinjskih potrebščin (npr. lupilci za krompir, ponve, lonci, čistila, metle), vzmetnic, avtomobilov, mobilnih telefonov, USB ključev, digitalnih kamer, prenosnih računalnikov, ipodov, letal, svedrov v naftnih vrtinah, letalskih prigrizkov ter hitre hrane nasploh, božičnih in novoletnih okrasov do skrajno bizarnih in neokusnih izdelkov, kot so na les pritrjene plastične dojke na baterije, ki poskakujejo in igrajo glasbo, ali pa limuzine z napisi o boju proti raku dojk za nočne izhode žensk. Kot zadnji barvni poudarek pa ponekod v ZDA dobijo umrle ženske za rakom dojk celo pogrebce v roza jaknah.

Ne imeti in ne prodajati roza izdelkov oz. izdelkov z roza pentljo v oktobru pomeni biti brezbrizen do raka dojk. Tako mišljenje seveda zgreši enega od ključnih principov socialnega marketinga, in to je, da mora namen dobrodelnosti ustrezati izdelku, ki ga oglašuje, in da mora biti marketing usmerjen h koristi družbe, ne pa interesom kapitala. Kako lahko roza zapakirana konzervirana hrana in hitra hrana, kot so ogromne količine veder ocvrtih kurjih bedrc, sladkarij ali kozarci za alkoholne pijače ter sam alkohol pripomorejo k ozaveščanju o pomenu zdrave prehrane nasploh ali še zlasti pri raku dojk? Kako naj barvanje talnih oznak v roza na parkiriščih pred restavracijami za hitro hrano pomaga ozaveščati?

Roza izdelki so marketinško v prvi vrsti simboli nečesa drugega, npr. mladosti, ženskosti, zdravja. Šele zaradi marketinškega sugeriranja si začnemo neki izdelek želei, v naslednjem koraku pa

si želimo točno določeno blagovno znamko, ne pa kateregakoli izdelka ali storitve iste vrste in primerljive kakovosti. Ta dobro znana marketinška logika je pospremljena še z idealnim opravičilom za potrošnje, namreč, da gre v resnici za dobrodelnost in ne za potrošnjo. S tem tudi dobrodelna potrošniška kultura postane kultura, ki ji nič ni sveto in kjer je vsaka stvar vredna toliko, kolikor se je da potrošiti. Vsaka stvar se spremeni v blago in vse postane zamenljivo. S svojo čutno potopljenostjo v roza predmetni svet si kupujemo upanje, a v resnici ne upanja za druge, ne za bolnice z rakom, pač pa zase, saj pri trošenju poskušamo realizirati svojo željo zunaj sebe, ker v nas in brez trošenja nima ustrezne eksistencialne čvrstosti za uresničenje.

Zato izraz 'roza pranje možganov' (angl. pinkwashing) označuje marketing podjetij, ki se ob sponzoriranju v dobrodelne namene deklarirajo kot vodilna v boju proti raku dojk, medtem ko promovirajo izdelke, ki lahko celo dvigujejo število obolelih. S tem ko podjetje povezuje svoje ime z dobrodelnostjo, se pravzaprav oglašuje in si tako povečuje zaslužek. Zato ima marketinška logika zelo rada rak dojk. Marketinškim podjetjem je v svoje lovke uspelo ujeti tudi nekatere zdravnike, kljub temu da etični kodeks tovrstna dejanja prepoveduje. Odlična prodaja mitologij raka v farmacevtski, živilski, kozmetični, športni in modni industriji je naplavila vsakršne izdelke in storitve, ki z zdravjem nimajo nobene povezave, nekateri pa mu bolj škodijo ali pa rabijo le povečevanju potrošništva (Ramšak 2007: 44; Ramšak 2012b: 8).

Zaradi takih psiholoških zlorab potrošnikov in trivializacije raka dojk vse več neprofitnih organizacij že več kot desetletje opozarja, da moramo biti kritični in pazljivi pri roza akcijah ter brati droben roza tisk pod oglasi. Roza izdelki namreč redčijo vpliv resnih dobrodelnih akcij, saj odvajajo premalo denarja za namen, ki ga oglašujejo, včasih pa ga sploh ne, poleg tega oglašujejo tudi izdelke, ki so zdravju škodljivi.

Roza akcije v Evropi

Socialni marketing se v svetu že od sedemdesetih let 20. stoletja uporablja za prodajo izdelkov in spremembo načina razmišljanja, stališč ter vedenjskih vzorcev potrošnikov. To je eno najvplivnejših orodij za doseg družbenih sprememb, predstavitev inovativnih idej, promoviranje zdravja in spremembo obnašanja ter odnosov med ljudmi. Socialni marketing pomeni prilagoditev tržnega marketinga

analizam, načrtovanju, izvedbi in evalvaciji programov, ki so zasnovani tako, da vplivajo na hoteno obnašanje izbrane populacije, vse z namenom, da bi izboljšal njeno in tudi siceršnjo blaginjo družbe (Talbert 2008: 348).

Socialni marketing v zdravstvu označuje različne oblike trženja: od marketinga na področju promocije zdravja in preventive, ki ga izvajajo državne institucije ali nevladne organizacije, do komercialnega trženja izdelkov in storitev. Ker socialni marketing vse bolj uporablja vprašljive strategije tržnega marketinga, da bi pomagal izboljšati kvaliteto življenja in zdravje ljudi, se pojavi dilema, ali namen socialnega marketinga res ustreza oglaševanima izdelku ali storitvi. Socialni marketing v zdravstvu deluje v prid zdravju le, če poskuša izboljšati zdravje, npr. z opozarjanjem na slabe navade (kajenje, alkohol, premalo gibanja, spolne bolezni, preventivo proti raku, diabetesu, visokemu pritisku), če z opozarjanjem poskuša preprečevati poškodbe (vožnja brez varnostnega pasu ali pod vplivom alkohola, skakanje v nizko vodo, gospodinjske poškodbe in poškodbe otrok), če opozarja na varovanje okolja ali ko poskuša ljudi pritegniti na krvodajalske akcije, darovanje plazme, če ozavešča o darovanju organov po smrti ipd.

Pri raku dojk principi socialnega marketinga omogočajo nagovor številnih posameznikov skoz filme, ki promovirajo ozaveščanje o raku dojk, reklame o raku dojk, kulturno specifične televizijske programe, marketinško literaturo (npr. novice, letake, brošure), spletne izobraževalne informacije o zdravju, organizirane dogodke, ki jih prirejajo bolnišnice, neprofitne organizacije, v tujini pa tudi Cerkev in lokalne skupnosti. Kadar socialni marketing uporabljamo tako, obstaja verjetnost, da bo populariziral pozitivne ideje, spremenjal odnose med ljudmi in okrepil posameznike, da bodo spremenili svoje navade (Talbert 2008: 353).

V Evropi so preventivne akcije, družbena in zdravstvena podpora v centru pozornosti mnogih organizacij, ki se borijo proti raku dojk. Aktivnosti večinoma potekajo na Dan zdravih dojk (15. oktobra), ko pripravljajo različne dogodke. V evropskih državah in drugih članicah, kjer deluje Europa Donna (The European Breast Cancer Coalition), so najpogostejši naslednji dogodki:

- splošno informiranje o preventivi, promoviranje revij in knjižic o raku dojk, distribuiranje letakov in drugega gradiva, vodenje kampanj proti raku dojk v mestih in tudi na podeželju;

- organiziranje posebnih dogodkov, kot so konference, delavnice, tekmovanja v kreativnosti vseh vrst in pisanju avtopatografij;
- organiziranje političnih akcij, kot so sestanki v parlamentu in mirnih protestov;
- organiziranje umetniških in drugih dogodkov, kot so dobrodelni koncerti, razstave, osvetljevanje stavbnih objektov z roza, modne revije, posebne dražbe, zabavni programi;
- organiziranje fizičnih aktivnosti, kot so teki ali hoja za upanje in za zdravje ali drugih športnih dogodkov (Europa Donna 2010).

Primeri družbene odgovornosti in roza dobrodelnosti v Sloveniji²

Tudi v Sloveniji je pomemben del družbene odgovornosti podjetij podpora združenjem bolnikov in civilni družbi v prizadevanjih za boj proti raku. Slovenska ali tuja podjetja, ki delujejo v Sloveniji, sodelujejo v različnih akcijah ozaveščanja, s katerimi opozarjajo na pomen izogibanja dejavnikom tveganja ter zgodnjega odkrivanja bolezni in s tem tudi na ta način prispevajo k boljšemu zdravju ljudi. Tudi Slovenija je vse bolj podvržena roza pranju možganov, čeprav ni po meri bolnic in se roza praznovanjem v oktobru raje izognejo. Vseeno pa je potrošniško usmerjena filantropija na področju raka dojk veliko redkejša kot v ZDA, Kanadi in Veliki Britaniji.

Poleg roza pentelj, ki jih brezplačno razdeljuje Europa Donna (v svojih akcijah boja proti raku dojk jih vsako leto razdeli med 50.000 in 60.000), lahko v Sloveniji kupimo različne vrste nakita, ki spominjajo na roza pentljo, ali druge okrasne izdelke z vzorcem roza pentlje. Tako npr. kozmetična hiša Avon, ki izvaja stalno humanitarno dejavnost za boj proti raku dojk v 50 državah, mdr. tudi v Sloveniji, od konca leta 2003 prodaja različne okrasne predmete, kot so: kemična pisala in svinčnike s pentljo, srebrne ali zlate priponke v obliki pentlje z vdanim rdečeroza steklenim okrasnim kamenčkom, ogrlice z roza pentljo, igrače, kot so plišasti medvedki z roza krilcem in roza pentljo v glavi ter muce z roza pentljo za vratom, žličke z roza pentljo na koncu držala, skodelice in žličke z roza pentljo, roza silikonske zapestnice,

² V besedilu omenjam konkretne blagovne znamke, ki ob svojih izdelkih prodajajo tudi idejo, vezano na ozdravitev raka dojk. Kot avtorica prispevka nisem bila na noben način povezana s katerokoli omenjeno korporacijo. Konkretne navedbe podjetij niso reklama zanje. Njihovo lastno promoviranje družbene odgovornosti vidim tudi kot samooglaševanje. Omembe korporacij rabijo zgolj kot opozorilo, da ne obstaja prav noben vidik našega življenja, ki blagovnim znamkam ne bi bil na voljo za izrabo. Pri tem zdravje in celo smrt nista prav nič izvzeta.

roza kozmetične in nakupovalne torbe, držala za ženske torbice, obeske za ključke ali mobilne v obliki pentlje, roza denarnice in etuije za mobilne, sete za manikuro ipd., založila pa je tudi denar za natis knjige – življenjske zgodbe bolnice z rakom. Kakorkoli se ti izdelki – z izjemo zadnjega – zdijo nepotrebni, pa sodijo v Avonov neprofitni program, njihov izkupiček pa gre od leta 2004 Europi Donni za njene akcije v boju proti raku dojk, pri čemer zadnja leta podpirajo tudi organizacijo športnih prireditev v isti namen. Avonova globalna donacija za boj proti raku dojk je od začetka leta 1992 do konca leta 2009 presegla 725 milijonov ameriških dolarjev, do konca leta 2009 pa je v Sloveniji s prodajo humanitarnih proizvodov za ta namen zbral in doniral 90.147 evrov. V Avonu poudarjajo, da je socialna odgovornost ena bistvenih vrednot, ki se potrjuje z različnimi pobudami in aktivnostmi za izboljšanje zdravja in varnosti žensk po vsem svetu, v sodelovanju in povezovanju z različnimi organizacijami za zdravje in varnost žensk ter v spoštovanju vloge žensk v družini, družbi in poslu. Poleg boja proti raku dojk Avon od leta 2008 podpira še akcijo boja proti nasilju nad ženskami, na svoji spletni strani pa skrbi za transparentnost zbranih sredstev (Avon, 2007: 2012).

Tudi v slovenski prehranski industriji se zavedajo svoje družbene odgovornosti, ki je s sponzorstvi in z donacijami na humanitarnem področju, pri športu, kulturi in znanosti postala del strategije vodenja podjetja. Tako je druga prepoznavna marketinška akcija v Sloveniji potekala od oktobra 2006 do januarja 2007, ko je največja slovenska mlekarica, Ljubljanske mlekarne, podprla prizadevanja boja proti raku dojk. Embalažo Alpskega mleka z dodanim koencimom Q10 je opremila z rožnato pentljo ter tako podprla prizadevanja Društva onkoloških bolnikov Slovenije, Slovenskega združenja za boj proti raku dojk Europa Donna in Zveze slovenskih društev za boj proti raku.

V Sloveniji se pri dobrodelnosti obrne precej denarja, čeprav bi ozaveščenost o raku dojk morala pomeniti mnogo več kot nošenje roza izdelkov in celo več kot kupovanje prepotrebnih diagnostičnih naprav s pomočjo doniranih sredstev.³ Ozaveščanje pomeni tudi samoumevno in redno preventivo, zagotovljeno ustrezno in pravočasno zdravljenje,

³ Sredstva, ki jih pridobi Europa Donna z donacijami na dobrodelnih prireditvah, so bila do leta 2011 namenjena posodabljanju ali nakupu medicinske opreme za slovenske bolnišnice, zdravstvene domove in hospice, od leta 2011 pa tudi ženskam, ki jih je bolezen pripeljala na rob revščine, saj je biti bolan in biti reven hkrati gotovo ena od najtežjih življenjskih situacij. Višina doniranih sredstev Evrope Donne od leta 2005 do 2012 je znašala 606.576 evrov.

odpravo stereotipov ter povezavo raka dojk z zdravjem v celoti in s širšimi družbenimi problemi, kot so onesnaževanje okolja, ustrezne delovne razmere, redna in polnovredna prehrana, kvalitetne bivanjske razmere ter zagotovljen redni dohodek, ki omogoča zdravo življenje. In ključno pri tem je, da védenje o dejanski podobi bolezni ni samo stvar civilnodružbenih iniciativ, ampak bi moralo postati del rednega izobraževalnega programa in zlasti intenzivnejše podpore države.

Ženske veliko bolj kot roza pentljo na prsih potrebujejo raziskave o preventivi, okoljskih in dednih vzrokih raka dojk, ki bi jih financirala država, in sicer še zlasti zato, ker je bil v 20. stoletju in je še danes rak dojk stigma, pozitivna diagnoza individualna tragedija, ki jo je treba preživljati zasebno, v izolaciji. Obolele so bile žrtve, kar je povzročilo njihovo pasivnost in pogosto neizbežno smrt. Šele pojav aidsa je spremenil to mišljenje, saj oboleli za aidsom niso hoteli biti več žrtve, ampak zgolj ljudje, ki imajo aids. Interes industrije za raka dojk se je skupaj z aktivizmom za zdravo življenje pojavil v zadnjih treh desetletjih, kar je vsekakor povečalo širšo kulturno ozaveščenost. Sprva je bil interes industrije naključen in eklektičen, njena vključitev v boj proti raku dojk pa v nekaterih primerih celo pozitivna, saj je obolelim prinesla nekaj vedrosti v njihovem položaju. Na žalost pa je marketing v zvezi z rakom dojk naravnán tako, da njegova nova roza podoba prinaša večjo odtujitev kot korist, saj večina žensk med zdravljenjem ne more občutiti oglaševane vedrosti. Nekaterim ženskam je rak dojk res neke vrste izziv in poziv, da korenito spremenijo svoje življenje, večina pa je izredno prestrašena, zbegana, nemočna in jezna in se nikakor ne more identificirati s kulturo roza pentelj. Roza marketing na neki način očrni tiste ženske, ki bolezni podležejo, in s tem posreduje psihološko škodljivo sporočilo, da se niso dovolj potrudile. Tako se odgovornost za bolezen in zdravljenje zopet prenese v zasebno sfero. Prav tako potrošniško naravnana narava kampanj izključuje tiste ženske, ki nimajo dovolj sredstev, da bi v njih sodelovale. Take akcije nagovarjajo le določeno ciljno publiko, in sicer mlajše, vitke, ženstvene, privlačne ženske z dekliškimi postavami in rednimi dohodki. Oglaševane podobe so ženski torzi zgoraj brez, a z diskretno zakritimi dojkami in le redko normalne, pretežke ali celo grde ženske (King 2006).

Podobe žensk, uporabljene za oglaševanje v podporo zmanjševanja raka dojk, so tudi pri nas lahko arhetipske enačbe mladost + zakrite, zdrave prsi + različni roza poudarki in dekoracije. Tudi na slovenskem

oglasu „Odveži za življenje“ iz leta 2006 vidimo enaka prikrita sporočila. Na plakatu je na videz zdravo, vitko in zmerno zagorelo žensko telo v izrezu od ramen do sredine zadnjice, fotografirano od zadaj. Ženska je oblečena v dvodelni roza bikini, pentlja na njenem modrcu po barvi in obliki spominja na glavni simbol boja proti raku dojk. Kar je problematično, je skrito sporočilo, ki nagovarja domišljijo gledalca, da odveže pentljo in ženski sleče modrček. Čeprav oglas zaradi dodanega napisa, ki je v roza okviru „prilepljen“ na žensko zadnjico in del hrbta, nedvoumno sporoča, da ne gre za erotično sporočilo, pač pa za resen oglas, pa ženskam, ki so zaradi raka dojk ostale brez dela dojk ali brez enega ali obeh „najpomembnejših ženskih atributov“, lahko vsiljuje tudi drugačno sporočilo. Sporoča jim, da modelu na sliki ne ustrezajo več, ali celo, da mu nikoli niso ustrezale. Sporoča jim, da so prsi vseмогоčni simbol ženskosti. Taka fetišizacija ženskih prsi v dobronamernih kampanjah boja proti raku dojk pa lahko zgreši svoj dober namen. Zdi se, da je oglaševanje, ki si prilašča žensko telo, postalo tako splošno, da je dovoljeno skoraj za vsak namen. Ženska, ki nadzoruje svoje prsi (v tem primeru z zavezanim bikinijem), je že dolgo ikonografska podoba, ki ima funkcijo vzbuditi spolno slo (Yalom 1997: 188, 190). Ženske so v oglasih vedno upodobljene tako, da ugajajo moškim predstavam o ženskosti in spolni privlačnosti. Zaradi tega seksualnega povečevanja prsi ima rak dojk veliko večjo publiciteto kot drugi raki ali druge bolezni.

Dvojček akciji „Odveži za življenje“ je akcija „Zaveži za življenje“, ki je oktobra 2006 pozivala ljudi, naj se udeležijo dobrodelnega teka v Ljubljani. Na plakatu je v ospredju ženska noga na travi, oz. le gleženj brez nogavice, v športnem, usnjenem, tekaškem, belo-zelenem obuvalu, ki je zavezano s svilenim roza trakom z navzgor obrnjeno pentljo. Podoba nas takoj spomni, kako pomembne so aktivnosti v naravi, neobičajna vezalka pa na raka dojk. Plakat ne vsebuje prikritih erotičnih vsebin, a je kljub vsemu sporočilno in estetsko močan.

Obstajajo pa tudi oglasi, ki ne ozaveščajo o raku, ampak uporabljajo vizualne in besedne elemente, ki jih prevzemajo iz medicine oz. onkologije. Marca in aprila 2000 je podjetje Pfeiderer/Novoterm, ki proizvaja zvočno in toplotno zaščito za stavbe, oglaševalo svojo izolacijsko volno na velikih oglasnih panojih, v dnevnem časopisju in z direktno pošto, ki je bila usmerjena na strokovno javnost. V oglasu „Na otip sta enaki“ je bil ženski torzo z belim, v predelu dekolteja osvetljenim modrcem, ki je bil spleten iz angora volne, na

vsaki push-up košarici pa sta bila znak in ime ponudnika izdelkov oz. obeh podjetij, to je izolacijska volna v obliki strehe in medved. Čez predel ključnice ženske, ki je posodila svoje telo, je z velikimi rdečimi, belo osvetljenimi črkami pisalo NA OTIP STA ENAKI, nad napisom pa je bil viden del obraza ženske, ki je imela močno naličena, poudarjena in povečana usta. Slovensko oglaševalsko razsodišče, ki je dobilo pritožbo zoper nedostojnost tega oglasa, je obtožbo zavrnilo kot neutemeljeno. Opozorilo pa je, da po 3. členu Slovenskega oglaševalskega kodeksa, katerega predmet je dostojnost, prikazovanje golote in spolnih namigovanj zgolj zaradi šokiranja ali zbujanja pozornosti ter brez smiselne povezave z izdelkom ni sprejemljivo. Kadar se golota in spolni namigi uporabljajo v povezavi s sporočilom, naj ne žalijo dobrega okusa. Kljub temu je razsodišče razsodilo, da je agencija z vizualnim motivom in tekstom želela predvsem šokirati in zbujati pozornost brez smiselne povezave z izdelkom, a da pri omenjenem motivu in tekstu ni šlo za prikazovanje golote oz. za spolna namigovanja, ki jih sankcionira 3. člen Slovenskega oglaševalskega kodeksa. Zaradi nejasnosti sporočila oglasa bi se sicer lahko v delu javnosti interpretiralo, da oglaševalsko sporočilo obravnava žensko na podcenjujoč način, vendar je takrat prevladal vtis, da oglaševalsko sporočilo ne vzbuja takšnih interpretacij, ki bi bile v nasprotju s Slovenskim oglaševalskim kodeksom (Razsodba 2000). Prizori, ki degradirajo in dehumanizirajo ženske, čeprav ne vsebujejo neposrednega nasilja nad njimi, so še zmeraj pogosti, še zlasti kadar gre za upodobitve na spolno povabilo vedno pripravljenih žensk. Ti prizori so postali kode, predmet družbenega dogovora tudi v primerih, ko bi pričakovali bolj odgovorno, kulturnim in socialnim razmeram prejemnika ustrezno oglaševanje. Toda morda bi zaradi večje ozaveščenosti o interpretacijah izpostavljenega ženskega telesa danes takšna ohlapna in mila razsodba ne bila več mogoča.

Poleg tega se posnemanje sloganov oz. krovnih misli in neupravičena uporaba tuje ideje za kreiranje oglasnega sporočila (v tem primeru je krovno geslo očitno vzeto iz onkologije oz. plastične kirurgije po amputaciji in rekonstrukciji dojke) šteje za nelojalen postopek, ki je v nasprotju s poklicno oglaševalsko etiko. Ker slika praviloma vsebuje več informacij kot beseda, lahko krovna misel v sebi nosi past, ki se sproži pri ustvarjanju interakcij, ki presegajo ilustrativno razmerje. Prav zato bi moral grafični oblikovalec izbirati kode, ki so predmet

družbenega dogovora, odgovorno, kulturnim in socialnim razmeram prejemnika ustrezno (Urukalo 2010: 44, 76, 147).

Ni namreč etično sporno samo oblikovanje za oglaševanje človeku nevarnih storitev in izdelkov, ki neposredno ogrožajo njegovo zdravje, pač pa tudi nagovarjanje s podobami, ki posredujejo manipulativne informacije in celo zavajajo. Tovrstna oglasna sporočila odražajo čustveno topost avtorjev, ki se poskušajo uveljaviti na račun nespoštovanja vrednot, kar jim vse bolj postaja merilo duhovitosti in kreativnosti, in tudi če so njihovi izdelki postavljeni pred oglaševalsko častno razsodišče, se ti avtorji v svojih zagovorih mnogokrat ne zmorejo kritično ozreti na svoje delo in na meje etičnosti, ki jih prestopajo.

Prsi kot parcialni kulturni imaginarij

Iz navedenih primerov vidimo, da so prsi pogost parcialni kulturni imaginarij in da se na njih pogosto nanašamo tudi onkraj anatomije. Ta imaginarij nas od povsod nagovarja, da naj prsi kot parcialni objekt privlačijo roke, usta, oči, gib in misel, v vdolbini dekolteja pa naj pogled zazna, kar si zamišlja. Ravno zaradi vseh teh imaginarijev pomenita izguba ali sprememba dela ali celotnih dojk za žensko takšno travmo.

Misel o parcialnem objektu predpostavlja neki kos, ki zavzame mesto tistega, kar naj bi bilo izgubljeno ali nedosegljivo, ubožna misel, ki iz prsi dela paradigmo parcialnih objektov in na ta način dokazuje, da si ni sposobna predstavljati nič drugega kot parcialne prsi, razrezane, ločene od telesa, abstraktne prsi, fetiš, enak številnim drugim, prav tako kastriranim fetišem, blagovnim izdelkom, ki naj bi zapolnili grozečo praznino (Nancy 2011: 217–218).

Zato rak dojk pri ženskah poraja številna močna čustva. Poleg strahu so tu še žalost, osamljenost, jeza, tesnoba, ranljivost, občutek krivde, sram, nemoč, zavist, sovraštvo. Mnoge ženske so resno zaskrbljene zaradi drugačnega zunanjega videza po zdravljenju raka. Njihov strah pred izgubo dotedanje telesne podobe je neposredno povezan s strahom, da bodo izgubile moža ali partnerja, ter s strahom, kaj bo povzročila spremenjena telesna podoba v odnosu drugih do njih. Mlajše bolnice poleg bolezni in spremenjenega videza zaradi zdravljenja skrbi še odsotnost z dela in potencialna izguba službe, prezgodnja mena, ločitev od partnerja, majhni otroci ali pa bojazen, da po zdravljenju otrok ne bodo mogle imeti, prizadeta samopodoba

in finančna stiska. Bojijo se, da se bodo po zdravljenju zdele drugim telesno okrnjene oz. da bodo izgubile videz nepoškodovanosti, celovitosti in normalnega funkcioniranja telesa. Stres zaradi novega videza je zelo povezan z investiranjem v dober videz pred boleznijo. Večja kot so ta prizadevanja, večja je občutljivost za telesno podobo po zdravljenju in težje je prilagajanje na posledice bolezni. Telesno podobo in samopodobo po zdravljenju z rakom je treba razumeti v kontekstu zahodnih prizadevanj za fizično popolnost, kjer oglaševanje in mediji nenehno spodbujajo občutke diskvalifikacije nepopolnih teles. Zaradi tega je veliko odraslih ljudi prepričanih, da jih najprej sodijo po zunanjem videzu in šele nato po sposobnostih, talentih ali vrlinah. V kulturnem okolju, kjer veliko zdravih ljudi občuti pritisk medijev po fizični popolnosti kot merilo, ki mu ne ustrezajo, tudi ni presenetljivo, da bolnice z rakom skrbijo posledice zdravljenja za njihov videz (Frey 2002; Radonjič Miholič 1998: 27; Ramšak 2007). Prav na to noto pa pri roza dobrodelnosti igrata modna in kozmetična industrija, zaradi česar imata tak uspeh s prodajo roza izdelkov.

Moški kot vzporedni kulturni imaginarij

Kadar govorimo o kulturnih imaginarijih telesa, je delna vzporednica k raku dojke pri ženskah rak prostate pri moških, saj ima podobne kulturne konotacije, in sicer izgubo moškosti v očeh drugih. Moške pri raku bolj kot telesna podoba skrbi to, da ne bodo več videti zdravi, da bodo izgubili fizično in spolno moč ali psihične sposobnosti in da zaradi tega ne bodo mogli obdržati svoje službe. Razlika med rakom dojke in rakom prostate je seveda tudi v tem, da so ženske prsi bolj na ogled kot moška prostata. Zato se ob pozornem branju in ogledovanju oglasnih panojev gotovo marsikomu utrne vprašanje: le kakšen bi bil videti plakat, ki bi pozival moške k preventivnim pregledom, da ne bi dobili raka prostate? Ker takega plakata nisem zasledila pri nobenem društvu za boj proti raku v Sloveniji in ker je praksa vsakdanjega življenja najbolj zanesljiv medij, saj njena spoznanja vznikajo iz na videz nepomembnih, banalnih fenomenov, sem te oglase poiskala v slovenskih medijih, ki občasno poročajo tudi o zdravju. Princip oglaševanja je enak kot pri opozarjanju na preventivo pri raku dojke, saj je oglaševalska industrija tudi v tem primeru izoblikovala podobo moškega, ki naj bi postal objekt ženskega poželenja. Tako so ti članki polni mladih, mišičastih metroseksualcev s sanjsko postavo, korigirano v photoshopu, tudi ko

jih prikazujejo z bolečinami v križu kot enim od bolezenskih znakov, ali pa v njih najdemo slike moških od pasu navzdol z mizarским metrom pred spolovilom. Zraven so ponavadi oglasi za odvajala, ki nekako zgrešijo poanto metroseksualnosti in bi bolj sodili h kampanji proti raku dela telesa, ki je v neposredni bližini moških spolovil.

Druga oblika opozarjanja na raka prostate in njegovo demistificiranje, ki se odvija v novembru, je gibanje Movember, ki je nastalo leta 2003 v Avstraliji, leta 2011 pa je prišlo tudi v Slovenijo. Gre za 'Mo moške' (v angl. Mo Bros), ki z brki opozarjajo na to bolezen in ki naj bi s svojimi dobrodelnimi akcijami, ki izključujejo farmacevtsko industrijo, pomagali raziskavam ali ozaveščanju o pravočasnih pregledih moških. Smisel Movembra naj bi bil prav v opozarjanju na pravočasno odkrivanje bolezni, saj gre do moški zelo neradi k zdravniku, ponavadi jih k temu prisilijo partnerke ali žene. Brki so le simbol, tako kot rožnata pentlja pri ozaveščanju o raku dojk. Zadeva je videti kot lahkotna šala, v resnici pa naj bi trik ob druženju in določenih pravilih nege telesa opozarjal na resne stvari. Kot je bilo pričakovano, je akcijo že naslednje leto 2012 vzela pod okrilje kozmetična industrija, ki je za najboljšo sliko brkov prek nagradnih iger, poklonila komplet za moško nego obraza,⁴ še v večji meri pa je nagovarjala ženske, da kupujejo izdelke z brki na embalaži.

Oranžne zapestnice

Roza pentlje imajo enako simboliko kot še dokaj modne oranžne silikonske zapestnice „Livestrong“. Te zapestnice so se prvič pojavile maja 2004. Izkupiček od njihove prodaje je namenjen Lance Armstrongovi fundaciji, ki jo je ustanovil Lance Edward Gunderson Armstrong, teksasški kolesar, ki je preživel raka mod, ki se mu je razširil na pljuča, trebušno votlino in možgane. Kljub bolezni je med letoma 1999 in 2005 nekajkrat zmagal na Tour de France, progi, ki je dolga več kot 3.600 km. Njegovi športni uspehi ter dramatično prebolevanje raka so ga leta 1997 opogumili, da je ustanovil fundacijo za boj proti raku. Zapestnice „Livestrong“ izdeluje podjetje Nike; v treh letih mu je po vsem svetu uspelo prodati že več kot 70 milijonov zapestnic

⁴ Pravila Movemberskih brkačev, kot so npr.: 1. prvi november je treba začeti sveže obriti; 2. brke si moraš pustiti rasti ves mesec; 3. brki se ne smejo dotikati zalizcev; 4. brki se ne smejo združiti s kozjo bradico; in 5. vesti se moraš kot pravi gentleman (Ivanc 2011), res nimajo veliko skupnega z ozaveščanjem o bolezni, če seveda izvzamemo ozaveščanje o higieni telesa in obnašanja.

ter zbrati več kot 5 milijonov dolarjev za Lance Armstrongovo fundacijo. Rumenooranžna barva je barva športnega oblačila, ki ga je Armstrong nosil na Tour de France. Leta 2012, ko so mu dokazali, da je na tekmah zmagoval s pomočjo dopinga, se je Armstrong umaknil iz fundacije, da ji ne bi delal škode.

Oranžne zapestnice so v ZDA v zelo kratkem času postale izjemno moderne, nosili so jih politiki, športniki, igralci, televizijski napovedovalci, kar je njihovo popularnost in darovanje za boj proti raku še povečalo. Enako kot pri roza pentljah je tudi pri silikonskih zapestnicah barva tista, ki ima simbolni pomen pri določeni bolezni.

Z uspehom zapestnic „Livestrong“ so se po svetu pojavile številne druge dobrodelne akcije za boj proti raku, ki uporabljajo zapestnice. V Sloveniji je Društvo onkoloških bolnikov Slovenije leta 2006 poleg zapestnic pripravilo še ženske in moške majice „Zmagovalec“, „Zmagovalka“, katerih izkupiček je bil namenjen za izboljšanje bivanjskih razmer bolnikov na tedanjem starem Onkološkem inštitutu, Avon pa roza zapestnice z napisom „Breast Cancer Crusade“.

Zmagovalno mišljenje, ki je postalo znano po zaslugi Lince Armstronga, je moto zlasti Društva onkoloških bolnikov Slovenije. Njihove akcije so v zavest ljudi prinesle pomemben preskok: oboleli za rakom dojke ali katerikoli drugim rakom niso več žrtve te bolezni, pač pa preživeli. Preživetje je postalo osrednja tema in tudi marketing se je osredotočil nanj, kar je vsekakor pomagalo destigmatizirati bolezen.

Transparentnost zbranih sredstev

Številne marketinške akcije proti raku dojke porabijo velik del zbranih sredstev, nekatere celo polovico, za samo pripravo dogodka, ne pa za doniranje bolnišnicam ali za konkretne raziskave. Njihovo delovanje v imenu boja proti raku dojke je premalo transparentno, zato se ljudje vse pogostejše sprašujejo, kolikšen delež v resnici dajo za dober namen in kakšne programe podpirajo z zbranim denarjem. Vse pogostejše tudi opozarjajo, da je bolje zbrana sredstva nakazati neposredno na račun neprofitne organizacije, ki ji zaupajo, kakor se pustiti izkoriščati tvrdkam, ki imajo neznansko korist od masovnih kampanj proti raku. Številna podjetja namreč zlorabljajo čustva nevednih, nekritičnih, a dobronamernih kupcev s promocijami roza

pentelj, ki pa so v bistvu promocije njihovih izdelkov (Politics of Breast Cancer 2006).

V Sloveniji je za zdaj še pohvalno to, da transparentnosti pri oglaševanju v dober namen, torej proti raku dojk, ne manjka, poleg tega pa lahko tudi doniramo del svoje dohodnine neprofitnim organizacijam.⁵ Europa Donna je po zbranih donacijah na četrtem mestu, takoj za Karitasom, Unicefom, Zvezo društev Sonček in Društvom Rdeči noski, kar priča o zaupanju, ki ga je deležna med Slovenci.⁶ O akcijah v podporo proti raku, bodisi kulturnih ali športnih, npr. tekih, kolesarjenju, pohodih, neprofitna združenja redno poročajo in objavljajo rezultate na spletnih straneh ali v specializiranih revijah Novice Europa Donna in Okno. O tem nas obveščajo tudi drugi mediji. Tako recimo mediji poročajo o izkupičku akcij, ki imajo namen zbrati denar za kako diagnostično napravo, in čez čas že lahko beremo, da so to napravo ali denar predali bolnišnici ali zdravstvenemu domu. Tu ni dvoma, da gre za dobro koordinacijo projektov, čeprav potekajo hkratno pri različnih združenjih ali podjetjih. O zlorabah bi za zdaj težko govorili, da pa bi jih lažje prepoznali, moramo poznati njihove mehanizme, saj lahko pričakujemo, kar lahko opazimo tudi na terenu, da nas bodo tuje korporacije prej kot slej zaznale in nam začele vsiljevati izdelke pod pretvezo roza dobrodelnosti. In to ne samo oktobra (Ramšak 2007).

V Sloveniji k veliki dobrodelnosti prispeva tudi jeza nad javnimi ustanovami oziroma zdravstvenimi politikami, ki bi morale skrbeti za kvalitetno in učinkovito zdravljenje rakavih bolnikov. Jeza ljudi nad počasnim odzivanjem vlade, npr. glede izgradnje novih prostorov za Onkološki inštitut ter nakupa in vgradnje opreme, je bila družbeno produktivna v smislu sprememb na bolje.

Internetni aktivizem in druge oblike navidezne dobrodelnosti

Vse več je ljudi, ki iskreno prispevajo v dobrodelne namene in nosijo navedene izdelke, povečuje pa se tudi število tistih, ki na simbolni ravni z nošenjem izdelkov sicer dajejo vtis, kakor da jim je mar za stvar, v resnici pa se le postavljajo z njimi. Nekateri jih nosijo

⁵ Danes kar 30 odstotkov Slovencev raje nameni pol odstotka svoje odmerjene dohodnine za financiranje splošno koristnih humanitarnih namenov. Od leta 2007, ko je bilo doniranje dela dohodnine možno z Zakonom o dohodnini in je bilo zbranih slabih 2,7 milijona evrov, so v letu 2010 donacije narasle že na 3,4 milijona evrov.

⁶ V letu 2011 je znašala donacija od dohodnine 37.676 evrov, kar je predstavljalo 19,67 odstotka vseh prihodkov Evrope Donne.

tudi samo zato, ker jih zdaj nosijo vsi, a brez posebnega zavedanja, kaj v resnici pomenijo. Tudi kupijo jih od prodajalcev, ki izkupiček od prodaje izdelka ne dajo v dobrodelne namene.

Ta oblika 'navidezne dobrodelnosti' (angl. slacktivism) se pojavlja še v drugih različicah, vsem pa je skupno, da osebe s čim manj ali nič truda naredijo kaj dobrega, recimo:

- posredujejo elektronsko sporočilo (npr. za zbiranje denarja za operacije otrok z rakom);
- svariijo pred izdelki, za katere so slišali, da so škodljivi ali kontaminirani (npr. pred deodoranti, ki v kombinaciji z britjem pod pazduhe povzročajo raka, ali pred higienskimi vložki z vsebnostjo klora, ki naj bi prav tako povzročali raka);
- svariijo pred spolnimi idr. praksami, ki veljajo v določenem okolju kot moralno „škodljive“ (npr. da imajo ženske, ki enkrat ali dvakrat na teden oralno občujejo s svojimi partnerji ali možmi, 40 odstotkov več možnosti, da zbolijo za rakom dojke);
- podpisujejo e-petice v zvezi z javnim zdravstvom.

Ob tem si ljudje dejansko ustvarijo iluzijo, da so ob vsem pomanjkanju časa naredili kaj dobrega. Problem takega instant dobrodelnega delovanja pa je, da hitro pozabijo, zaradi česa so se sploh kam podpisali, ter da ne spremljajo akcije do konca in tako pogosto nikoli ne izvedo, ali je res imela kak pozitiven učinek. Tako si postopno in na udoben način mirimo slabo vest, ki je nato zmanjka ravno takrat, ko sta potrebni dosledna angažirana akcija in temeljna sprememba.

Strah pred rakom in še vedno nepojasneni razlogi za njegov nastanek so v zadnjih letih dobili še eno obliko pojavnosti, do katere ne znamo biti dovolj kritični. Zelo pogoste so mednarodne internetne potegavščine ali prevare, ki se slej ko prej znajdejo v naših elektronskih poštnih nabiralnikih kot verižna pisma. Ti e-mejli se najpogosteje pošiljajo med prijatelji in kolegi, ciljno občinstvo pa so, vsaj pri svarilnih medicinskih verižnih pismih, v večji meri ženske kot moški. Pri internetnem aktivizmu so največkrat prisotna različna svarila pred izdelki masovne potrošnje ter teorija zarot, ki stoji za njimi, na eni strani, ter apeli za človekoljubnost na drugi. Nekatera verižna pisma v kratkem času večkrat dosežejo istega naslovnika, poskušajo vplivati na njegova čustva in mnogi od njih ne premorejo dovolj razsodnosti, da jih ne bi spet prepošiljali dalje. Da bi bile potegavščine prepričljivejše, so podpisane z imeni, s priimki in z drugimi

kontaktnimi informacijami zdravnikov, kar naj bi bil zadosten garant za resničnost vsebine, pri čemer niti klavrna slovenščina v sporočilu niti omenjanje tujih podjetij ne zbudita zdrave pameti slovenskih pošiljateljev. Značilnost lažnih sporočil je ravno sklicevanje na velika podjetja ali medijske hiše, ki naj bi bile vir informacij, nevarnost, pred katero svarijo, pa naj bi se pojavila pred kratkim.

Medicinske potegavščine ali prevare, ki krožijo na internetu, žanrsko spadajo med sodobne pripovedke (urbane legende). Analiza 42 elektronskih sporočil, objavljenih na Urban Legends Reference Pages, internetnem referenčnem viru za sodobne pripovedke, folklore, mite, govorce in dezinformacije, pokaže, da so bile samo tri zgodbe resnične in preverljive v verodostojnih virih.⁷ Za preostalih 27 elektronskih sporočil je bilo ugotovljeno, da so neresnična glede na iste kriterije preverljivosti, za 12 primerov pa resničnosti ali neresničnosti ni bilo mogoče ugotoviti zaradi nasprotujočih si ali pomanjkljivih dejstev.

V neresničnih ali pomanjkljivih elektronskih sporočilih je šlo za zbiranje denarja za:

- raziskave raka na splošno;
- pomoč sedemletni deklici, ki je umirala za rakom;
- pomoč otrokom ali mladim odraslim, ki so imeli raka pljuč in/ali možganske tumorje (osem primerov);
- pomoč otrokom z rakom, ki so želeli prejemati božične voščilnice (pet primerov);
- pomoč otrokom z možganskim tumorjem, ki so želeli prejemati rojstnodnevne čestitke (dva primera);
- pomoč obolelim za rakom, ki so želeli postaviti svetovni rekord z zbranimi rojstnodnevnimi voščilnicami ali poslovnimi vizitkami (dva primera);
- pomoč devetletnemu fantu, umirajočemu za rakom, ki je želel, da bi mu ljudje pošiljali poslovne vizitke.

V drugih zgodbah so zbirali denar za transplantacije, zdravljenje opeklin, poškodb zaradi avtomobilskih nesreč, možganskih poškodb, otrok z epilepsijo, za otroke, žrtve družinskega nasilja, kot je npr.

⁷ 1. Zbiranje božičnih voščilnic za sedemletnega fanta v zadnjem stadiju raka, ki je želel zbrati milijon voščilnic, a je umrl leta 2010 in so njegovi starši prosili, naj mu ne pošiljajo več voščilnic; 2. Mati, ki je leta 2007 iskala medicinsko pomoč za desetletnega sina v komi; 3. E-mail v spomin trimesečni dojenčici, ki je leta 2007 umrla zaradi premočnega stresa.

stresanje dojenčka do smrti, žrtve družinskih posilstev ali streljanja (Medical Appeals, Urban Legends Reference Pages, 2012).

Nekatera internetna verižna pisma so imela priloženo eno ali največ dve fotografiji, ki so prikazovale estetizirane otroke, kot npr. na čestitkah ob rojstvu ali rojstnodnevnih voščilnicah (dva primera); fotografije dojenčkov ali otrok med spanjem, igranjem, risanjem, poziranjem, ali otrok na invalidskih vozičkih, otroke s hudimi opeklinami obraza, otroke v bolnišničnih posteljah na respiratorjih, otroke z velikimi rdečimi izrastlinami na eni strani obraza (osem primerov). V nekaterih primerih so bile fotografije naknadno odstranjene, če so bili primeri že zastareli ali potrjeno napačni. Šibka etika objavljenih podob kaže na težnjo, narediti bolezen fotogenično in s tem vplivati na filantropska čustva gledalcev. Fotografije resničnih otrok v elektronskih verižnih pismih so vrsta resničnostnega šova, ki naj bi postal resničnostna filantropija. Njene kontekste določi fokus objektivna s prikazovanjem ranljivih posameznikov, te podobe pa so namenjene zbiranju denarja, čeprav vedno ne odražajo dejanskega stanja. Besedila in podobe internetnih medicinskih pozivov imajo nekaj skupnih značilnosti. V primerih bolnih otrok prikazujejo nevednega, pasivnega, nemočnega Drugega, ki včasih prihaja iz manj razvitih držav (v konkretnih primerih iz Romunije, Poljske in Indije, a nikoli iz Afrike, verjetno z namenom izognitvi asociacijam na morje drugih elektronskih sporočil od tam, ki ponavadi avtomatično končajo v košu kot nezaželeni). Prejemnik sporočila je med vrsticami naslovljen kot odrasel, pameten, aktiven in predvsem voljan pomagati. Včasih so te filantropske iniciative finančno uspešne, toda vseeno ostanejo moralno sporne. Dejstvo, da se denar zbira za dober namen, ne opraviči vseh uporabljenih metod in vsakršnih podob otrok, ki so v te namene zlorabljene (Skinner 2010: 4–6). Za pomoč obolelim otrokom pa prosijo tudi ljudje s socialnega in ekonomskega dna, čeprav s temi fotografijami le beračijo.

Sicer pa pri elektronskih verižnih pismih ali na socialnih omrežjih (facebook, tweeter ipd.) niti ni nujno, da sugerirajo prepošiljanje informacij drugim ljudem, saj prejemniki pogosto sami menijo, da je to njihova dolžnost. Tudi če verižna pisma niso potegavščine, v njih beremo številne netočne informacije in nesmisle, izvora informacij pa ne moremo preveriti. Verižna pisma niso niti tehtna niti zanesljiva. Predstavljajo pa tudi poseg v našo zasebnost, saj se naši elektronski naslovi nekontrolirano širijo naokoli, prepošiljalci ne upoštevajo

internetnega bontona in načel varovanja podatkov ter ne brišejo oz. skrijejo imen naslovnikov. Tako zares prepošiljajo cele verige z isto vsebino, ki so jih prejeli tisti pred njimi.

Prepošiljanje verižnih pisem je v veliki meri povezano z laičnimi oz. ljudskimi predstavami o zdravju in bolezni. To so konceptualni vzorci, ki jih uporabljajo posamezniki, skupnosti ali kulture, da bi razložili, kako ohraniti zdravje in kako je bolezen nastala. Te predstave pogosto vključujejo lokalne predstave o telesu in zdravju, ki niso nujno povezane z medicinskimi razlagami bolezni. Laične predstave o bolezni so pogosto več kot le razlage vzrokov bolezni in se razlikujejo med kulturami ter so družbenoekonomsko pogojene. Kadar ljudje zbolijo, želijo izvedeti zakaj, želijo dati bolezni neki smisel, prav tako pa jih tudi zanima, kako so zboleli (Trollope-Kumar in Last).

Najpogostejša oblika laičnih predstav o bolezni v sodobnih pripovedkah je motiv kontaminacije. Te pripovedke na veliko krožijo v različnih oblikah in ustvarjajo paniko v zvezi z različnimi izdelki oz. njihovimi sestavinami, ki naj bi vsebovale škodljive snovi, npr. mrčes, parazite, smrtonosne bakterije, viruse, strupe ali druge primesi, ki se nam zdijo odvrtni. Čeprav taka sporočila odražajo pomanjkanje znanja in napačne predstave o povzročiteljih in prenašalcih različnih bolezni, pa pomenijo tudi obliko družbene moči, ki se kaže kot nezaupanje in odpor do avtoritet ter tvrdk, v njih pa je razbrati tudi razne moralne diskurze. Kontaminacija lahko pomeni stik s snovjo, ki je biološko in družbeno oddaljena od prave narave človeka. Telesne odprtine ter snovi, ki prihajajo ali se izločajo skozi, so tabuizirane (Goldstein 2004: 39–41). Motiv namerne kontaminacije se pojavlja v zgodbah, ki opisujejo zelo nevarno, nalezljivo ali smrtno bolezen. Bolj kot je bolezen ogrožujoča, bolj verjetno je, da je skupina ljudi ali posameznik, ki jo „širi“, kriv, s tem pa pomeni grožnjo širši skupnosti (Goldstein 2004: 45).

Ne glede na to ali se taka in podobna elektronska sporočila prepošiljajo po elektronski pošti ali jih posredujejo mediji ali pa jih slišimo od prijateljev, ohranjajo nekatere skupne značilnosti. Vedno poskušajo temeljiti na „dejstvih“, prepričati nas skušajo z navajanjem imen pomembnih oseb, katerih avtoriteta je zagotovilo, ki pomaga vplivati na odnos do problema. Vse to in njihova množičnost naj bi imeli velik učinek in naj bi čim bolj zlezli pod kožo prejemniku sporočila. Kot zvrst ta oblika sporočil svetuje, svari in informira z

neverjetno hitrostjo in avtoriteto ter posredno vpliva na odločitve ljudi v zvezi z njihovim zdravjem. Širok domet – od pristojnih do laikov – vsekakor vpliva na skrb za zdravje ter celo na hitrejšo sprejemanje izboljšav v zdravstvu (Goldstein 2004: 28).

Kljub vsem pomislekom, ki jih je treba vzeti v zakup po prejemu verižnega pisma, pa so ta lahko tudi edini hitri način za aktiviranje javnosti v zvezi s kakšno perečo problematiko in v izjemnih primerih tudi medij za informiranje ter pomoč konkretni osebi v stiski. V splošnem pa velja, da intervencije, ki med ljudmi krožijo kot resnične ali izmišljene zgodbe, mitologije, stereotipi ter govorni obrazci, ki se pri tem uporabljajo, oblikujejo kulturno podobo bolezni ter nam pomagajo razumeti, s kakšnimi strahovi in pričakovanji se srečujejo ljudje, ko razmišljajo o raku dojk ali drugih boleznih.

Zaključek

Za državljane je nadvse ponižujoče, da se država vse bolj zanaša, da se bo medicinska oprema v javnem zdravstvu kupovala na roza način in da se v najhujših stiskah ne upamo več zanesti na javno zdravstvo, ker je materialno in kadrovsko podhranjeno. Zdravstveni sistem ne sme biti vse bolj odvisen od donacij, ampak naj bodo donacije podjetij, ki gojijo kulturo družbene odgovornosti in ki zmorejo donirati za humanitarne namene, samoumevne in brez pričakovanj, da bomo kupovali njihove (roza) izdelke.

Tudi poudarjanje lastne odgovornosti v vsesplošni promociji zdravja ima lahko še eno razsežnost. Poskuša namreč zmanjšati krivdo države kot nosilke zdravstvene politike, ki ne zagotavlja enakega dostopa do zdravstva vsem, ker je tudi javnozdravstveni program Dora dostopen bolj v osrednji Sloveniji kot na obrobju, ker država ne prepreči ali sankcionira onesnaževalcev okolja, ker povečuje zavarovalne premije, ker vzdržuje razredno in spolno strukturo in ker klesti sredstva za zdravstvo vseprek. Država ni več na strani državljanov, pač pa na strani kapitala, čeprav bi morala zagotoviti blaginjo vsem, vključno z urejenim in dostopnim zdravstvom. Dostop do zdravljenja v razumnem času in kvalitetno življenje vseh pač ne smeta biti odvisna od tega, kolikokrat se bo kdo roza našminkal (Ramšak 2012a: 8).

Pri roza socialnem marketingu pa je tudi poslanstvo neprofitnih organizacij vse bolj ogroženo. Te morajo zaradi vse večje konkurence za pridobivanje sredstev uporabljati ista orodja kot

profitne organizacije in na ta način obglavljajo lastno filantropijo. Prizadevanja nevladnih organizacij za promocijo zdravja in boj proti raku so si v Sloveniji pridobila veliko zaupanje med ljudmi, kar kažejo tudi podatki o donacijah dela dohodnine. Zato bi bilo škoda, da bi prav te organizacije, ki so v svojih temeljih kritične do politik države, saj jih same poskušajo sooblikovati s spremljanjem aktivnosti zdravstvene politike in institucij, ki so vpete v obravnavo bolezni, ali ko zahtevajo rešitve, ki prinašajo enakopravno strokovno obravnavo vseh obolelih, in nenazadnje s tem, ko si prizadevajo za ustvarjanje in sprejemanje zakonodaje, ki prinaša nove, boljše rešitve v zdravstveni sistem, ogrozile svoje dobro ime s prevzemanjem praks profitnih organizacij. Škoda je, da se humanizem profesionalizira, aktivizem pa komercializira. Če že nepoznavanje kulturnih imaginarijev bolezni ne vpliva na kritičnost in ozaveščenost, ker se je o njih do nedavnega bolj malo govorilo, se lahko samo čudimo, da tudi gospodarska kriza ne zmanjša tovrstne potrošnje. Temeljnega zagotavljanja blaginje in zadovoljevanja potreb po storitvah ali materialnih dobrinah, ki jih država začasno ne more zadovoljiti, ne more v nedogled izvajati civilna družba s svojo dobrodelnostjo. Ko dobrodelnost ogrozijo mišljenja in prakse profitnih organizacij, dobrodelnost nekako neha ustrezati svojemu namenu, čez čas pa se tudi filantropija spoji s ponudbo trga.

Literatura in viri

- AVON. <http://www.avon.si> (dostop 22. 6. 2007; 30. 1. 2012).
- DORA. Državni presejalni program za raka dojk. <http://dora.onko-i.si/> (dostop 10. 2. 2012).
- DRUŠTVO onkoloških bolnikov Slovenije. <http://www.onkologija.org/sl/domov/> (dostop 10. 2. 2012).
- EHRENREICH, Barbara. 2001. „Welcome to Cancerland: A mammogram leads to a cult of pink kitsch.“ *Harper's*, november: 43–53.
- EUROPA Donna, Activities across Europe.** <http://www.breasthealthday.org/Activities.html> (dostop 26. 10. 2010).
- EUROPA Donna. <http://www.europadonna-zdruzenje.si/> (dostop 29. 1. 2012).
- FERNANDEZ, Sandy M. 2006. „Pretty in Pink.“ *Think Before You Pink: A Project of Breast Cancer Action*. <http://www.thinkbeforeyoupink.org/Pages/PrettyInPink.html> (dostop 13. 1. 2012).
- FREY, Rebeka J. 2006. „Body Image/Self Image.“ *Encyclopedia of Cancer*, ur. Ellen Thackery in Thomson Gale, *eNotes.com*. <http://health.enotes.com/cancer-encyclopedia/body-image-self-image> (dostop 5. 3. 2007).
- FRIESWICK, Kris. 2009. „Sick of pink.“ *Boston Globe Sunday Magazine*. October 4. http://www.boston.com/bostonglobe/magazine/articles/2009/10/04/sick_of_pink/?page=full (dostop 23. 1. 2012).

- GOLDSTEIN, Diane E. 2004. *Once upon a virus: AIDS legends and vernacular risk perception*. Logan: Utah State University Press.
- IVANC, Staš. 2011. „Z brki v boj proti moškim boleznim.“ *Delo*, 12. november. <http://www.delo.si/druzba/panorama/z-brki-v-boj-proti-moskim-boleznim.html>
- KING, Samantha. 2006. *Pink Ribbons, Inc.: Breast Cancer and the Politics of Philanthropy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MEDICAL APPEALS. 1995–2012. „Urban Legends Reference Pages.“, ur. Barbara in David P. Mikkelsen. <http://www.snopes.com/inboxer/medical/medical.asp#cancerbaby> (dostop 15. 1. 2012).
- MOFFET, Jill. 2003. „Moving beyond the Ribbon: An Examination of Breast Cancer Advocacy and Activism in the US and Canada.“ *Cultural Dynamics*, 15(3): 287–306.
- NANCY, Jean-Luc. 2011. „Rojstvo prsi.“ *Corpus, Noli me tangere, Rojstvo prsi*. Ljubljana: Študentska založba, 190–265.
- PITTS, Victoria. 2004. „Illness and Internet empowerment: Writing and reading breast cancer in cyberspace.“ *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*, 8(1): 33–59.
- POLITICS OF BREAST CANCER. 2006. „Frequently Asked Questions.“ *Think Before You Pink: A Project of Breast Cancer Action*. <http://www.bcaction.org/Pages/GetInformed/FAQ.html> (dostop 1. 2. 2007).
- RADONJIČ MIHOLIČ, Vesna. 1998. „Rak dojke in samopodoba ženske.“ *Okno*, 12(2): 25–29.
- RAMŠAK, Mojca. 2007. *Družbeno kulturne podobe raka dojk v Sloveniji / Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia*. Ljubljana: Delo revije d. d.
- RAMŠAK, Mojca. 2012a. „Dobrodelnost.“ *Večer*, 6. april: 8.
- RAMŠAK, Mojca. 2012b. „Roza pranje možganov.“ *Večer*, 25. oktober: 8.
- „RAZSODBA oglaševalskega razsodišča št. 48/ 8. 5. 2000.“ Slovenska oglaševalska zbornica, 8. 5. 2000. http://www.soz.si/oglasevalsko_razsodisce/arhiv_razsodb/49/ (dostop 10. 2. 2012).
- SKINNER, Amy. 2010. *Priročnik za uporabo kodeksa oblikovanja podob in sporočil na področju razvojnega sodelovanja in izobraževanja*. Ljubljana: SLOGA – Platforma NVO za razvojno sodelovanje in humanitarno pomoč.
- TALBERT, Patricia Yvonne. 2008. „Using social marketing to increase breast cancer screening among African American women: Perspectives from African American breast cancer survivors.“ *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 13: 347–362.
- THINK before you pink Toolkit. 2011. <http://bcaction.org/wp-content/uploads/2011/11/Think-Before-You-Pink-Toolkit-Nov-2011pdf.pdf> (dostop 26. 2. 2012).
- TROLLOPE-Kumar Karen in John LAST. „Lay Concepts of Health and Illness.“ *Encyclopedia of Public Health*, ur. Lester Breslow. <http://health.enotes.com/public-healthencyclopedia/lay-concepts-health-illness> (dostop 3. 8. 2006).
- URUKALO, Sašo. 2010. *Odločitev za odgovornost: O oblikovalski etiki in oglaševanju*. Ljubljana: Marketing Magazin, Društvo oblikovalcev Slovenije.
- YALOM, Marilyn. 1997. *A History of the Breast*. New York: Ballantine Books.

The Body in Health-Promoting Advertisements

Social marketing in health care consists of various types of marketing, be it the one in the field of health promotion and prevention, which is carried out by state institutions and non-governmental organizations, or commercial marketing of products and services by the media and the industry. Since social marketing has adopted commercial marketing strategies in order to improve the quality of life and human health, a dilemma arises. Does the purpose of social marketing truly correspond to the advertized product or service? In the sphere of public health, social marketing works in favor of health only when it tries to improve health by exposing harmful habits, for example; by injury prevention and protection of the environment; or when it appeals to people to donate blood or organs. This is done by addressing the audience in culturally-specific television programs; advertisements; literature; online information on health issues; and in events organized by public health institutions and nonprofit organizations.

The marketing used in health care as well as in other areas is unfortunately designed in such a manner that it contributes more to alienation than to actual benefits, as most of the people with impaired health cannot share the joy advertized in the ads. While it is true that illness may present a challenge for some and a call to radically change their life, most of them are thoroughly scared, confused, helpless, and angry, and cannot identify with the advertized culture of health. This type of marketing denigrates those who have succumbed to disease, and thus conveys the psychologically damaging message that they have not tried hard enough – and by doing this, it transfers the responsibility for illness and for its treatment to the private sphere. A consumer-oriented nature of these campaigns also excludes those who do not possess enough means to participate in them.

This strategy is most evident in the marketing of bodies. Such advertisements target only a specific segment of the public, namely the young, slim, attractive individuals with a regular income. Normal-looking people who may be overweight, ill, or even have an unattractive physique, very rarely appear in these ads. Like elsewhere, the images of the body that are used in Slovenia to promote good health and prevent illness are closely linked with the archetypal equation of youth + healthy body + beauty + prosperity. Fetishization of specific parts of the human body; display of nudity; employment of sexual undertones purely to shock or attract attention; and depictions of women who are always ready to respond to a sexual invitation, have all become codes and the object of social agreement even in cases when one would expect a more responsible type of advertizing that takes into account cultural characteristics and social circumstances of the target audience.

Marjeta Pisk

MEJA KOT USTVARJALKA POMENA FENOMENA SLOVENSKE LJUDSKE PESMI

Konstrukcija meje in z njo povezan diskurz mejnosti pomembno sooblikujeta retoriko o pomenu elementov ljudske kulture in vplivata na razumevanje in prezentacijo življenjskih praks ob meji. Avtorica bo v referatu predstavila vidik konstruiranosti etničnosti in z njo povezano vprašanje meje v 19. stoletju na primeru koncepcije slovenske ljudske pesmi na dveh današnjih obmejnih območjih, v Goriških brdih in Prlekiji. Iz obravnavanih primerov bo razvidna vpetost fenomena slovenske ljudske pesmi v politično-ideološki diskurz; primera pa obenem orisujeta temeljne raziskovalne usmeritve slovenske (glasbene) folkloristike, ki se izkazujeta ob novih zarisovanjih / zabrisovanjih meje.

Kulturni fenomeni so tako zasidrani v naš pojmovni svet in družbene ter kulturne diskurze, da jih pogosto razumevamo kot elemente *sui generis*, po katerih se ne sprašujemo, saj ustaljena znanstvena in poljudna raba implicirata njihovo samoumevnost in obenem zakrivata njihovo družbeno konstruiranost. Tako je bila ljudska glasba (in znotraj nje še zlasti ljudska pesem) vse od začetkov oblikovanja narodnostnih idej predstavljena kot eden najodmevnejših elementov ekspresivne kulture, uporabljali pa so ga tako za oblikovanje kot opredeljevanje in izkazovanje nacionalne identitete (prim. Morisson 2003: 14). Ta (upo)raba ljudske pesmi je bila zlasti pogosta v razgretih nacionalnih diskurzih na obmejnih ali večetničnih območjih, kjer je ljudska glasba, predvsem pa ljudska pesem, dobila poseben manifestativen pomen.

Slovenska folkloristika in konstrukcija fenomena ljudske pesmi

Fenomen ljudske pesmi kot posebnega elementa ljudske kulture, ki ga določajo dogovorjene značilnosti ustnega prenosa, anonimnost avtorja, časovna in prostorska razširjenost ter variantnost, je bil konstruiran v tesni povezavi s procesi, ki so vodili do oblikovanja narodnostne ideje. Miroslav Hroch, ki je primerjal procese evropskih narodnih gibanj, v svojem predavanju (glej Hroch 2010) poudarja pomembnost raziskovanja najzgodnejše faze teh gibanj: začetki zanimanja za vprašanje etničnosti, ki je bila „v družbi 18. stoletja marginalni fenomen, brez politične veljave ali z zelo majhno, in ni

spadala k pomembnim vprašanjem in osrednjim delom družbenega in kulturnega življenja“ (Hroch 2010: 2), so bili namreč v različnih evropskih deželah zelo raznoliki. Kljub temu Hroch med njihovimi skupnimi značilnostmi prepozna razsvetljenske ideale pomoči preprostemu ljudstvu, skrb za napredek ljudstva in domovine, poleg tega pa upoštevanje principa pravičnosti, ki je impliciral pomoč manj privilegiranim in enakost vseh, ne glede na njihov izvor ali število (Hroch 2010: 3). V nadaljnji fazi tega narodnooblikovalnega procesa (ki ga Hroch deli na faze A, B in C) je prišlo do kulturnega aktivizma, ki je rezultiral v t. i. „kulturnem nacionalizmu“, v katerem sta „izstopala vloga jezika pa tudi ljudskih izročil, kolektivnega spomina, literature, kulture, umetnosti in znanosti kot pglavitnih – pravzaprav dozdevno edino možnih – dejavnikov, ki med ljudstvom prek procesa ‘kultiviranja’ (*Bildung*) oblikujejo in vzdržujejo narodno samozavedanje, nacionalno identiteto pa izkazujejo še v medetničnih oziroma meddržavnih razmerjih“ (Juvan 2008a: 11). Za izražanje in samoafirmacijo v medetničnih odnosih so bili pogosto uporabljeni izbrani elementi ljudske kulture, saj je bil nastajajoči narod pogosto razumljen kot „utelešen“ (*embodied*) in „uglašen“ (*voiced*) v tradicionalni kulturi, posebej v ljudskem pesništvu (Anttonen 2005: 88). Tako se je začelo intenzivno zanimanje za elemente ljudske kulture, ki so jih uporabili za izražanje simbolne identitete (prim. Morisson 2003: 20).

Zapisovalci in zbiralci slovenskih ljudskih pesmi so se s svojim delovanjem na specifičen način vključevali v te širše procese; domnevati smemo, da so začetki organiziranega zbiranja ljudskih pesmi na Slovenskem v pretežnem delu temeljili na primordialističnem razumevanju koncepta etničnosti, po kateri je etnija ena od danosti človeške eksistence in obstaja v naravi. Poleg tega je etnična skupina nosilka „nacionalne“ kulture, to je simbolnih znakov nacionalne identitete (Rihtman Avguštin 2001: 200). Ker jo opredeljujejo predvsem skupne kulturne značilnosti (prim. Rogelj Škafar 2011: 13), so kulturni aktivisti (in v našem primeru zapisovalci pesmi) poklicani, da na obmejnih območjih med ljudstvom poiščejo in zberejo tiste attribute, ki dokazujejo pripadnost določeni skupini.

V prevladajočem pristopu (glasbenih) folkloristov so bile ljudske pesmi obravnavane kot del homogene tradicije znotraj slovenskega naroda. Ob upoštevanju njene žanrske razčlenjenosti in variantnosti pa se je (namerno) spregledovala njena jezikovna raznolikost (npr.

drugojezične, dvojezične pesmi, ...), diferenciranost (številne krajevne, situacijske pesmi, zabavlјice ipd. v nasprotju s pesmimi, razširjenimi na širšem teritoriju), večravninskost (za potrebe reprezentacije je bil uporaben samo del pesmi), kar je posledično vodilo v konstruiranost samega fenomena (prim. tudi Hield 2010: 12). Poleg tega je bil tej zamejeni celoti pridani poudarjen nacionalni pomen: tako se folkloristika ni zadovolјila zgolј s pesmimi kot posebnimi entitetami, ustrezajočimi postavljenim kriterijem, ampak je iskala značilnosti, „ki naj bi bile dokaz za izvirnost pesemskega izročila“ (Kumer 1973: 97). Zmaga Kumer je to utemelјevala s tem, da je „(p)ri majhnih narodih (...) izvirnost pomenila neke vrste obrambno sredstvo zoper domišljavo zaverovanost velikih narodov v svojo lastno kulturno veličino“ (Kumer 1973: 97).

Prav to razumevanje etnije (oz. naroda) kot nosilke kulture je vplivalo na to, da so zbiralci slovenskih ljudskih pesmi svojo raziskovalno in zbiralno perspektivo zameјili z različico „metodološkega nacionalizma“. Po Ulrichu Becku je njegova temelјna predpostavka „vsebniška“ teorija dru֒be: vsaka dru֒ba je vsebovana v svoji nacionalni dru֒avi, ta pa ima svoje ozemlje, svojo lastno kulturo in jezik“ (Juvan 2008b: 65). Zbiralci so si namreč prizadevali za dokazovanje enotnosti naroda prek zbiranja pesmi, ki naj bi bile zanj značilne in reprezentativne, teritorialna in kulturna enotnost pa naj bi bil pogoj za določeno obliko lastne politične entitete. Pri tem pa se je zapostavlјal pomen lokaliziranosti fenomenov v prostoru in času. Ker pa so elementi in prakse lokalizirani in izvajani v prostoru (Bhabha 1994: 240), so vsakršne generalizacije in vključevanje v nadlokalne oz. nacionalne prezentacijske sheme polne politik izpuščanja in zabrisovanja. To je zlasti razvidno na obmejnih območјih, ki niso pasivni prostori med dvema entitetama, pač pa imajo svojo lastno dinamiko; po Morehousovi delujejo kot *limen*, „vmesni“ prostor, kjer dru֒ba lahko dekonstruira, preuči, spremeni in rekonstruira politike in dejanja širšega obsega (Morehouse, Pavlakovic-Kochi 2004: 15–16). Meja je tako prostor stika, izpogajanja in transgresije (prim. Hofman 2011) kot tudi prostor kulmulacije in zaostrovanj idej centra.

Slika 1: Na obmejnih območjih so ljudsko pesem v politično zaostrenih situacijah pogosto uporabljali v propagandne namene, kar se je pokazalo tudi ob koroškem plebiscitu (*Korošec*, 28. 9. 1920: 1).

Zbiranje ljudskih pesmi na etnično mejnih območjih

Zbiranje pesmi na obmejnem območju je bilo večinoma usmerjeno v dokazovanje pripadnosti slovenskemu narodu in torej v oblikovanje „simbolične identitete“, spregledan pa je bil dinamični vidik pesmi kot delov „živetih identitet“, ki se neprestano spreminjajo in prilagajajo življenjskim okoliščinam (Morisson 2003: 20). S tem se je oblikovala statična reprezentacija dinamičnega procesa, in kljub tožbam o izginevanju in izumiranju pesmi ni bilo upoštevano, da dejanskega življenja tradicij ni mogoče nadzorovati in obvladovati. Še zlasti petje pesmi, opredeljenih kot ljudske, je večinoma situacijsko: pojejo in ohranjajo se samo tiste pesmi, ki ustrezajo in naslavljaajo potrebe in zahteve pevcev in poslušalcev (in v novejšem času komisij na srečanjih in tekmovanjih) (prim. Muršič 2002: 25). Ljudska pesem namreč konotira zgodbo, ki temelji na razumevanju in občutenju samega materiala, in ta zunajglasbena informacija je navadno pomembnejša kot sama notranja konstrukcija dela (Hield 2010: 69).

Razkorak med dejanskimi pevskimi in glasbenimi praksami v obmejnem krajih živeče skupnosti in med zbiralci zaželenimi reprezentacijami teh praks se odraža tudi iz člankov, ki so izhajali v goriškem časopisju druge polovice 19. stoletja. Tako je nepodpisani

dopisnik v časopisu *Soča* spodbujal društveno delovanje v briški vasi Kožbana:

Kožbanskemu društvu pa kličem: Le tako naprej! nevstrašeno in pogumno delujte. Po vašem prizadevanju se je v tem kraju že mnogo razjasnilo, zadušili ste nekdanji smešni dialekt, vrgli v kot nekdanje furlansko petje, in ljudstvo je začelo spoznavali, na čegavi zemlji da je. ... (*Soča*, 7. 9. 1906)

Če na tem mestu zapostavimo pomembno vprašanje delovanja društev in vpliva organiziranih dejavnosti na ljudske tradicije, se je treba ob tem zaustaviti ob različnih razumevanjih pojma skupnost, saj to implicira različne, tudi nasprotujoče si poglede na tradicije te skupnosti. Ker so administrativne in državne meje ponekod zarezale v teritorialno in gospodarsko sicer povezane kraje, na teh območjih skupnost na podlagi skupnih ekoloških danosti in lokalnosti ni sovpadala s skupnostjo, osnovano na skupnem družbenem sistemu ali strukturi (npr. Goriška po drugi svetovni vojni ipd.). Poleg omenjenih dveh definicij skupnosti nekateri avtorji prepoznavajo še skupnost na podlagi skupnega zanimanja (Rapport in Overing 2000, po Hield 2010: 10), ki nima nujnih teritorialnih povezav s prvima dvema.

Victor Turner (1969) je v opise in analize ljudskih praks, katerih produkt je (vsaj deloma) estetske narave, vpeljal pojem *communitas*, s katerim razločuje poseben tip družbenih odnosov, ki se jih ne da reducirati na ozemeljsko zamejeno skupino. Skupnost v folkloristiki tako opisuje kot vzvišen trenutek skupnostnega čutenja, ki omogoča celotni skupini, da deli skupno izkušnjo (Hield 2010: 11). Vendar pa se tudi občutek pripadnosti kraju oblikuje prav prek aktivnosti, ki se v njem dogajajo, in deleženja skupnih izkušenj. Etienne Wenger (1998) tako pravi, da pripadnost skupnosti temelji na aktivni participaciji, ki vodi do „deleženega“ (*shared*) nabora znanj in obnašanja. Vendar pa meje določenih praks niso preproste demarkacije, pač pa obstaja kompleksna družbena krajina ločnic in periferij, ki ne morejo biti obravnavane neodvisno od drugih praks (Hield 2010: 11). Prav glasbena participacija je ena pomembnih praks, ki poleg pomenov za razvoj posameznika (npr. vir potrditve in samozavesti, priložnost pokazati oz. pridobiti veščine, način promocije in ohranjanja repertoarja, priložnost nastopati z drugimi, prostor družbene interakcije in prijateljstva, način za popestritev vsakodnevnega

življenja, način bega iz vsakdanjega življenja (Pitts 2005, po Hield 2010: 14) ustvarjajo občutek pripadnosti skupnosti.

Vendar so se zlasti izrazito v obmejnem prostoru številni zbiralci ljudskih pesmi omejevali na zbiranje in raziskovanje tistih oblik ljudske ustvarjalnosti, ki so ustrezali etnično identifikacijski vlogi ljudske pesmi, in izpuščali vse tiste oblike ljudske ustvarjalnosti, ki niso zadostile temu kriteriju. Na obmejnih območjih je iz prizadevanj zbiralcev tako pogosto odzvanjal romantičen odmev izgube in poskusa ponovnega najdenja: nostalgiji za izgubljeno skupnostjo in želji, da bi ponovno našli pot do nje, se je primešala ideja iskanja prvotne, neomadeževane „slovenske“ podobe skupnosti, materializirane v starodavnih tradicijah, zlasti v pesmih in povedkah. Tako je Janez Scheinigg pojasnil namen zbirke *Narodne pesni koroških Slovencev*, ki jo je izdal:

Ona ima dopolnjevati sliko narodovega života, kakoršna se nam predločuje v zbirki nemškokoroških narodnih pesnij izdanih po dr. V. Pogatschnigg-u in dr. E. Hermann-u. Konečno pa naj bode pojav iz Korotana, da koroški Slovenci še živé vsaj v pesnih. (Scheinigg 1889: III–IV)

Tako naj bi glasba, uporabljena za konstrukcijo sedanjosti iz preteklosti, omogočila, da pomeni preteklosti izgledajo bolj jasni in zgodovina enotnejša (Bohlman 2004: 77). Vendar pa je bil Scheinigg tudi eden redkih izdajateljev, ki je izrecno zapisal, da ljudska glasba/pesem ni vedno razločevalni element: „O poskočnicah je treba opomniti, da rabi eden in isti napev pogostoma slovenskim in nemškim besedam“ (Scheinigg 1889: VII). Uporaba ljudske pesmi kot dokaza izvornosti poselitve in s tem predmeta dediščinske vrednosti je namreč bolj v njeni referencialnosti kot v njeni strukturi. Referencialnost temelji na sklicevanju na kontekst, ki je neprimerljivo večji in bolj odmeven kot samo besedilo, zato omogoča vitalnost navidez nominalni fosilizaciji trenutne verzije (Foley 1991: 7, po Hield 2010: 68).

Raznolikost vlog ljudske pesmi ob različnih mejah in ločnicah

Ob političnih spremembah ob in po združitvi Italije je koncept etničnosti postal pomemben mobilizacijski koncept družbe na habsburškem obmejnem območju današnje širše Goriške. Tako

so prebivalci Goriških brd, kjer danes večino populacije tega območja, živče na slovenski strani meje, predstavljajo Slovenci, na italijanski strani pa Furlani, skupaj živeli v istih državnih tvorbah in delili podoben način življenja. Intenzivnost skupnega življenja in sodelovanja je pripomogla tudi k temu, da so se izmenjavali elementi tradicij. Milko Matičetov je npr. poudaril, da je do najbolj intenzivnih intertradicijskih prehodov prihajalo tam, kjer sta se srečevala slovenski in furlanski kmet, precej manj pa v Trstu in istrskih mestih ob obali, kjer so prehode ovirale prepreke zaradi socialnih razlik in občutka večvrednosti meščanov (Matičetov 1940:410).

Vendar pa se je v skladu z narodnooblikovalnimi procesi pa tudi z avstrijsko politiko, ki je kot uradovalni jezik na Goriškem poleg nemščine dopuščala zgolj italijanščino, začela vzpostavljati vedno bolj pomembna ločnica med slovenskimi in furlanskimi oz. italijanskimi tradicijami in širšo kulturo skupnega prostora. Izkazalo se je, da za propagatorje narodnostne ideje z izjemo jezika niso dejanske, „objektivne“ razlike tiste, ki so odločilne za pripadnost neki etnični skupini, pač pa družbeno relevantni dejavniki. Ni pomembno, kako so si v obnašanju različni predstavniki neke skupine, če se označijo za A v nasprotju s skupino B, so pripravljeni biti sprejeti in razumljeni kot A-ji in ne B-ji, in opredeljujejo svojo zvestobo deleženi kulturi A-jev (prim. Barth 1969:15). Vendar pa etnizacija ljudske kulture etnično mejnih prostorov, ki jih zaznamujeta prav mešanje in zamegljevanje kulturne identitete, ki jo meje varujejo (prim. Morehouse 2004:19), ni potekala po pričakovanjih predstavnikov mnenjskih elit:

Tedaj da pridem na to, o čemer sem hotel prej govoriti – moram jaz in vsak Slovenec, ki pride v naše kraje, priznati, da je tukaj narodno petje vrženo v kot. /.../. Ako naše mlade fante pojoče poslušamo, kaj slišimo? – Morda kako slovensko pesem, katerih imamo na stotine? Kaj še, kako robato furlansko ali italijansko pesem, katero so uže Furlani popustili ter jo pred hišo vrgli, to so naši doljnji Brici skrbno pobrali, ter si jo obranili, kakor da bi bila pesem Bog ve kak biser. (Soča, 18. 6. 1881)

Ker je ljudska pesem sinkretična celota besedila in melodije, je zaradi besedila, ki je navadno v določenem jeziku oz. krajevnem govoru (čeprav poznamo tudi dvojezične, t. i. makaronske pesmi),

uporabna v etnične in nacionalne identitetne namene. Zato je propagatorje narodne ideje motilo predvsem, da „slovenski“ prebivalci pojejo pesmi v „neslovenskem“ jeziku:

Naši Brici so uže začeli lupiti češplje, kakor je njih vsakoletna navada. To je tudi „ekonomično“, ker se olupljene češplje za drag denar prodajajo. V družini, kder je več hčeri pri materi, olupijo vsak dan čez 4 stote. Navadno lupijo po dnevi, po noči pa jemljejo kosti iz suhih in žveplanih češpelj. Med tem precej nadležnim delom pojejo navadno kratkočasne pesni. „Slovenske“, si bo vsakdo mislil. Nikakor ne? V katerem jeziku pa? Slovensko ne, to uže vemo, nemško še manj, ker po Brdih ne znajo kmetje čisto nič nemškega, izvzemši Kozano, kder govorijo koroški „tajč“ kakor da bi kedo kruh lomil. Kar pojo, je neka furlansko-italijanska godlja brez barve, duha in okusa. Naše briške deklina pojó in same ne vedo kaj. Kder se narodno petje ptujemu umikuje, je pač žalostno, ker je to najsijajnejši dokaz narodne nezavedenosti in nemarnosti. (Soča, 16. 9. 1875)

Mnenjske elite in z njimi povezana folkloristika sta tako „nostalgizirala homogeno“ (Kapchan 1993:307) in oblikovala predstavo, da je norma kulturna čistost in ne hibridnost (Bendix 1997:9). Zato so z organizirano pevsko dejavnostjo hoteli doseči, da bi prevladalo slovensko petje in bi „proč odgnali vso tisto laško čukanje ‘fala – nor’!“ (Soča, 2. 9. 1881). V navodilih zborovodjem tedanjega časa tako beremo, naj bi se

izbiral pevcem take pesni, ki so, seveda po duhu narodne in navdušene, po sestavi glasbe pa razmerno lahke. V Brdih je delati, kolikor posnemamo iz naših dopisov, šele za prebujenje; to pa se doseže samo, ako se fantje in dekleta breztežavno nauče narodnega petja, in da se to petje tudi na široko oprime ljudstva. Laško petje (fantovsko) je nam tudi zarad tega nevarno, ker je večidel samo lalalilanje ali enakovrstno tuljenje; ker tedaj ni petje, ni težavno, in se tedaj nevednega, pa petja željnega prostaka slovenskega najlaže in v naglici oprime. (Soča, 9. 9. 1881)

Vendar pa so bile za prebivalce Brd „tujejezične“ pesmi del življenjske realnosti. Iz omenjenega je razvidno, da meje „kulture“ ne določajo objektivne tradicije, običaji in jezik, temveč notranja akterska pogajanja o skupnem pomenu, ki določajo skrajni obod simbolne skupnosti (prim. Šumi 2000:178). Zato so zanimivi procesi selekcije, kaj je klasificirano kot predmet zbiranja in raziskav slovenskih folkloristov. Iz preteklih raziskav, dostopnih v arhivu Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU (GNI), ki je naslednik leta 1934 ustanovljenega Folklornega inštituta, in iz drugih tovrstnih publikacij tako skorajda ni zapisov neslovenskih ljudskih pesmi iz Goriških brd. Tudi iz raziskave Radoslava Hrovatina, ki jo je v Brdih poleti 1953 opravil kot član ekipe Slovenskega etnografskega muzeja (t. i. Orlove ekipe), so bile izmed zapisanih pesmi (med katerimi so tudi pesmi v italijanskem in furlanskem jeziku, predvsem pa več makaronskih pesmi), prepisane in oštevilčene ter tako uvrščene v katalog GNI samo slovenske pesmi in ena makaronska. Podobno so bile iz zapisov zbiralcev na Koroškem in osrednjem slovenskem območju izpuščene nemške pesmi oz. slovensko-nemške dvojezične pesmi. Zanimivo je, da je na Slovenskem za dokazovanje nacionalne identitete zadostovala že sama pesem oz. njena objava, medtem ko je na primer Bela Bartok menil, da je zgolj izdajanje raziskav namenjeno ustvarjanju in krepitvi madžarske identitete, medtem ko se pesmi izdajajo zgolj ljudem v užitek (Morisson 2003:18).

Prepletenost zbiranja in raziskovanja ljudskih pesmi z narodnoidentitetnimi in s širšimi političnimi dogajanja se je pokazala tudi v akciji Das Volkslied in Österreich, katere namen je bil predstaviti bogastvo in raznolikost ljudskopesemskih tradicij narodov avstrijske monarhije. Čeprav je slovenski delovni odbor za publikacijo *Avstrijske narodne pesmi*“ želel zbrati in predstaviti pesmi celotnega slovenskega ozemlja, je do leta 1912 prejel 6.403 pesmi s Kranjskega, 3.862 s Štajerskega, zgolj 384 s Koroškega¹ in le 200 z Goriškega. Vendar se je, po ugotovitvah Matije Murka, tudi na Kranjskem premalo zapisovalo v Beli krajini in v obmejnih krajih na Gorenjskem (Murko 1929:41). Poleg tega je bilo zbranega tudi malo gradiva iz Haloz in ob Sotli, „kar je jako obžalovati, ker se ne bo mogel dobro študirati prehod od slovenskih pesmi h kajkavskim na Hrvaškem“ (Murko 1929:41). Na

¹ To je število pesmi, ki so bile poslane slovenskemu odboru pod Štrekljevim vodstvom, medtem ko je na Koroškem deloval tudi Arbeitsausschüsse für das deutsche Volkslied in Kärntner pod vodstvom Primusa Lessiaka.

večetničnih območjih je bilo zbiranje zaradi politične in narodnostne konotacije najtežavnejše, zato so v glavnem odboru akcije želeli pridobiti pomoč ministrstva:

Es wäre sehr am Platze, wenn das hohe Ministerium für Kultus und Unterricht im Wege des k. k. Landesschulrates in Klagenfurt von dortigen, besonders an den utraquistischen Schulen wirkenden Lehrern die Unterstützung des ganzen Unternehmens, selbst wenn es sich um nicht deutsche Volkslieder handelt, wärmstens empfehlen würde, mit der Versicherung, dass eine solche Tätigkeit durchaus nicht als eine „nationale Hetzarbeit“ werde angesehen werden, durch welchen Vorwurf schon einige Kräfte, die zu arbeiten wilig waren, abgeschreckt wurden.² (Deutsch in Hois 2004:58–59).

Poleg pomanjkanja zbranega pesemskega gradiva z obmejnih in večetničnih območij je ostalo odprto tudi vprašanje pesmi v drugih jezikih, ki se pojejo na določenem ozemlju. Zbiralci v okviru akcije niso poslali niti enega odgovora na Štrekljeva vprašanja o nedomačih pesmih: 32. vprašanje je tako posvečeno pesmim, ki jih ne štejejo za domače, 33. pa pesmim, ki so zložene iz domačij in tujih (*Navodila in vprašanja* 1906:23). V nadaljevanju je pozornost usmerjena na tujejezične pesmi (97. vprašanje): „Ali se pojo pri vas pesmi v drugem jeziku (nemške, italijanske, furlanske, srbskohrvaške, madjarske, češke itd.)? V katerem jeziku, kdo in zakaj jih poje? Kako se imenujejo?“ Sledijo vprašanja o prirejanju tujejezičnih pesmi v slovenščino (98. Ali se v narodu prelagajo al predelavajo tuje pesmi v domač jezik ter potem pojo? Ali se to godi pogostoma, na veliko in zakaj?; 99. Kako se imenujejo domače pesmi v razliko od tujih, kako preložene in predelane?; 100. Ali ohrani narod pri preloženih ali predelanih pesmih tujo melodijo ali pa jih poje po domačih melodijah?), v 101. vprašanju sprašuje: „Ali znajo pri vas pesmi, v katerih so mešani tuji in domači stabki (makaronske pesmi)? Kako se imenuje taka mešanica? Ali se nahaja taka mešanica samo v refrenu ali tudi sicer? Razume li pevec ali narod te tuje stavke?“ (*Navodila in vprašanja* 1906:26).

² AVA, Faszikel 3270/15, Zl. 6244 vom 11. Februar 1908.

Žal so bili vprašalnica in navodila za zapisovalce očitno preobsežni in prezahtevni (glej Klobčar 2011), tako da med vrnjenimi vprašalnicami (v arhivu OSNP) ne najdemo odgovorov na zastavljena vprašanja.

Kajkavske pesmi v Štrekljevih slovenskih narodnih pesmih

V nasprotju z naraščajočimi nasprotji med slovensko in nemško ter slovensko in italijansko/furlansko etnično skupnostjo pa ločnica med Avstrijo in Ogrsko po uvedbi dualizma (1867) večinoma ni pomenila ostre demarkacijske črte, ki bi pomembno vplivala na oblikovanje slovenske in hrvaške etnične identitete. Zaradi lingvističnih pogledov na vprašanje kajkovščine in Kajkavcev, še zlasti pa zaradi naslanjanja na zapuščino Stanka Vraza,³ ki je sodelavcu Kola V. Zapu pisal, „da so hrvaški kajkavci – korotanski Slovenci“⁴ (Slodnjak: b. p.), je Karel Štrekelj v svojo monumentalno zbirko *Slovenskih narodnih pesmi*, ki simbolno predstavlja kanon slovenskih ljudskih pesmi, vključil tudi 440 kajkavskih pesmi, ki po raziskavi Tanje Perić Polonijo (1995) predstavljajo 5,1 odstotka vseh objavljenih pesmi v zbirki. „Štrekelj, istina nije te pjesme smatrao slovenskima, ali su one ipak ostale skrivene unutar zbirke, bez posebnih napomena o njihovoj pripadnosti korpusu hrvatskih usmenih tekstova“ (Perić Polonijo 1995:32).

Sam Štrekelj pa je o vključevanju kajkavskih pesmi zapisal:

Podpisanec namerava torej urediti in izdati vse narodno blago, kar ga more dobiti po tiskovinah in rokopisih. Pri tem se noče omejiti na kako posamezno deželo, kjer bivajo ljudje našega jezika, ampak razprostrl je svoje mreže na vse kraje, koder živi narod slovenski. Oziral se bo na beneške, ogrske in hrvaške Slovence ravno tako, kakor na kranjske, štajerske, koroške in primorske.⁵ Nekaterim seveda ne bo po volji, da narodno blago kajkavsko porivam k blagu drugih Slovencev. Ali s tem še nikakor ne zahtevam, da bi opustili Kajkavci

³ „Zanimivo pa je teoretično precenjevanje narodnega pesništva, ker veže Vraza s Kopitarjem in z Vukom Karadžićem, katerih se je držal tudi v vprašanju o kajkavcih, z Vukom pa je še omejeval Hrvate samo na čakavce (Kopitar je imel o Hrvatih in Srbih pravilne nazore, česar pa niti slavisti večkrat ne vedo)“ (Murko 1910: 42).

⁴ Petega maja 1843; Godšnjak Fil. Fak. N. Sad 1968, 265.

⁵ Tu se Štrekelj ne ustavi ob državnih mejah, pač pa v svoj krog raziskovanja zajame „etnično“ oz. jezikovno skupnost.

hrvaščino, katere so se danes več ali manj poprijeli in ž njo pomešali tudi svojo domačo govorico. Saj je vkljub velikemu vplivu hrvaščine kajkavski govor vendar ostal do današnjega dne v svoji strukturi še zmerom slovenski! To zadoščuje, da vemo, kako nam je v tem primeru ravnati. Ustnemu slovstvu hrvaških Slovencev ne smemo torej zapirati vrat v naše zbirke, posebno če še pomislimo, da se Hrvatje sami dandanes nekako izogibajo vsemu, kar je kajkavsko in bi se pri bodočih hrvaško-srbskih zbirkah narodnega blaga Kajkavcem utegnilo v tem oziru goditi tako, kakor se jim godi glede jezika pri velikem akademiskem „rječniku“ (Štrekelj 1887:628).

Štrekljev naslednik na uredniškem mestu *Slovenskih narodnih pesmi*, Joža Glonar, pa je Štrekljevo usmeritev želel celo razširiti:

Štrekljev program bo v eni smeri treba razširiti in poglobiti: kajkavske pesmi je sicer prevzel v svojo zbirko, premalo pa je poudaril dejstvo, da gredo preko kajkavcev slovenske pesmi na vzhod. Ob takih mejah je stalno dajanje in prejemanje popolnoma naravno in umljivo. (...) Kdor odpre katerokoli izdajo Deželičeve „Hrvatske pjesmarice“, bo z začudenjem konstatiral, da so se pri pri Hrvatih ohranile slovenske narodne pesmi, ki pri Slovencih niso niti natisnjene, niti zapisane! Vse to odpira perspektive v nebroj znanstvenih problemov, ki se jih bo treba brez ozira na kakšne politične nervoznosti – ki so v tem primeru popolnoma nepotrebne in neumestne – z vso odločnostjo lotiti (SNP IV:65).

Tanja Perić Polonijo je ob tem zapisala, da je Štreklju z objavo kajkavskih pesmi uspelo

pokazati kako su narodne pjesme po svojoj prirodi *prijelazne* i, upravo zbog toga, posebno kreativne na onim prostorima gdje se nalaze raskrižja među narodima kojima su okružene. Ali, u želji za sveobuhvatnošću i što korektnijim filološkim postupkom u podastiranju tekstova, nije smatrao potrebnim da posebno naznači prikazane hrvatske kajkavske pjesme. Da ih je samo označio kao varijante (a one tako i funkcioniraju

unutar zbirke), riješene bi bile sve nedoumice, odnosno, ne bi ostavio mjesta zamjerkama ove vrste“ (Perić Polonijo 1995:36).

Medtem ko je Karel Štrekelj v zbirko *Slovenske narodne pesmi* vključil kajkavske pesmi, pa vanjo ni uvrstil zapisov rezijanskih pesmi, čeprav smemo po razpoložljivih virih sklepati, da je poznal tako *Pěsme rezianske* Stanka Vraza (1841) kot Baudouin de Courtenayevo raziskovanje v Reziji in njegove *Materiale* (1895) (prim. Matičetov 1963/64:205). Tako je Rezija, ki je bila zunaj meja Avstro-Ogrske in katere jezikovno in etnično vprašanje je dolgo burilo duhove, ostala zunaj prvega korpusa slovenskih ljudskih pesmi (Matičetov 1963/64:205) in je bila vanj vključena šele po drugi svetovni vojni, čeprav sta bili lokalna identiteta in specifika prostora prepoznani že dolgo pred tem. Tako velja folklorna skupina „Val Resia“ za najstarejšo folklorno skupino, katere prvi nastop je bil 27. oktobra leta 1838, ko je cesar Ferdinand I. obiskal Videm. Prav obiski cesarjev oziroma proslave ob njihovih obletnicah so bile izvrstne priložnosti za folklorizirani prikaz posebnosti krajev in skupnosti. Tako so ob dvodnevni slovesnosti ob 40-letnici vladanja Franca Jožefa 18. in 19. avgusta 1888 v Črnomlju igrali „tudi narodno kolo, potem ko je bilo jenjalo že pred desetimi leti“ (Navratil 1888:748) in se je v živi tradiciji sicer plesalo na velikonočni in binkoštni ponedeljek (več Kunej 2004:182). Prav tako so skupine Belokranjcev s svojo opravo v beli noši izstopale na praznovanju 60-letnice vladanja cesarja Franca Jožefa 12. junija 1908 na Dunaju.

Kaj spada v simbolni korpus slovenske ljudske pesmi?

Pogajanja o tem, kaj spada v simbolni korpus slovenskih ljudskih pesmi in kaj ne, so bila tako prisotna ves čas. Poleg unifikacije in ponarodevanja ljudskih pevskih tradicij pa se je že zgodaj začelo tudi zanimanje za „eksotiko“, drugačne „slovenske“ pevske in glasbene prakse. Tako so npr. prvi zvočni zapisi slovenskih ljudskih pesmi, ki jih je snemal Slovenec (dr. Juro Adlešič, op. M. P.) na terenu, nastali v Beli krajini (31. 5. 1914 v Adlešičih in 1. 6. 1914 v Predloki) (Strajnar 1989:27), že v 19. stoletju pa so bili predmet zanimanja in opisovanja takratnih opisovalcev (J. Kapelle, J. Kobe, M. Majar, I. Navratil) predvsem posebni plesi iz Bele krajine in z Zilje (Ramovš 1980:16–20), čeprav so se že kazali znaki oživljanja izročila.

Kritike o prevladi in vključevanju „eksotičnih“ elementov v slovenski ljudski kanon so prisotne še danes. Eden najglasnejših kritikov, Janez Pezdirec iz Slamne vasi pri Metliki, tako pravi:

Pri nas na Slovenskem (...) je povsem samoumevno, da folklorno Belo krajino predstavljajo le uskoške pesmi in plesi. Splošno mnenje Slovencev o belokranjskih ljudskih pesmih je, da so to Lepa Anka, Hruške, jabuke, slive in podobne. Da Belokranjci plešemo samo kola in od nekdanj igramo le tamburice, kar sploh ni res.

Tako popačeno podobo o Beli krajini naj bi oblikovali raziskovalci ljudskega blaga, ki prihajajo iz Ljubljane in ne vedo, ali so prišli v slovensko ali srbsko uskoško hišo (Jerman 2011).

Prav vloga raziskovalcev ima od začetkov folkloristike najpomembnejšo vlogo pri opredeljevanju fenomena slovenske ljudske pesmi. Na obmejnih območjih so tako večinoma dokaze „slovenskega“ življa iskali na predpostavki, da je ljudska pesem dokaz etnične pripadnosti, pri čemer so pogosto izpuščali tiste slišane pesmi, ki niso sodile v okvir tovrstne opredelitve. S tem je pesem v obmejnem prostoru postajala eden najreprezentativnejših simbolnih elementov, kljub njeni siceršnji situacijski naravi. V novem času pa prihaja do nasprotnega procesa, ko se lokalnost/regionalnost ipd. kaže pomembnejša za identifikacijo kot širše območje. In kakor se fokus z obeleževanja nacionalnega premika na regionalne značilnosti, prihaja do prezentacij glasbenega in pevskega dogajanja znotraj posameznih skupnosti. Tudi tistih ob meji, ki je kmalu fizično ne bo več.

Literatura in viri

ANTTONEN, Pertti J. 2005. *Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*. Helsinki: Finnish Literature Society (Studia Fennica, Folklorica, 15).

BARTH, Frederik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and Company.

BECK, Ulrich. 2005. *Power in the Global Age: A New Global Political Economy*. Malden, MA: Polity, 43–50.

BHABHA, Homi. 1994. *The Location of Culture*. London in New York: Routledge.

- BOHLMAN, Philip V. 2004. *The Music of European Nationalism: Cultural Identity and Modern History*. Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England: ABC-CLIO.
- DEUTSCH, Walter in Eva Maria HOIS. 2004. *Das Volkslied in Österreich: Volkspoesie und Volksmusik der in Österreich lebenden Völker herausgegeben vom K. K. Ministerium für Kultus und Unterricht Wien 1918*. Wien: Böhlau.
- FOLEY, John Miles 1991. *Immanent Art: From Structure to Meaning in Traditional Oral Epic*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
- HIELD, Fay. 2010. *English Folk Singing And The Construction Of Community*. PhD Thesis. Sheffield: The University of Sheffield. http://etheses.whiterose.ac.uk/1544/2/Hield,_Faye.pdf (dostop 12. 1. 2013).
- HOFMAN, Ana. 2011. „Folklorni festival Beltinci v Prekmurju med nacionalnim in transnacionalnim glasbenim prostorom.“ V *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, ur. Tanja Petrović. Ljubljana: ZRC SAZU, 257–278.
- HROCH, Miroslav. 2010. „Why did they begin? On the transition from cultural reflection to social activism in European national movements.“ Spin lecture 2010. http://spinnet.eu/images/2011-08/hroch-spin-lecture_-2010.pdf (dostop 13. 1. 2013).
- JERMAN, Vladimir. „Lepo Anko in kolo so prinesli uskoki.“ *Slovenske novice*, 2. 9. 2011. <http://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/lepo-anko-kolo-so-prinesli-uskoki> (dostop 13. 2. 2013).
- JUVAN, Marko. 2008a. „‘Slovenski kulturni sindrom’ v nacionalni in primerjalni literarni zgodovini.“ *Slavistična revija*, 56(1), 1–17.
- JUVAN, Marko. 2008b. „Ideologije primerjalne književnosti: Perspektive metropol in periferij.“ V *Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk*, ur. Darko Dolinar in Marko Juvan. Ljubljana: Založba ZRC, 57–91.
- KLOBČAR, Marija. 2008. „Kresne pesmi kot razumevanje obrednega.“ V *Čar izročila: zapuščina Nika Kureta (1906–1995)*, ur. Ingrid Slavec Gradišnik, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 457–484.
- KLOBČAR, Teja. 2011. *Jezikovni in muzikološki pristopi zapisovalcev v zbirateljski akciji OSNP*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani (diplomsko delo).
- KUMER, Zmaga. 1973. Posledice vpliva soseščine jezikovno različnih narodov na njih pesemsko izročilo. V *Rad 18. kongresa saveza folklorista Jugoslavije*, ur. Zmaga Kumer. Ljubljana, 97–101.
- KUNEJ, Rebeka. 2004. „Nekateri pojavi plesnega folklorizma v Beli krajini do 2. svetovne vojne.“ *Traditiones*, 33(2) 181–192.
- MATIČETOV, Milko. 1940. „Nove smeri v raziskovanju slovenskih ljudskih izročil in Lepa Vida.“ *Dom in svet*, 52(7): 405–412.
- MATIČETOV, Milko. 1963/64. „‘Pësme rezianske’ Stanka Vraza (1841).“ *Slovenski etnograf*: 203–215.
- MATIČETOV, Milko. 1984. „‘Te dve ste rozeanski’: Cafov zapis 1844.“ *Traditiones*, 10(12) 1981/1983 (1984): 233–244.
- MOREHOUSE, Barbara J. in Vera PAVLKOVIC-KOCHI. 2004. *Borders, Boundaries and Border Spaces*. V *Challenged Borderlands: Transcending Political and Cultural Boundaries*, ur. Vera Pavlakovich-Kochi in Barbara J. Morehouse. Farnham, Surrey: Ashgate, 15–17.
- MORRISON, Cecily. 2003. *Not about Nationalism: The Role of Folk Song in Identity Process*. Student Conference 2003. <http://www.fulbright.hu/book1/cecilymorrison.pdf> (dostop 25. 2. 2013).

- MURKO, Matija. 1910. „Knjiga o Stanku Vrazu.“ *Ljubljanski zvon*, 30(1): 35–44.
- MURKO, Matija. 1929. „Velika zbirka slovenskih narodnih pesmi z melodijami.“ *Etnolog*, 3(29): 5–54.
- MURŠIČ, Rajko. 2002. „Univerzalne vsebine Vodovnikovega pohorskega pesemskega koša na vstopu v 21. stoletje.“ *Etnolog*, 12(63): 17–27.
- NAVODILA in vprašanja. 1906. *Navodila in vprašanja za zbiranje in zapisovanje narodnih pesmi, narodne godbe, narodnih plesov in šeg, ki se nanašajo na to*. Izdal po c. k. ministrstvu za bogočastje in nauk postavljeni slovenski delovni odbor za publikacijo „Avstrijske Narodne Pesmi“. Ljubljana: Natisnila Zadrúžna tiskarnica.
- NAVRATIL, Ivan. 1888. „Belokranjsko kolo in nekoliko drugih narodnih pesmic in iger z razlago.“ *Ljubljanski zvon*, 8(12): 743–749.
- PERIĆ POLONIJO, Tanja. 1995. „U okrilju Štrekeljeve zbirke: Zaščićene i skrivene kajkavske hrvatske pjesme.“ V *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj: Zbornik prispevkov s kongresa, Ljubljana, Cankarjev dom, 24.–27. oktober 1995*, ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 30–37.
- PITTS, Stephanie. 2005. *Valuing Musical Participation*. Aldershot: Ashgate.
- RAMOVŠ, Mirko. 1980. *Plesat me pelji, plesno izročilo na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- RAPPORT, N. in J. OVERING. 2000. *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London: Routledge.
- RIHTMAN AUGUŠTIN, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.
- ROGELJ ŠKAFAR, Bojana. 2011. *Upodobljene sledi narodne identitete: Zbirka risanih zapisov učencev Otona Grebena v Slovenskem etnografskem muzeju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SCHEINIGG, Janez. 1889. *Narodne pesmi koroških Slovencev*. Ljubljana: Kleinmayer&Bamberg.
- SLODNJAK, Anton. „Stanko Vraz.“ *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center. <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:4481/VIEW/> (dostop 24. 7. 2012).
- SNP IV. 1913. *Slovenske narodne pesmi IV*. Ljubljana: Matica slovenska.
- SOČA, organ slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic. Gorica: Viktor Dolenc, 1871–1915.
- STRAJNAR, Julijan. 1989. *Lepa Ane govorila ... Prvi zvočni posnetki v Beli krajini*. Ljubljana: Združenje folklornih skupin Slovenije: Odbor za folklorno dejavnost pri predsedstvu Zveze kulturnih organizacij Slovenije.
- ŠTREKELJ, Karel. 1887. „Prošnja za narodno blago.“ *Ljubljanski zvon*, 7(11): 628–632.
- ŠUMI, Irena. 2000. *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- TURNER, Victor. 1969. *The Ritual Process. Structure and Antistructure*. London: Kegan and Paul.
- WENGER, Etienne. 1998. *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

The Border as the Creator of the Meaning in Slovene Folk Songs

The construction of border and the related discourse on boundaries importantly contribute to the rhetoric about the significance of elements of folk culture and influence the perception and presentation of life practices along the border. Using the example of Slovene folk song conceptions in Goriška Brda and Prlekija, two areas situated along the Slovene border, the text will present the construction of ethnicity and the related question of the border in the 19th century. This analysis will show how Slovene folk songs are integrated in the political and ideological discourse. At the same time, the two examples outline the basic research orientations of the Slovene (music) folklore that arise when borders are erased or created anew.

Jelka Vukobratović

LOKALNA TRADICIJA KAO NOSITELJ ETNIČKOG IDENTITETA - NOVOISCRTANE GRANICE OJKANJA

Uvrštenje ojkanja na UNESCO-ovu Listu nematerijalne kulturne baštine, izazvalo je brojne reakcije u hrvatskim i srpskim medijima. Posredno ili neposredno, mnoge od tih medijskih reakcija dotakle su se pitanja etničkog „vlasništva” nad tradicijom ojkanja. Moduse kroz koje se UNESCO-ovo priznanje ojkanja povezuje s pitanjem etničkog pripadništva te baštine, osim analizom medijskih napisa, istražila sam i etnografski. U zajednici hrvatskih Srba koji su Hrvatsku napustili nakon Domovinskog rata, glazba ima posebnu identitetsko-kohezijsku ulogu vezanu uz sjećanje na običaje i život u Hrvatskoj koja je vidljiva na druženjima, organiziranim „krajiškim večerima” i vjerskim proslavama. Moja je studija slučaja posvećena jednoj „krajiškoj grupi”, muškom pjevačkom sastavu koji izvodi tradicijske napjeve iz Like i Bosanske Krajine, uključujući i one u stilu ojkanja, kojem je u sklopu studije slučaja posvećena posebna pažnja. Članovi sastava su redom mlađi Srbi od kojih neki žive u Srbiji, dok su drugi povratnici u Hrvatsku. Kroz njihove osobne narative, kao i prigode njihovih nastupa, neprestano se propituje i rekontekstualizira problem identifikacije suvremenih (mladih) ljudi sa starom tradicijom i važnost te identifikacije u uvjetima izbjeglištva. Pritom nije manje bitna i činjenica da je upravo UNESCO-ovo priznavanje ojkanja aktualiziralo i isprovociralo postavljanje pitanja o etničkoj pripadnosti dijeljene tradicije u uvjetima nestanka regionalnog zajedničkog identiteta uz koji je ta tradicija prije rata bila vezana.

Fokusi istraživanja

U istraživanju tradicijske glazbe Korenice i plitvičke regije za vrijeme izrade diplomskog rada,¹ promišljanje odnosa između glazbe i konstrukcije identiteta, naročito etničkih, posvuda mi se nametalo. Dapače, upravo demografske promjene izazvane Domovinskim ratom i poslijeratnim iseljavanjima, koje su rezultirale, između ostaloga, i promjenama u etničkom sastavu stanovnika, bile su među glavnim razlozima mogega izbora upravo ove regije. Zanimalo me kako su te promjene utjecale na glazbu općenito, a posebno na starije slojeve tradicijske glazbe. Nakon nekoliko početnih terenskih istraživanja, odlučila sam kao fokalnu točku odabrati ojkanje, stil

¹ U ovom radu predstavljam dio rezultata istraživanja koje sam provodila prilikom izrade diplomskog rada pod naslovom „Ojkanje u Plitvičkoj regiji – u kontekstu UNESCO-ovih lista, etničkih prijevora i turističkih perspektiva” na Muzičkoj akademiji u Zagrebu pod mentorstvom dr. sc. Naile Ceribašić.

pjevanja s potresanjem glasom, koji pripada starijem sloju tradicijske glazbe, odnosno, preciznije, ličku rozgalicu, regionalni žanr u kojem se upotrebljava tehnika ojkanja.

Dodatni motiv za istraživanje upravo rozgalice, odnosno ojkanja, bio je i nedavni upis ove glazbene prakse na UNESCO-ovu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine. Analiza nastanka i formiranja UNESCO-ovih lista, kao i njihovih kasnijih reperkusija, navodi na razmišljanje o mehanizmima *konstruiranja baštine* koja se, prema teoriji njemačke antropologinje Regine Bendix, stvara kada iz kulture „sudionici izabiru povlaštene dijelove i ispunjavaju ih statusom i vrijednošću” (Bendix 2009:255). Baštinu je stoga moguće shvatiti kao „izložak same sebe“, konstruiran kroz mehanizme „kulturne proizvodnje koji daju novi život zastarjelom ili ugroženom” (Kirschenblatt-Gimblett 2004:56). No, UNESCO-ove liste, osim ukazivanja na konstruiranost baštine koju popisuju, posredno stvaraju i druge probleme. Kreiranjem popisa nematerijalne kulturne baštine kroz državne organe, odnosno prihvaćanjem kandidatura od strane nadležnih državnih tijela zemalja koje su ratificirale Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine, UNESCO utječe i na formiranje mišljenja o tome što pripada *nacionalnoj* baštini. Ojkanje se stoga, kao vjerojatno i brojni drugi izričaji na ovoj Listi, nakon upisa našlo u znatno ojačanom nacionalnom diskurzu. S obzirom na to da je u slučaju ojkanja riječ o etnički dijeljenoj tradiciji, njegovo je upisivanje na UNESCO-ovu Listu izazvalo i brojne neželjene nacionalne, pa i nacionalističke reakcije. Kroz analize medijskih napisa i razgovore s kazivačima pokušat ću objasniti kako je i zašto do toga došlo.

„Čije je ojkanje?”

„Ojkanje“, koje od Antuna Dobronića (1915) nadalje vrijedi kao zbirni tehnički termin za pjevačke tehnike upotrebljavane u različitim glazbenim žanrovima brojnih regija Hrvatske i drugih zemalja, prešlo je iz etnomuzikološkoga stručnog jezika u svakodnevnu upotrebu. U pokušaju definiranja ojkanja dosadašnji su istraživači kao njegove karakteristike isticali „pjevanj[e] slogova voj, hoj, oj, posebnim dužim tremolom“, odnosno „duž[e] i krać[e] melizm[e] na spomenute slogove u funkciji pripjeva“ (Bezić 1971:722) i njegovu starost „ranobalkansk[oga] (predslavensk[og]) porijekl[a]“ (Marošević 2006:144). Upravo starost ove tradicije bila je jedan od najvažnijih argumenata za njezino uvrštavanje u Registar kulturnih

dobara Republike Hrvatske, a 2010. godine i na UNESCO-ovu Reprezentativnu listu nematerijalne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita.

U hrvatskim i srpskim medijima koji su prenosili vijest o uvrštavanju ojkanja na UNESCO-ovu Listu, mnogo je primjera različitog povezivanja ove tradicije s etničkim identitetom. Zanimljivo je da je u nekim hrvatskim medijima ova vijest dočeka s ironijom, najprisutnijom u komentarima čitatelja članaka, ali vidljivom i u sadržaju nekih članaka poput onoga u kolumni književnika Ante Tomića. Tomić u *Jutarnjem listu* kroz šaljivo prepričavanje anegdota iz svojega djetinjstva, vezanih uz ojkanje, zaključuje da je „ono što se od kraja do kraja u nas zove gangama, rerama ili ojkalicama“ za njega „jednaka akustička katastrofa“ (Tomić 2010). U daljnjem tekstu Tomić razmišlja o smislu i svrsi UNESCO-ove Liste, postavljajući niz pitanja poput „zašto bi netko štitio gange, rere i ojkalice“, „zar nam [ih] netko pokušava oteti“ ili „zar na svijetu ima luđaka i mimo nas kojima se sviđa takav način pjevanja i neodložno valja preduhitriti njihovu drsku i podmuklu namjeru da [ih] uzmu i nazovu svojim“ (ibid.). Premda je namjera Tomićevih pitanja ironijom istaknuti nemogućnost da bi itko izvan Hrvatske uopće mogao htjeti sudjelovati u baštinjenju ojkanja, ova pitanja nadmašuju tu namjeru ukazivanjem na brojne probleme vezane upravo uz razumijevanje „vlasništva“ nad tradicijom. Shvaćanjem UNESCO-ove Liste kao priznavanja prvenstva nad tim vlasništvom, u smislu u kojem „neodložno valja preduhitriti“ sve one koji bi ojkanje možda htjeli zaštititi kao svoju baštinu, Tomić nenamjerno anticipira reakcije srpskih medija na vijest o UNESCO-ovu priznanju ojkanja.

Na srpskome internetskom portalu *Politika Online* u članku pod naslovom „Čije je ojkanje“ autor S. Stamenković komentira problematičnost uvrštenja ojkanja na UNESCO-ovu Listu kao hrvatske tradicije, zbog zanemarivanja Srba i ostalih naroda Balkana koji u toj tradiciji jednako sudjeluju (Stamenković 2010). U televizijskoj emisiji RTS-a „Žikina šarenica“ između ostaloga je iznijeto mišljenje da je „Hrvatska tim predlogom zapravo sebi dala auto-gol“, i to „zato što na teritoriji Hrvatske 90 posto stanovništva srpskoga ojka vekovima“.² Upotrebom sintagme „auto-gol“ gost emisije Nenad

² Ulomak iz te televizijske emisije, u kojem je i intervju s Nenadom Grujičićem, moguće je pogledati na portalu *Youtube* na adresi: <http://www.youtube.com/watch?v=J0ftnPBnvig>, pristup: 28. 2. 2013.

Grujičić aludira na politički potencijal koji uočava u UNESCO-ovu priznanju, a koji bi zajednica Srba izbjeglih iz Hrvatske nakon Domovinskog rata mogla iskoristiti u svrhu društvenog pritiska. O tom potencijalu Grujičić u emisiji otvoreno govori: „Hrvatska je dobila od UNESCO-a zadatak da sačuva i spasi to drevno ojkanje i da podnese izveštaj UNESCO-u povodom toga. (...) To znači da u Hrvatsku treba da se vrati ojkanje, da živi na svom kućnom pragu i da ta pesma ne umre izgnana“. Sudeći po komentarima čitatelja jednoga drugog novinskog članka, objavljenog na portalu Novosti.rs, i dio je javnosti prihvatio ovo Grujičićevo mišljenje, što je razvidno iz komentara poput: „Srbija mora reagovati na odluku Unesko-a (...) Tako ćemo uticati da Hrvatska prizna da je proterala Srbe i njihovo ojkanje“ (Matović 2010).

Treba na ovome mjestu istaknuti da je većina istraživača koji su se dosad bavili ojkanjem primijetila rasprostranjenost ovog stila pjevanja prema geografskom, a ne etničkom kriteriju, odnosno da „ovo (...) potresanje nalazimo na tom³ području i kod Srba i kod Hrvata, a izvan tog područja ni kod jednih ni kod drugih“ (Rihtman 1958:102). Činjenicu da je ojkanje etnički dijeljena tradicija uočili su već najraniji istraživači i ona, bez obzira na lokalne posebnosti istraživanih terena, nikada u struci nije bila osporavana. Mišljenje struke bilo je itekako konzultirano i poštovano i prilikom sastavljanja kandidature ojkanja na UNESCO-ovu Listu. No, bez obzira na rezultate istraživanja i mišljenje etnomuzikologa, javno mišljenje o spornome etničkom vlasništvu nad ojkanjem nastalo je pod utjecajem procesa *baštinizacije*. Kako to objašnjava Regina Bendix: „baštinizacija se prenosi na hiper-intenzivnom nivou (...)“, o njezinim slučajevima se priča „u tisku, *online* ili licem u lice“ te se na taj način „omogućava ispitivanje režima“ koji se u tom procesu koriste i „može se pratiti cijeli spektar drugih pitanja, daleko od same baštine“ (Bendix 2009:265). Drugim riječima, proces baštinizacije može ukazati na brojne probleme vezane uz samu baštinu, ali i društvene i političke mehanizme koji se nalaze duboko u njezinoj pozadini. U tom smislu ponovna aktualizacija jedne stare, gotovo izumrle tradicije „kojoj je potrebna hitna zaštita“ može utjecati na živote njezinih nositelja i

³ Rihtman ovdje govori o dinarskom području, međutim stilove pjevanja s potresanjem glasom drugi su istraživači našli i u Žumberačkom gorju i Baranji (Bezić 1971:722), Dubrovačkom primorju (Rihtman 1972:324), karlovačkom Pokuplju (Marošević 2006), a zanimljiv je i Bežićev pronalazak stila pjevanja srodnoga ojkanju na sjeverozapadnim zadarskim otocima (Bezić 1960).

danas te im dati potencijalno oružje u borbi za neke druge (političke) interese. Nenad Grujić u emisiji „Žikina šarenica“ poentira: „Znači, priča nije samo na simboličnoj razini, već je veoma životna“, u smislu u kojem je sa simbolične razine proglašenja ojkanja kulturnom baštinom vrlo lako preusmjeriti pažnju na politički problem srpskih izbjeglica iz Hrvatske.

Ojkanje u očima iseljenoga srpskog stanovništva – studija slučaja jedne srpske glazbene skupine

U svojem terenskom istraživanju imala sam priliku doći u doticaj s jednom glazbenom skupinom Srba iz Hrvatske. Riječ je o skupini koju čine mladići u dobi od otprilike 18 do 30 godina, od kojih neki trenutno žive u Hrvatskoj, a neki u Srbiji. Za ovu sam skupinu saznala za vrijeme svojega prvog istraživanja na području Korenice putem interneta. Jednu sam njihovu autorsku pjesmu pronašla na portalu *Youtube*, a s obzirom na to da je u naslovu videa ispred imena skupine bio naveden naziv *krajiška grupa*, tragom tog naziva počeo mi se polako otkrivati širi kontekst nastanka i djelovanja ovih specifičnih glazbenih skupina. Naime, samim pretraživanjem *Youtubea* ili drugih internetskih stranica lako se može otkriti velik broj skupina koje u svom nazivu imaju upravo determinantu krajiške grupe, pri čemu se pod nazivom Krajina podrazumijeva područje Bosanske krajine, Banovine (Banije), Korduna, Like i Knina, odnosno, povijesna Vojna krajina u širem smislu ili područje „Republike Srpske Krajine“ u užem. Kako kroz pretraživanje specijaliziranih internetskih stranica, tako i kroz razgovore s kazivačima, saznala sam da Srbi s ovog područja, koje „odlikuju osobine tipične za Dinarce“, Krajinu prije svega smatraju jedinstvenim kulturnim područjem, pri čemu „ni viševjekovni život van prvobitnog zavičaja nije bitno uticao na oblike (...) materijalne i duhovne kulture“ (Golemović [s. a.]). Pod pojmom krajiških grupa podrazumijevaju se, dakle, glazbeni sastavi Srba s područja dinarske Hrvatske i Bosanske krajine. Repertoar ovakvih sastava može se bazirati na tradicijskoj ili popularnoj glazbi, odnosno kombinaciji obojega (npr. tradicijsko pjevanje uz pratnju električnih i elektronskih instrumenata), a tekstovi pjesama često tematiziraju nostalgiju za rodnim krajem. Većina je takvih sastava nastala u dijasporskom kontekstu nakon 1995. godine, odnosno nakon zbjega većine Srba iz dijelova Hrvatske ili Bosne u kojima je bila osnovana Republika Srpska Krajina.

Sličan je slučaj i krajiška grupa koju sam istraživala, jedina meni poznata glazbena skupina ovog tipa s područja plitvičke regije. S njezinim sam se članovima prvi puta uživo susrela na proslavi pravoslavnog blagdana sv. Preobraženja u selu Mutilić kraj Udbine u kolovozu 2010. Riječ je o blagdanu koji se tradicionalno slavi upravo u ovom selu i tom prilikom stanovnici svih sela regije dolaze u Mutilić sudjelovati u proslavi. Uz to, mnogi Srbi s ovog područja, koji sada imaju stalnu adresu u Srbiji, provode godišnji odmor u svojim rodnim selima pa posjećuju i lokalne blagdanske proslave. Očit dokaz za to bio je i velik broj automobila sa srpskim registracijskim oznakama u Mutiliću oko mjesta proslave. Tom su prilikom članovi istraživane grupe izvodili vokalnu tradicijsku glazbu regije, a, između ostaloga, otpjevali su i nekoliko ličkih rozgalica. S obzirom na to da je riječ o mladim momcima, koji su još k tome veći dio života proveli u Srbiji, a ne Lici, zanimalo me zašto se bave ovom vrstom glazbe i kako su se s njome uopće susreli. Iz intervjua i neformalnih razgovora s članovima sastava saznala sam da je važan poticaj za osnivanje njihove grupe bio upravo porast popularnosti drugih krajiških grupa, pa onda i povećanje potražnje za takvim sastavima. Za vrijeme njihova izbjeglištva u Srbiji, nakon 1995. godine, organizirana su okupljanja i druženja Srba iz Hrvatske i Bosne, tzv. *krajiške večeri* koje su popularne i danas, a ubrzo zatim javile su se i specijalizirane radijske i televizijske emisije za srpsku dijasporu iz Hrvatske. U takvim prigodama nastupali su (odnosno, nastupaju) i glazbeni sastavi Srba iz Hrvatske ili Bosne, bilo da je riječ o krajiškim grupama ili kulturno-umjetničkim društvima. Još za vrijeme rata, ranih devedesetih, prema kazivanjima, započela je distribucija audiokaseta, a onda i kompaktnih diskova izvođača koji su kasnije postali osnivačima različitih krajiških grupa. U takvom su okruženju odrastali i članovi grupe koju sam istraživala – slušajući snimke ovih izvođača, prateći specijalizirane radijske emisije i sudjelujući u okupljanjima i druženjima. U intervjuima su članovi ove skupine kao svoje uzore navodili imena nekih od najranijih krajiških grupa kao što su „Srpska tromeda“ ili „Jandrino jato“.⁴ Što se

⁴ Obje navedene skupine uz popularno-glazbeni repertoar izvode i tradicijsku glazbu (pa i rozgalice), što nije pravilo među krajiškim grupama. „Jandrino jato“ ipak predstavlja dodatnu iznimku po tome što je jedina glazbena skupina ovog tipa koja je stekla popularnost izvan dijasporske zajednice krajiških Srba, i to probivši se na top-listu *World Music Charts Europe* albumom „Žegar živi“ koji je nastao u suradnji s pjevačicom Svetlanom Spajić i *world music* producentom Andrewom Cronshawom. Taj je događaj također sa zanimanjem popraćen u hrvatskim medijima, v. npr. Arslani (2008).

tiče učenja repertoara, osim kroz slušanje snimaka i nastupa drugih sličnih sastava, za članove sastava glavni kontekst upoznavanja s tradicijskom glazbom domovine bio je pridruživanje kulturno-umjetničkim društvima, i to tek u vrijeme izbjeglištva. Zanimljivo je da jedini član skupine koji je i nakon 1995. ostao u Hrvatskoj, u svojoj zemlji nije naišao na poticaj za bavljenje tradicijskom glazbom kakav su našli pripadnici njegove generacije koji su se preselili u Srbiju. On se ovom vrstom glazbe počeo baviti tek na inicijativu drugog člana sastava, iseljenika iz Hrvatske, koji svoje praznike provodi u Korenici. Važnost uloge kulturno-umjetničkih društava u njihovu je slučaju povezana s ratnim i izbjegličkim kontekstom. Već je i prije primijećeno da aspekti tradicijske kulture (glazba, narječje, odjeća) mogu u ovom kontekstu igrati važnu ulogu pri gradnji i očuvanju identiteta skupine, pri čemu upravo članstvo u KUD-u daje dodatni poticaj povezivanjem članova zajednice i davanjem legitimiteta „ponovno[m] oživljavanj[u] (...) etničkog i kulturnog identiteta“ (Marković i Hofman 2006:317). U tom se procesu o značenju identiteta mora i pregovarati, odnosno, kako su u svojem istraživanju otkrile Marković i Hofman, „različite interpretacije (...) tradicije često vode do oštih nesuglasica oko ‚prave‘, ‚najstarije‘, ‚najoriginalnije‘ ili ‚autentične‘ verzije običaja, pjesme, nošnje i tako dalje“ (ibid.). Na srodan način, moji su se kazivači povremeno zalagali za stav da je rozgalica autentičnija i očuvanija u interpretaciji srpskih izvođača. Riječima jednog od članova grupe:

I naravno, mislim da u Hrvatskoj malo njih čuva jer sve što sam slušao dosad u zadnje vreme otkad su zaštitili, oni recimo tvrde nešto, a to nema veze s nekim izvornim oblikom toga. Malo, znači, ljudi i u Hrvatskoj čuva tu izvornu pjesmu. Više čuvaju Srbi sa tih prostora koji su znači pošli, promijenili svoje... stanište, naravno, nevoljno, nego, usled rata i svih tih akcija i onda... Mislim da veću izvornost imaju pjesme koje se ovdje pjevaju nego one što Hrvati (...) pjevaju u Lici. Naravno, i mi se trudimo u najizvornijem obliku to da izvedemo sve. I to je to.

Pokušaj „nacionalne apropijacije“ ojkanja vidljiv je tako i ovdje, ali je prebačen na razinu *autentičnosti*. Važnu ulogu u takvom shvaćanju očuvanja autentičnosti tradicije ima upravo preseljenje nositelja tradicije, a činjenica preseljenja ujedno je i glavni

argument dokazivanja autentičnosti. Drugim riječima, iseljeni se nositelji tradicije zbog svojeg preseljenja smatraju boljim čuvarima autenticiteta tradicije koju nastoje zadržati nepromijenjenom, dok je, prema istome mišljenju, ta tradicija na svom izvornom lokalitetu stalno izložena vanjskim utjecajima i promjenama. Bez obzira na to što bi o ovako shvaćenom „očuvanju autentičnosti“ mogli reći etnolozi, neosporna je činjenica da se, zajedno sa stanovništvom s područja Like i drugih ratom zahvaćenih područja, iselilo i znanje o tradicijskoj kulturi te da ta ista kultura nastavlja svoj život drugdje. Iseljeno se srpsko stanovništvo stoga osjetilo isključenim iz UNESCO-ova priznanja ojkanja, što ih je još jednom podsjetilo na njihovu *izmještenost* iz geografskih granica kojima pripada kultura koju baštine. O identitetskoj i egzistencijalnoj povezanosti iseljenih Srba iz Hrvatske s drugim pripadnicima iseljeništva svjedoče i ove riječi jedne kazivačice koja govori o prvim godinama života u Srbiji:

Mislim, ja uvijek kažem, to je zato što mi nismo ovdje pripadali, pošto su nas potjerali odavde, a došli smo tamo, tamo smo bili i onda dođeš i sve novo i onda se skoncentrira, kako bi rekli ovdje, na svoje ovo stanovništvo, i eto, to se tako družilo. Jer njima je čovjek mogo svoju muku i svoj jad izreć, a ove druge nije zanimalo.

Zaključno

Moglo bi se reći da su reakcije srpskih medija i čitatelja neutemeljene ako argumentiramo da niti UNESCO, niti hrvatsko Ministarstvo kulture i stručnjaci koji su pripremali kandidaturu ojkanja za Listu, nisu imali pretenzije proglašenja ove tradicije „hrvatskom“. Dapače, jedan od dokumenata kandidature ojkanja jasno kaže kako je „bez obzira na nacionalno ili konfesionalno porijeklo stanovnika, „ojkanje (...) zajednička tradicija ljudi koji naseljavaju ova područja“.⁵ Srpski, a dijelom i hrvatski mediji (mogli bismo se usuditi reći i: srpska i hrvatska javnost) nisu ipak bez razloga shvatili UNESCO-ovo uvrštenje na Listu kao priznavanje hrvatskog prvenstva nad tradicijom ojkanja. Ne samo da proces kandidature ide kroz državna tijela (u prvom redu Ministarstvo kulture), nego i proces baštinizacije neke tradicije podrazumijeva uvlačenje te tradicije u retoriku *nacionalne* baštine. Ta je retorika svakodnevno prisutna u javnosti, pa tako stranica hrvatske

⁵ Svi dokumenti kandidature ojkanja mogu se preuzeti na UNESCO-ovoj internetskoj stranici na adresi: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011&USL=00320>, pristup: 1. 2. 2013.

Wikipedije pod naslovom *Kulturna baština* kao objašnjenje u zagradi donosi i „nacionalna baština ili samo baština“.⁶ Na stranici *Hrvatska kulturna baština* Ministarstva kulture Dunja Seiter-Šverko o istoj temi kaže i sljedeće: „Republika Hrvatska je zemlja jedinstvenoga prirodnog i kulturnog bogatstva koja kroz vrijeme i prostor povezuje izvore koji svojom različitosti oblikuju njezin vizualni, tekstualni, glazbeni, umjetnički odnosno cjeloviti kulturni identitet“,⁷ čime otkriva i neku vrstu političkog „programa“ skrivenog u procesu baštinizacije – kulturno ujedinjenje regionalnih različitosti pod kapom cjelovitoga nacionalnoga kulturnog identiteta.

U pogledu uloge koju tradicijska glazba igra u učvršćenju identiteta izbjeglih Srba iz Hrvatske, mogli bismo se poslužiti riječima Jasne Čapo Žmegač, koja kaže da su „nacionalne skupine (...) zajednice koje nepostojanje (...) neposrednog kontakta svih pripadnika zajednice nadoknađuju simboličkim sredstvima, ‚zamišljanjem‘ svojeg zajedništva“ (Čapo Žmegač 1994:13). Nije slučajno da takvim simboličnim sredstvom može postati upravo jedna stara tradicija, „glazbena prastanica“, kako ju je nazvao Antun Dobronić (1915:25), ili „osnovni simbol svekolike (...) narodne glazbe“, kako je njezin kontekst na Smotrama „Seljačke sloge“ shvatila Naila Ceribašić (2003:115). Dapače, zamišljena ili realna starost, odnosno arhaičnost tradicije pritom su vrlo važne jer su svjedoci usidrenosti nacije u kulturni prostor. Srodno tome, srpska etnomuzikologinja Sanja Ranković, „tragajući za onim što lička zajednica u Vojvodini identifikuje kao tipične muzičke označitelje sopstvenog pevačkog iskaza“, neočekivano otkriva „poentiranje rozgalice kao važne paradigme ličkog muzičkog sistema, iako je sve manje izvođača koji je praktikuju“ (2013:2).

U zajednici Srba koji su Hrvatsku napustili nakon Domovinskog rata, glazba ima posebnu identitetsko-kohezijsku ulogu vezanu uz sjećanje na običaje i život u Hrvatskoj, koja je vidljiva na druženjima, organiziranim „krajiškim večerima“ i vjerskim proslavama poput one u Mutiliću. Pritom nije manje bitna i činjenica da je upravo UNESCO-ovo priznavanje ojkanja aktualiziralo i isprovociralo postavljanje pitanja o etničkoj podjeli dijeljene tradicije u uvjetima nestanka regionalnoga zajedničkog identiteta uz koji je ta tradicija prije rata bila vezana. I izvan diskurza struke, ojkanje se nerijetko shvaća kao

⁶ http://hr.wikipedia.org/wiki/Kulturna_ba%C5%A1tina, pristup: 1. 2. 2013.

⁷ <http://kultura.hr/Predstavljamo/Kulturoloske-cjeline/Nacionalni-kulturoloski-i-izlozbeni-projekti-Ministarstva-kulture-i-virtualni-katalozi>, pristup: 7. 9. 2012.

„arhaični stil“, „prapjevanje“ ili „ostatak ilirskog pjevanja koje je ovdašnji narod sačuvao kao dio vlastitog identiteta“.⁸ U kontekstu veze s identitetom, pogotovo ponovnog otkrivanja (etničkih) identiteta, kakvo se početkom devedesetih javilo u svim državama bivše Jugoslavije, pitanje prvenstva nad najstarijom tradicijom ima vrlo veliku vrijednost, kao što je evidentno iz primjera ojkanja.

Literatura

BENDIX, Regina. 2009. „Heritage between economy and politics“, U *Intangible Heritage*, ur. Laurajane Smith i Natsuko Akagawa. New York: Routledge, 253–269.

BEZIĆ, Jerko. 1960. „Neki oblici starinskog otegnutog dvoglasnog pjevanja na sjeverozapadnim zadarskim otocima“. U *Rad VI. kongresa folklorista Jugoslavije: Bled 1959.*, ur. Zmaga Kumer. Ljubljana: Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 295–301.

BEZIĆ, Jerko. 1971. „Ojkanje“. U *Muzička enciklopedija*, ur. Krešimir Kovačević. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 722.

CERIBAŠIĆ, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1994. „Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji“. *Etnološka tribina*, 17:7–23.

DOBRONIĆ, Antun 1915. „Ojkanje: Prilog za proučavanje geneze naše pučke popijevke“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 20/1:1–25.

HOFMAN, Ana i Aleksandra MARKOVIĆ. 2006. „The Role of Cultural-artistic Societies in Emphasizing the Identity of Bunjevci“ U *Shared Musics and Minority Identities. Papers from the Third Meeting of the „Music and Minorities“ Study Group of the International Council for Traditional Music (ICTM)*, ur. Naila Ceribašić i Erica Haskell. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 315–332.

KIRSCHENBLATT GIMBLETT, Barbara. 2004. „Intangible heritage as metacultural production“. *Museum*, 56/1–2:52–65.

MAROŠEVIĆ, Grozdana. 2006. „One-part Ojkanje Singing in Historical Perspective“. *Narodna umjetnost*, 43/1:141–160.

RANKOVIĆ, Sanja. 2012. „Ojkan' i 'rozgalica' – dva paradigmatika modela ličkog vokalnog dijalekta u Vojvodini“. *Gudalo*, 13: 84–97.

RIHTMAN, Cvjetko. 1958. „O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine“. *Posebni otisak Rad KFJ*. Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije.

RIHTMAN, Dunja C. 1972. „Polifoni oblici druge kategorije u narodnoj muzici Hrvatske“. U *Rad 17. kongresa SUFJ: Poreč 1970*, ur. Vinko Žganec. Zagreb: Društvo folklorista Hrvatske, 323–330.

⁸ Citati su preuzeti s internetske stranice <http://www.ganga.hr/index.html>, pristup: 7. 7. 2012.

Internetski izvori

ARSLANI, Merita. 2008. „Kako su srpski povratnici završili na svjetskoj top-listi“. Jutarnji list, 18. svibnja, <http://www.jutarnji.hr/kako-su-srpski-povratnici-završili-na-svjetskoj-top-listi/250597/> (pristup: 5. 5. 2012.)

GOLEMOVIĆ, Dimitrije. [s. a.]. „Muzika Srba graničara“. Beogradske muzičke svečanosti, <http://www.bemus.rs/sr/program/456-muzika-srba-granicara.html> (pristup: 29. 6. 2012.)

<http://www.ganga.hr/index.html> (pristup: 7. 7. 2012.)

<http://kultura.hr/Predstavljamo/Kulturoloske-cjeline/Nacionalni-kulturoloski-i-izložbeni-projekti-Ministarstva-kulture-i-virtualni-katalozi> (pristup: 7. 9. 2012.)

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011&USL=00320> (pristup: 1. 2. 2013.)

http://hr.wikipedia.org/wiki/Kulturna_ba%C5%A1tina (pristup: 1. 2. 2013.)

<http://www.youtube.com/watch?v=J0ftnPBnvg> (pristup: 28. 2. 2013.)

MATOVIĆ, D. 2010. „Na listi za Unesko moravac i gusle“. Novosti online, 25. studenog, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:309099-Na-listi-za-Unesko-moravac-i-gusle#> (pristup: 5. 2. 2012.)

STAMENKOVIĆ, S. 2011. „Čije je ,ojkanje“. Politika online, 1. ožujka, <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Cije-je-ojkanje.lt.html> (pristup: 5. 2. 2012.)

TOMIĆ, Ante. 2010. „Ooo-o-o-o! Ooo-o-o-o-ooo!“ Jutarnji list, 20. studenog, <http://www.jutarnji.hr/ante-tomic--ooo-o-o-ooo-/905432/> (pristup: 3. 2. 2012.)

Local Tradition as an Agent of Ethnic Identity: The newly drawn borders of ojkanje folk singing

The inclusion of *ojkanje* singing into UNESCO's list of intangible cultural heritage triggered numerous reactions in the Croatian and Serbian media. Directly or indirectly, many of those reactions touched on the issue of the ethnic “ownership” of this traditional style of singing. Apart from analysing media reports, the author investigates the ways in which UNESCO's recognition of *ojkanje* is connected with the issue of to which ethnic group this heritage belongs from an ethnographic perspective. Within the communities of Croatian Serbs who left the country after the Homeland War, music plays a special role in identity and social cohesion linked to memories of life and customs in Croatia. This can be seen when people socialize and in the organization of “Krajina evenings” and religious celebrations. The study focuses on one such “Krajina group”, a group of male singers who perform traditional songs from the Lika and Bosnia Krajina areas, including in the *ojkanje* style. The latter was given special attention in the frame of this study. The members of the group are young Serbs, some of whom live in Serbia while others are returnees to Croatia. Through their personal narratives

and the occasions on which they perform they are continually interrogating and recontextualizing the problem of the identification of (young) people with tradition and the importance of identity for refugees. In this regard, the fact that *ojkanje* was recognized by UNESCO articulated and provoked the question of the ethnic belonging of this shared tradition given the disappearance of the joint regional identity to which it was linked before the war.

O autorima

Dr. Bojan Baskar, redni prof. socialne antropologije in mediteranistike na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, e-naslov: bojan.baskar@ff.uni-lj.si.

Njegova glavna raziskovalna področja so etnoekologija in kulturna zgodovina Mediterana, epistemologija družboslovja, antropologija krajine, simbolična geografija in konstrukcija kulturnih meja, imperialne dediščine, antropologija potopisja, nacionalizem in rasizem.

Mr. sc. Sandra Cvikić, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Područni centar Vukovar, 204. vukovarske brigade 6, Vukovar, e-mail: sandra.cvikic@pilar.hr.

U kontinuitetu bavljenja temom Vukovara 1991. godine (deset godina) kao sociolog, područja njezina znanstvenog interesa su: kritički pristup (socijalno-povijesna perspektiva) u analizi socioloških teorija moderniteta koje objašnjavanju pojavu nacionalizma i proces stvaranja hrvatskoga nacionalnog identiteta na primjeru Vukovara 1991. godine; društveni uzroci nasilja koji su doveli do počinjenja ratnih zločina 1991. godine u Vukovaru uporabom kvalitativne metodologije utemeljene teorije; te Domovinski rat i eurointegracijski procesi u Hrvatskoj.

Jadranka Galiot Kovačić, prof., Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Runjaninova 2, Zagreb, e-mail: jadranka.galiot-kovacic@min-kulture.hr.

Istražuje kulturno-povijesnu i etnološku baštinu krajnjeg istoka Hrvatske. Kao etnologinja konzervatorica, bavi se evidentiranjem i zaštitom tradicijske kulturne baštine (nepokretnih i nematerijalnih kulturnih dobara, te privatnih etnografskih zbirki) na području Osječko – baranjske i Vukovarsko – srijemske županije.

Mr. sc. Marko Kovačić, student doktorskoga studija Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Ljubljani, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, e-mail: mkovacic@fpzg.hr.

Primarno područje interesa autora je istraživanje društva i društvenih procesa. Podteme ovog područja u kojima je naglasak interesa autora odnose se na civilno društvo i politike prema mladima. Sekundarno područje znanstvenog interesa čini istraživanje postojanja i formiranja različitih

identiteta, u kontekstu društva općenito, ali i posebice u pograničnim zajednicama.

Dr. Miha Kozorog, znanstveni sodelavec Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, e-naslov: miha.kozorog@ff.uni-lj.si.

Raziskovalno se ukvarja z naslednjimi temami: turizem, prostor in kraj, popularna kultura/glasba, rekreacija na varovanih območjih, Benečija.

Dr. Špela Ledinek Lozej, asistentka z doktoratom na Inštitutu za slovensko narodopisje pri Raziskovalni postaji Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Novi Gorici, Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, e-naslov: spela.ledinek@zrc-sazu.si.

Od leta 2004 deluje v okviru Raziskovalne postaje Nova Gorica, kjer poleg dediščine delovnih migracij raziskuje še kulturno dediščino stavbarstva, stanovanjske kulture, pašne živinoreje, sakralnih spomenikov in zbirateljstva.

Sanja Lončar, znanstvena novakinja – asistentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, e-mail: sloncar@ffzg.hr.

Područja njezina znanstvenog interesa su antropologija mjesta i prostora te zaštita i obnova baštine: teme vezane uz (tradicijску) arhitekturu, stanovanje, kulturne krajolike, ruralni prostor.

Vesna Markelj, mlada raziskovalka, Inštitut za geografske studije v Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem. 6000 Koper, Garibaldijska 1, e-naslov: vesna.markelj@gmail.si

Področje raziskovalnega interesa je geografija obmejnosti in multikulturnih območji, s poudarkom na slovensko-hrvaškem obmejnem prostoru.

Dr. Marjeta Pisk, asistentka z doktoratom na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 5, e-naslov: marjeta.pisk@zrc-sazu.si.

Njeno glavno zanimanje je namenjeno širšemu družbenemu kontekstu raziskav in rab ljudske pesmi in glasbe.

Dr. Mojca Ramšak, znanstvena sodelavka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 ljubljana, Zavetiška 5, e-aslov: mojca.ramsak@guest.arnes.si.

Njene raziskave segajo onkraj meja disciplinarnih okvirov in poudarjajo aplikativnost ter uporabo kritičnih, eksperimentalnih in tradicionalnih oblik kvalitativnega preučevanja v interesu družbene pravičnosti, dostojanstva in človekovih pravic. Napisala je šest knjig.

Dr. Barbara Riman, asistentka, Inštitut za narodnostna vprašanja. 1000 Ljubljana, Erjavčeva c. 26, e-naslov: barbara.riman@guest.arnes.si.

Področja raziskovalnega interesa so slovenska manjšina na Hrvaškem, medenični odnosi v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško ter slovenska etničnost v preteklosti na Hrvaškem.

Dr. Nataša Rogelja, znanstvena sodelavka na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, e-naslov: natasa.rogelja@zrc-sazu.si.

Ukvarja s področjem migracij, povezanih z mobilnim življenjskim stilom.

Mr. sc. Ivana Šarić Žic, kustosica na Etnografskome odjelu u Pomorskome i povijesnome muzeju Hrvatskoga primorja Rijeka, Muzejski trg 1, Rijeka, e-mail: ivana@ppmhp.hr.

Istraživački interesi kreću se u domeni zaštite nematerijalnih kulturnih dobara te tradicionalne arhitekture i ekonomije.

Dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, izvanredna profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, Ivana Lučića 3, e-mail: nskrbic@ffzg.hr.

Glavna istraživačka područja kojima se bavi obuhvaćaju: mediteranistiku, istraživanja otoka, antropologiju mjesta i prostora, antropologiju društvenog sjećanja, studije karnevala, festivala i drugih javnih događanja.

Mr. sc. Ivan Šulc, znanstveni novak – asistent na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19/II, 10000 Zagreb, e-mail: isulc@geog.pmf.hr.

Primarno područje znanstvenog interesa autora je turistička geografija, unutar koje se bavi istraživanjem prostornih resursa u razvoju turizma i transformacije prostora pod utjecajem turizma. Usto, znanstveni i nastavni interes autora vezan je uz geografske informacijske sustave i kartografiju. Interes autora usmjeren je i na demogeografiju, posebno na istraživanje odnosa stanovništva i društveno-gospodarskog razvoja.

Kristina Uzelac, apsolventica sociologije te etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu., e-mail: kristina.uzelac@gmail.com.

Jelka Vukobratović, Frankopanska 35, 48260 Križevci, e-mail: jelka.vukobratovic@gmail.com.

Završila je diplomski studij etnomuzikologije na Muzičkoj akademiji u Zagrebu 2012. godine. Do sada se bavila odnosom tradicijske kulture i autorskih prava te urbanim festivalima.

Dr. sc. Marta Zorko, docentica na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, e-mail: mzorko@fpzg.hr.

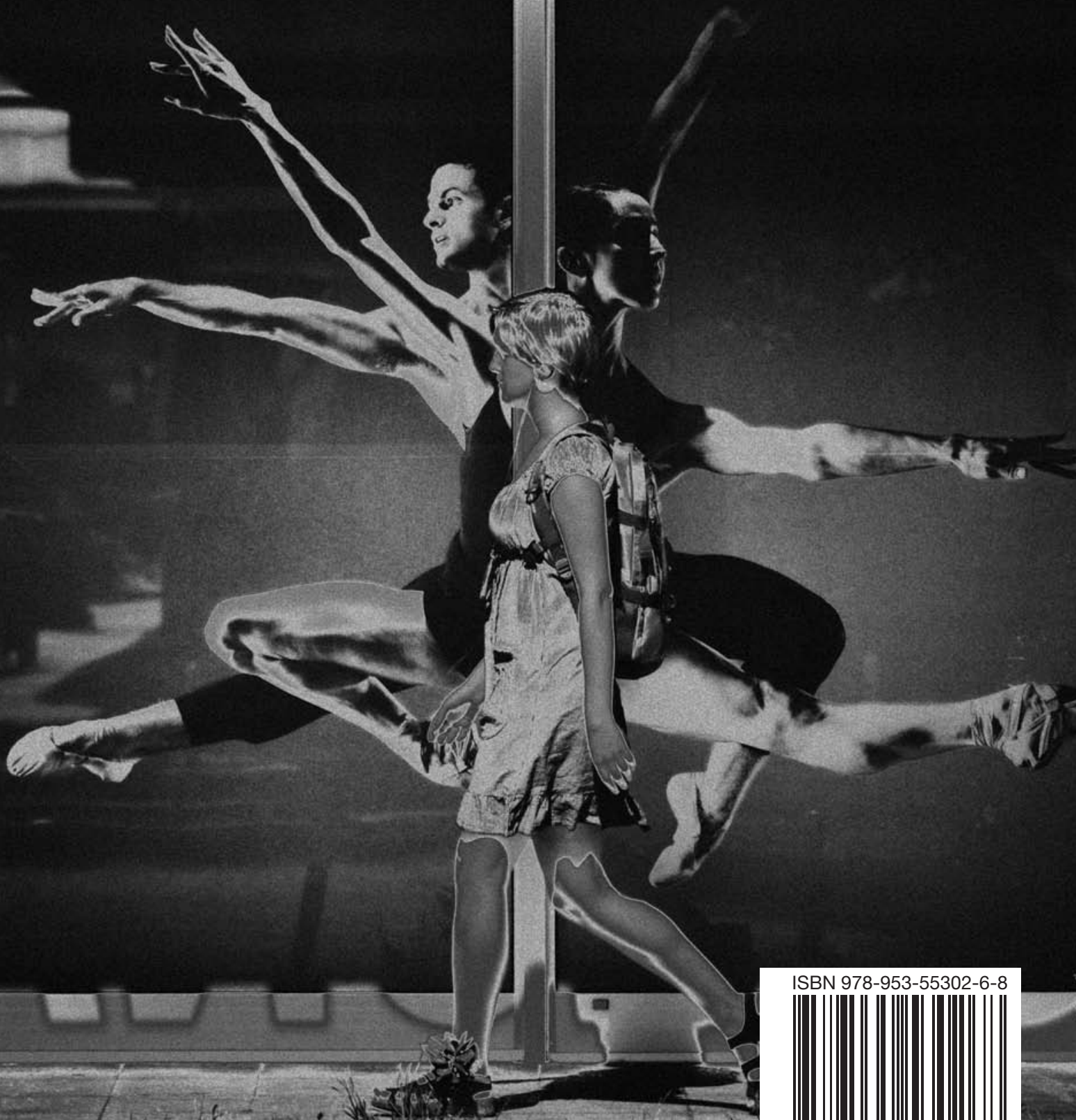
Primarno područje znanstvenog interesa autorice usmjereno je prema političkoj geografiji i geopolitici u kontekstu pristupa istraživanju suvremenih fenomena i pojava u međunarodnoj zajednici. Sekundarno područje znanstvenog interesa čine studije konflikata u kontekstu studija sigurnosti. Fenomen kojem se posebno bavila u oba ova područja su granice. Geografski gledano, područje interesa usmjereno je na regiju Jugoistoka Europe, i širi europski kontekst Europske unije i njezinih rubnih područja (Sjeverna Afrika, Bliski istok, područje Kavkaza, istočna Europa).

hed

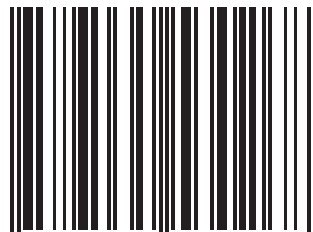
hrvatsko etnološko društvo
croatian ethnological society

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

ISBN 978-953-55302-6-8

9 789535 530268